واقعات حیرت انگیز

امام اعظم ابوحنیفہؒ

تالیف

مولانا عبدالقیوم حقانی

ترجمہ فارسی

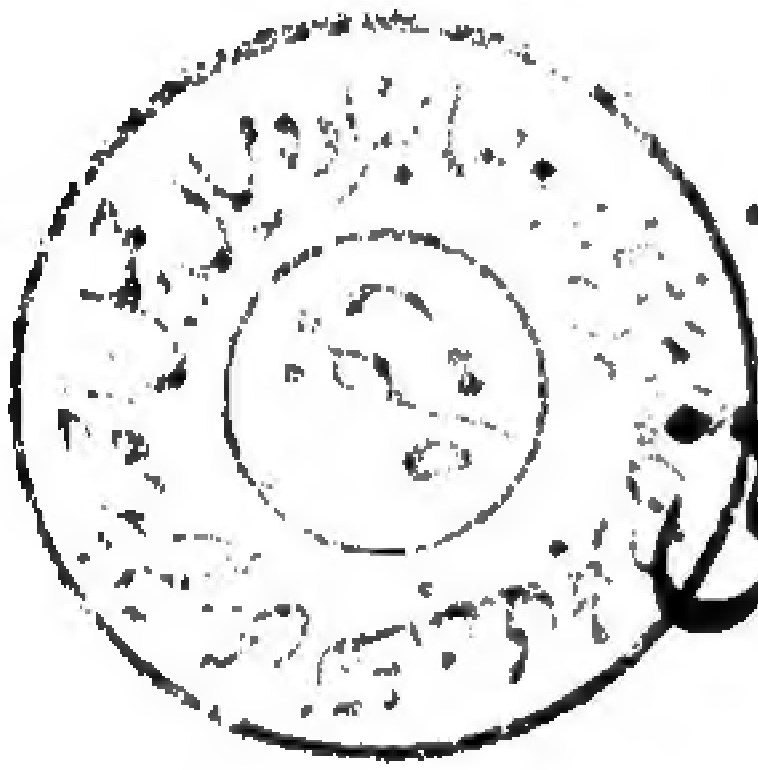
مولانا پائندہ محمد زعیم بدخشانی

القاسم اکیڈمی ● جامعہ ابوھریرہ

خالق آباد ● ضلع نوشہرہ ● سرحد۔پاکستان

امام اعظم رح ابوحنیفہ رح

••• تالیف •••

مولانا
عبدالقیوم حقانی

ترجمہ فارسی

مولانا پائندہ محمد زعیم بدخشانی

القاسم اکیڈمی • جامعہ ابوھریرہ

خالق آباد • ضلع نوشہرہ • سرحد۔ پاکستان

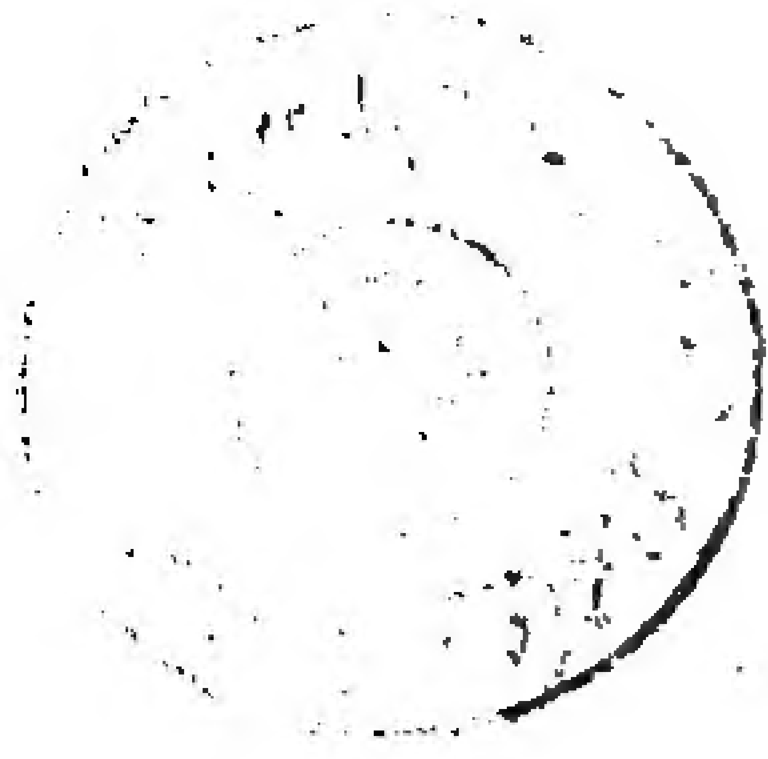
مشخصات کتاب

8161S

نام کتاب .... واقعاتِ حیرت انگیز امام اعظم ابوحنیفہؒ
مؤلف .... مولانا عبدالقیوم حقانی، مدیر جامعہ ابوہریرہ
مترجم .... پائندہ محمد زعیم بدخشانی' سابق اُستاذ دارالعلوم حقانیہ اکوڑہ خٹک
کاتب .... سید رسول شاہ بخاری حضرت کیلیانوالہ گوجرانوالہ
ضخامت .... ۱۶۸ صفحات
بارِ چہارم .... ماہِ جوزا ۱۳۸۵ھ ش / جمادی الاولیٰ ۱۴۲۷ھ ق
ناشر .... القاسم اکیڈمی جامعہ ابوہریرہ خالق آباد نوشہرہ، سرحد، پاکستان

آدرس دریافت کتاب

☆ مولانا سید محمد حقانی 'مدرس جامعہ ابوہریرہ خالق آباد ضلع نوشہرہ Mob:0333-9158477
☆ حافظ کتب خانہ' رحیمیہ کتب خانہ' علمیہ کتب خانہ جی ٹی روڈ اکوڑہ خٹک، ضلع نوشہرہ
☆ کتب خانہ رشیدیہ .... چارسدہ
☆ مکتبہ حنفیہ .... سوات
☆ مہمند کتب خانہ .... جلال آباد، افغانستان
☆ کتاب فروشی قدرت اللہ نزد مسجد پلِ خشتی .... کابل' افغانستان
☆ کتاب فروشی محمد میرویس " " " .... کابل' افغانستان
☆ کتاب فروشی حاجی عبدالقیوم .... مزار شریف' افغانستان
☆ یعقوبی کتب خانہ .... قندوز' افغانستان
☆ ہم چنان در ہر کتب خانہ .... شہر پشاور

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

فہرست مضامین

باب ششم

عرض ناشر

از خداوند متعالی شکر گزاریم کہ این کتاب کہ بنام واقعات حیرت انگیز امام اعظم ابوحنیفہ است بہ چاپ رسیدہ وقابل استفادہ مردم شد۔ بارہا مردم فارسی زبان وغیرہ کہ اشنائی شان بہ زبان فارسی بود، تقاضا ہائے داشتن کہ کتاب واقعات حیرت انگیز امام ابوحنیفہؒ بہ زبان اردو و پشتو چاپ شدہ و فائدہ کتاب بہ مردم اردو زبان و پشتو زبان میسر بود۔

پس باید کہ بزبان فارسی ہم ترجمہ شود۔ تا کہ مردم کہ بہ زبان اردو و پشتو نا آشنا بودہ واز واقعات حیرت انگیز امام اعظم ابوحنیفہؒ ناخبر ماندہ باید کہ خبر ومستفید شوند۔ بہر حال من از مؤلف این کتاب کہ حضرت مولانا عبدالقیوم حقانی است استفسار نمودم وعرض مردم فارسی زبان را برائش رساندم وحضرت حقانی صاحب دامت برکاتہم بالفور اجازت ترجمہ را داد۔ ومن ہمراہ جناب مولانا پایندہ محمد زعیم بدخشانی استاد دارالعلوم حقانیہ دربارہ ترجمہ این کتام مشورہ نمودم۔ بل آخرہ خود مولانا صاحب زعیم را وادار بہ این ساختم کہ ترجمہ کتاب را بہ زبان فارسی بکند۔ للہ الحمد کہ کتاب ترجمہ شد وچاپ شد این حال بدسترش شما است خواہشمندم کہ مصنف کتاب را، مترجم کتاب را وناشر کتاب را، از دعائے تان فراموش نہ کردہ ودعائے مزید برائے مؤلف کتاب نماید کہ خداوند متعالی مزید توفیق تصنیف وتالیف نماید کہ مثل این کتاب دیگر کتب را تصنیف وتالیف کردہ تا کہ مردم از تشنگی بے علمی سیراب شوند۔

مولانا سید محمد وفا حقانی

رکن القاسم اکیڈمی جامعہ ابوہریرہ، خالق آباد، نوشہرہ، سرحد

غرضِ مترجم

حامداً و مصلیاً۔ خواننده و سامعین گرامی ــــــــــ

کتاب را که بدست دارید مشت نمونهٔ خروار برخی از واقعات حیرت انگیز امام بزرگوار سرراه تا زانهٔ اہلسنت والجماعت سراج امت امام اعظم ابوحنیفہ رحمۃ اللہ علیہ است که بفضل خداوندی ہمتا خطیب عصر و مقرر زمان مولانا عبدالقیوم حقانی مہتمم جامعه ابوہریرہ رضی اللہ عنہ از کتب متداوله و منتشره اختصار نموده شکل کتابی داده بجامعه ونسل آینده تقدیم کرده است چونکه بنده بعض جاے این کتاب رامطالعه کرده بودم بنظرم خیلی ذہن نشین وقابل استفاده معلوم گردید۔ بعد از اینکه بنده در سال ۱۳۷۲ھ ش بمطابق ۱۴۱۴ھ در دارالعلوم حقانیه بخاطر دورهٔ حدیث شریف داخله گرفتم با مؤلف تا جایی شناخت پیدا کرده خواستم که از ایشان اجازه گرفته این کتاب را به لسان سہل به فارسی ترجمه نمایم تا که مورد استفادهٔ ہمه مردم قرار گرفته از روش زرین اسلاف خویش آگاہی کامل پیدا کنند زیرا از آن جا یکه خداوند بی مثال بخاطر ہدف عالی انسان را در احسن تقویم از کتم عدم بوجود آورده به اشرف المخلوقات توصیف نموده است تا که مظہر خالقیت او تعالی گردد۔ پس بما لازم است که در مقابل نعمات بی حساب خدای خود ناسپاسی نکرده در ہر شعبهٔ زندگی خود اعم از تعلیم و تعلّم درس و تدریس، کتابت و خطابت، آمریت و مأموریت امامت و عبادت تالیف و ترجمه رضاء خدا را تعقیب نمایم تا باشد که رضاء او خالق بی نیاز را حاصل نموده مستحق بہشت برین گردیم زیرا که بخاطر حصول رضاء خویش خداوند لامکان نبی صلی اللہ علیہ وسلم را امر می کند "فَبِهُدٰهُمُ اقْتَدِهْ" و نبی ﷺ بخاطر تعقیب راه اسلاف و نیکان به امتهایش می فرماید "خیر القرون قرنی ثم الذین یلونہم ثم الذین یلونہم" پس چونکه امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ از جملهٔ خیر القرون بوده پیشوای قافلهٔ عظیمی اہلسنت والجماعت است باید پیروانش از سوانح و سیرت اش آگاہی تام پیدا کرده خوبتر بفہمند که مسلک و مذہب و امام را که پیروی میکنیم واقعاً قابل اطاعت است تا باشد که زندگی خود را ہر بندهٔ مومن طبق زندگی اسلاف خویش ساخته مورد انعام خداوندی قرار گیرد و چون ملت مجاہد و شہید پرور افغانستان با وصف حق دانستن مذاہب اربعه عموماً حنفی

مسلک اند ازین کتاب زیاد تر مستفید شوند۔

از یک طرف آرمان خودم و از دیگر طرف دلالت خیر حضرت مولانا مولوی سید محمد پروانی صاحب که فاضل دارالعلوم حقانیه مے باشد و معاون خصوصی مؤلف مدظله است مرا وادار به این ساخت که هر چه زود تر از مؤلف اجازه گرفته قلم را برداشته به ترجمۀ کتاب شروع نمایم، پس از خداوند سمیع و بصیر توفیق مزید می خواهم که طاقت چنین عمل نیک و شایسته را برای بنده ارزانی فرموده این ترجمه را مفید گرداننده همیشه ما را در راه خدمت دین توفیق بیشتر عطا فرماید۔ آمین ثم آمین۔

پاینده محمد زعیم، خادم طلبا ر اہل سنت والجماعت چهار منزیدره و سوول فرهنگی حوزهٔ مشهد و سوال کشم ولایت بدخشان. فاضل و استاد دارالعلوم حقانیه اکوره خټک، پشاور. پاکستان

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

افتتاحیہ

از محدث کبیر استاذ العلما شیخ الحدیث حضرت مولانا عبد الحق بانی و مہتمم دار العلوم حقانیہ اکوڑہ خٹک پشاور پاکستان :

بعد از حمد و درود عرض میدارم کہ حالات زمانہ بہ سرعت تبدیل میشود و کسانیکہ از علم آگاہی دارند از مطالعہ سیر شدہ اند مردمان بی علم ہر چیز جدید را استقبال میکنند۔ عامۂ مردم بر مشاغل خود مصروف بودہ از دین بی پروا شدہ اند از دیگر طرف مردمان مغرض پیشوایان و بزرگان خصوصاً علمار حنفی مذہب را مورد طعن قرار دادہ ذریعۂ تحریر بہ خلاف آنہا زہر کاشتن را شروع کردہ اند۔ از بسیار زمانہ بہ این طرف تمنا داشتم کہ طبق حالات جدید ضرورت است حالات پاک زندگی ائمہ و واقعات و تذکرۂ پیشوایان و علماء حنفی بہ لسان سہل نوشتہ چاپ گردیدہ بہ تعداد زیادی توزیع گردد تاکہ عامۂ مردم خصوصاً در تختۂ اذہان نسل آیندہ آثار زندگی بزرگان نقش کردہ شود تاکہ بنیاد محکمی برای تشکیل آدم سازی گردد زیرا کہ نتیجۂ بی خبری و بی اعتمادی از ائمہ و بزرگان خود این شد کہ عامۃ الناس خصوصاً نسل جوان از راہ بی راہ شدند حق را بہ عقب انداختہ بہ باطل روگرداندند و در مقابل زندگی روحانی اسلام روش لادینی مغربی را بہتر دانستند۔ لذا ضرور بود از فداکاریہای ائمۂ امت خصوصاً از حالات اصلی علماء حنفی مذہب از ذکر و فکر و خدمات و تعلیماتشان مردم را آگاہ کردہ شود تاکہ از یکطرف حالات زندگی یک انسان در آئینہ تاریخ ہویدا گردیدہ از طرف دیگر این علمار مشعل راہ زندگی عملی امت گردند۔ الحمد للہ طبق آرزوی بندہ و طبق تقاضای وقت دانشمند گرامی و محترم مولانا عبد القیوم حقانی استاد دار العلوم حقانیہ "واقعات حیرت انگیز" را بہ لسان اردو جمع نمودہ شکل کتابی داد کہ گویا بہ اقدام این عمل یک فرض کفائی را از گردن عامۃ الناس ساقط کردہ باشد۔ در اول جلد این کتاب کہ "واقعات حیرت انگیز امام اعظم ابو حنیفہ رح" نوشتہ است کتاب در ہمین موضوع پر مفہوم و مستند است کہ انشاء اللہ مفید و انقلاب آور تمام می گردد اگر رضاء خدا باشد بذریعۂ این کتاب

بسیار نفرهای بی راه براه میآیند نسبتاً خوشحالی من به این است که مؤلف آن واقعات وحالاتی را جمع نموده که برای نسل آینده خیلی مفید وقابل استفاده است جناب مؤلف بعد از مطالعهٔ کتب زیاد وزحمات فراوان کتابی که مشتمل بر حالات پاک علمای حنفی است ترتیب داده فهمیده میشود که در همین باره پخته ومابر است من دعا میکنم که خداوند سعی زیبنده رابدرگاه خود منظور نموده نوشتهٔ اورا سود مند بگرداند خدا کند که باقی جلدهای این کتاب را هر چه زودتر به خوبی بسر رسانده برایش توفیق نشر واشاعت داده شود۔

وصلی اللہ تعالیٰ علیٰ خیر خلقہ محمد وآلہ وصحبہ اجمعین۔

شیخ الحدیث حضرت مولانا عبدالحق" مہتمم وبانی دارالعلوم حقانیہ اکوڑہ خٹک (پشاور)

پیش گفتار

جناب حضرت علامہ مولانا سمیع الحق صاحب مدظلہ مدیر ماہنامہ الحق

دربارۂ امام و مقتدا و پیشوای سواد اعظم اہلسنت والجماعت امام و سراج الائمہ ابوحنیفہ رحمۃ اللہ علیہ در ہر زمانہ نویسندہ ہا تحریرات زیاد کردہ اند و سلسلہ نوشتن فعلاً ہم جاری بودہ بہ ہمین ترتیب ادامہ خواہد داشت و چنین ظاہر میشود کہ ہیچ شعبۂ زندگی او از تحریر باقی نماندہ است۔

اما باید از نقطہ نظر اسلامی مقصود از تحریر سیرت و سوانح یک شخص این باشد کہ اعمال و اخلاق تقوا و کردار خواندہ بہتر گردیدہ بہ اخلاص کامل رضا خدا را حاصل نماید و نشست و برخاست خود را بہ طریقۂ شریعت برابر کند و بہ ہمین قسم ہمہ امت اصلاح گردد و بلکہ بہ مجرد مطالعۂ سیرت و حالات نظریہ و خیال خواندہ رنگ گرفتہ اخلاص عمل تقوا در او پیدا شود و بہ خروش و جوش تازۂ در مسیر زندگی گام بردارد۔

باوصف کہ دربارۂ امام اعظم بسیار کتب نوشتہ شدہ است و پیدا ہم میشود باز ہم فاضل محترم مولانا عبدالقیوم حقانی صاحب کہ بہ زبان اردو واقعات حیرت انگیز امام اعظم ابوحنیفہ رح را نوشتہ بسیار دل چسپ است خلاصہ اینکہ این کتاب باوصف داشتن فکر و نظر، علم و عمل، فقہ و قانون، تاریخ و سیرت، سیاست و اجتماعیت، اخلاص و للہیت، تقوا و طہارت، جذبۂ انقلاب امت، تبلیغ و تعلیم، خیلی ہا مفید گویا کہ دریا را در کوزہ بند کردہ باشی صوفی ہا ست یا علماء، طلباء ست یا حکام ہمگی می توانند کہ تشنگی خود را ازین کتاب مرفوع سازند۔

درین کتاب مسائل باریک و نکتۂ مہم دربارۂ شریعت، طریقت، سیاست، اجتماعیت، و در ضمن واقعاتی بہ الفاظ صفا بیان گردیدہ است کہ از راہ شریعت و طریقت روح و قلب ہر مسافر قرار و آرام میگیرد و این دلیل واضح بزرگی و کرامت امام صاحبؒ است و جناب عالی قدر مولانا عبدالقیوم حقانی باوصف مشاغل و مصروفیات کہ لحظہ برای سر خاریدن ہم وقت ندارد تاریخ حنفی را بسیار

به یک گلدستهٔ مزین مدون نموده صرف این نه بلکه قانون فقه و قانون بحث و مناظرهٔ مضامین دل چسپ، واقعات و قصه ها را به شکل اساسی از مهر و محبت به لسان شیرین بیان کرده که قابل تقدیر است به این مفهوم که جناب عالی را در بارهٔ این فن و داستان نوشتن مهارت تام حاصل است به مجرد دیدن « دفاع امام ابوحنیفهؒ » که یکی از کتب عالی نویسنده است این سخن به ذهن میآید که نویسنده را درین باره مهارت کامل حاصل است باز هم نویسنده گرامی خود را از تنقید و تبصره در امان مانده تمام حالات و واقعات که معلوم بود به احتیاط کامل جمع نموده باز به سلیقه کامل این گلدسته علمی و تاریخی را تیار کرده است زیرا که بسا اوقات مردم درمین گلدسته جور کردن بعض علف نا به کار را هم بیگیرد لاکن جناب نویسنده درین کتاب از آن هم خود داری نموده کدام الفاظ که خلاف شرع معلوم گردید و یا که بی سند بوده آنرا ترک گفته و در کدام کلمات که شک و شبه بوده آن را جا به جا تشریح کرده و این کتاب نمونهٔ است که جناح تاریخ و ادب را تقیل میسازد و از خواننده کتاب درخواست و خواهش میکنم که در هنگام دعا به نویسنده و بما و به ادارهٔ موتمر المصنفین دعا نموده ما را بیاد داشته باشد۔

مولانا سمیع الحق صدر موتمر المصنفین دار العلوم حقانیه

تاثرات

حضرت العلامہ مولانا قاضی محمد زاہد الحسینی مدظلہ خلیفہ مجاز حضرت امام
شیخ التفسیر مولانا احمد علی لاہوری رحمتہ اللہ تعالیٰ علیہ،

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

الحمد لاھلہ والصلوٰۃ لاھلھا اما بعد :-

در قرآن عزیز الصلحون را یک قسم منعم علیہم قرار دادہ شدہ است کہ مصداق او علماء با عمل است زیرا کہ علم بلا عمل وعمل بلا علم بہ انسان وبال میگردد۔

از علماء امت بالخصوص طبقہ ممتاز گروہ فقہاء امت است آنہای کہ بہ بصیرت روحانی حلال وحرام روا و ناروا پسندیدہ وغیر پسندیدہ را بہ امت تفصیلاً فرمودہ راہنمای بہ سوی اعمال صالحہ می کنند واز فقہاء امت نعمان بن ثابت المعروف عند الائمہ امام اعظم ابوحنیفہؒ مقام ممتاز را کمائی نمودہ مالک مقام عالی است، آن امام کہ در درس او امام بخاریؒ، امام مسلمؒ امام ابوداؤدؒ، شرکت کردہ بودند علاوہ ازین ہا دیگر ائمہ حدیث ہم از درس این بزرگوار خود را مستفید کردہ است واز درس تفقہ فی الدین او علاوہ از امام محمدؒ وامام ابویوسفؒ وامام زفرؒ دیگر فقہا ہم بی حصہ نماندہ اند از کمالات دینی وروحانی او پیشواہای سلوک وطریقت حصہ وافری حاصل نمودہ اند او بذریعہ ذکر و فکر خود جوہر وحقیقت اشیاء را محسوس ومشاہدہ کردہ بود واو کہ بہ خاطر ساختن قوانین اسلامی کدام کارنامہ را انجام دادہ است ہیچگاہ احسان او را بجا آوردہ نمیتوانند اما افسوس بہ این است کہ بعض نفرہای نمک حرام احسان محسن خود را فراموش میکنند واین امام عالی مقام را بیک دانا ومجتہد نسبت می کنند درحالیکہ امامؒ یک محدث بزرگ ہم بود ویک مفسر قرآن وامام فقہ وپیشوا سلوک و احسان ہم بود۔

مقام شکر است کہ درین دور عالم نوجوان محقق صاحب البیان والبنان مولانا عبدالقیوم حقانی

حالات زندگی امام ابوحنیفہ و علماء حنفی رجوع نموده عامة المسلمین را از آن درس فراموش شده آگاه ساخت بلکه دوباره این مسند را تازه نمود و از کارنامهای جدید او که کتاب "در واقعات حیرت انگیز علماء احناف" است در پیش ریم موجود است اللہ تعالیٰ این زحمت او را قبول و منظور نماید و برای مخلوق بسیار سودمند و برای نویسنده توشهٔ دارین بگرداند۔ آمین

حرفِ آغاز

حامداً و مصلیاً۔

به همگی هویدا و معلوم است و همگی مشاهده میکنیم که اهل زمانه بخاطر کارهای دینوی تجارت و مزدوری و برای حصول معاش و اقتصاد سرگردان بوده یک لحظه هم در مجلس علماء و صلحاء و بنده های نیک خداوند نشسته نمی توانند و نه طاقت دارند که در مدرسه ها به خاطر تعلیم و تبلیغ و یا در مجلس وعظ علماء اشتراک ورزند از یک طرف فقدان ذوق علم و از دیگر طرف از جهت خستگی های مشاغل روزانه برای استفاده از کتب مفصل یا تحریر های تحقیقی و علمی و عملی و انابت الی الله وقت پیدا کرده نمیتوانند

استادان و تلامیذهٔ مکاتب و پوهنتون ها و مامورین دفاترِ حکومت از جهت کمی یا عدم ذوق علم از زندگی ماحول خود رنگ گرفته برای لذت حاصل کردن و تعیش ذهنی و هیجان های فحش و بی هودگی ها گرفتار و مصروف اند لهذا اوقات اخبار و رسائل و کتب خطرناک و رهبرانگین مثلاً "کتب نشه یا عشق" را به محبت مطالعه میکنند در حقیقت چنین مردم نه بخود بلکه سبب تباهی و بربادی تمام قوم و ملت است از یکطرف برای نشر نمودن قسماقسم آزادی و نشر خیالات فاسده و شهوانی و بیزاری از خدا آداعی بی‌غیرت و بشر انگین و الحاد رسائل و کتب چاپ گردیده توزیع می شود۔

از دیگر طرف نهی از منکرات و اشاعات معروف بطور بطوئت روان است و از دیگر طرف اداره های علمی و تحقیق۔ مطالعاتی و اشاعاتی و درسگاه های تعلیم و تربیه خصوصاً درسگاه های که در آن شعبهٔ درس و تدریس و امور انتظامی و رسائل علمی که من جمله تالیف و ترجمه و اشاعت در آن شامل است به مشاغل دینوی خود طوری گرفتار اند که در اصلاح باطن به ذوق عبادت و شوق عمل و اخلاص به فکر زندگی آخرت رضاء خدا و اصلاح اخلاق بکلی توجه ندارند۔ درحالیکه مقصد تعلیم و روح شریعت همین زندگی روحانی و اصلاح باطن است۔ حالات زندگی بزرگان و خود خصلت آن ها و مطالعه و قوت حافظه و ذوق و شوق به عبادت و تقوا شان و اعتماد آن ها به خدا و ترس آن ها از پروردگار یک نمونه است بسیار نادر تا که این نمونه مشعل راه امت نگردد اصلاح انقلاب امت تعمیر زندگی تزکیه و طهارت

شکر وسپاس بندگی وقربت وانابت و رضا الله را حاصل کردن مشکل است ۔

مشاغل دینوی باشد یا تعلیم وتدریس دینی وعظ باشد یا تألیف تحقیق باشد یا تصنیف خلاصہ اینکہ انسان ہر عمل اگر انجام میدہد باید دراو واقفیت از آثار و واقعات مؤثرانہ باشد زیراکہ حالات روحانی وعلمی وعملی سلف الصالحین در قلب انسان رقت ونرمی پیدا می کند وعکس مجلس علمار در انسان پیدا شدہ جذبہ وعزم خدمت دینی دراو بیدار می گردد ۔

از واقعات مؤثر واز حکایات علمی وروحانی ائمہ گوہر مقصود واز مطالعۂ حالات سلف صالحین مقصد حیات وانابت الی الله، حاصل میگیرد زیرا کہ اسلاف ما از اصل مزاج دین واز ذوق علم وعمل بہ لب لباب قرآن واحادیث نبیؐ واقف گردیدہ بودند ۔

صرف بہ ذریعۂ روایات وجنگ نامہ ہا ومطالعات سطحی وعلم سرسری بحث ومناظرہ معلومات حاصل کردن در قلب انسان نرمی وسوز پیدا نمیشود بلکہ امکان پیدا شدن غرور وتکبر است ۔ علامہ ابن جوزیؒ می فرماید کہ در زمان ہای سابق بعضی مردم بہ خاطر تعلیم نہ بلکہ برای مشاہدہ نمودن کردار ـ روش وحالات زندگی بزرگان وبندہای نیک خداوند نزد آنہا حاضر می شدند زیرا کہ روش و طریقۂ آن ہا ثمرۂ علم آنہا بود کہ قبل از نشست وبرخاست ودرس وتکرار با استادہا وبزرگان خود اہمیت این سخن بمن ظاہر شدہ بود وبعد از بیان نمودن روایات ومطالعۂ واقعات وحالات اثرناک بزرگان دین این سخن در ذہنم نقش گردید بعد از ملاحظۂ واقعات زندگی مجالس عمومی تقریر وتحریر ودوران درس ومطالعۂ سخنان بیش قیمت آنہا احساس من افزون گردید وزمانیکہ با آقا ومحسن خود محدث کبیر تاج سر علمار مولانا عبدالحقؒ بانی ومہتمم دارالعلوم حقانیہ یکجا بودم واز لسان او کدام درو گوہری راکی شنیدم احساس مرا بہ حقیقت بدل نمود سال قبلی کہ یک کتاب من عاجز بنام ” دفاع ابوحنیفہؒ “ بود چاپ گردید بسیار از مردمان علم دوست وبادیانت شائقین ادب وتاریخ وتبلیغ درخصوصیت باب ہشتم ونہم این کتاب مرا بسیار تعریف وتوصیف نمودند کہ در این دو باب ہوشیاری بلانہایت امام اعظم فکر عالی نظر عمیق خصائل حمیدہ سخاوت واخلاص ذکر وعبادت وتقوا واعتماد کامل او بہ خدا و خاکساری، عاجزی، نرمی، ہم دردی، مہربانی لطف ومروت او با مخلوق مع بعض واقعاتش بیان گردیدہ بود کہ بسیار از کتب درسائل علمی ودینی چند برخ آن کتاب را در چند قسط بہ خوانندگان

شان تقدیم نموده بودند که منجمله ماهنامه دارالعلوم دیوبند که مدیر دلرالعلوم حبیب الرحمن قاسمی در شمارهٔ جنوری ۱۹۸۷ء در صفحه در بارهٔ دفاع ابوحنیفہ تبصره و تفصیل نموده بود و در باب آخیر رازیاده ترتوصیف کرده کتاب را قابل استفاده و مفید خوانده بود

استاد محترم مولانا سمیع الحق دامت برکاتہم مدیر ماہنامہ الحق و استاد حدیث دارالعلوم حقانیہ در دوران درس ترمذی شریف طلبا را به مطالعه و استفاده ازین کتاب تشویق نموده این کتاب را ذریعه مؤثر و مهم اصلاح معاشره و انقلاب روحانی خواند۔

هم چنین استاد مکرم مفتی اعظم دارالعلوم حقانیہ شیخ الحدیث حضرت مولانا مفتی محمد فرید صاحب مدظلہ این کتاب را مورد پسند قرار داده بعد از نوازش زیاد در حق بنده دعاء خیر نموده بود همچنین مخدوم العلماء حضرت العلامه قاضی محمد زاہد الحسینی صاحب به دیدن این کتاب در حق بنده دعاء خیر شان را دریغ نورزیدند که به من همت افزود و از طرف دیگر بعض اہل قلم و دوستان برایم مشوره دادند که باید همین هر دو باب را دریک رساله جدا چاپ نمایم تا که برای شائقین خریدن و مطالعه آن آسان گردد و هم مردم بیشتر استفاده نمایند۔

این مشوره احباب معقول شد لاکن در وقت نوشتن دفاع امام ابوحنیفہ قصه های مؤثر و دل نشین امام های حنفی مذہب خصوصاً واقعات و حالات دل چسپ امام اعظم ابوحنیفہ و شاگردان او را جمع کرده علیحده گذاشته بودم یکبار یادم از آن آمد که باید چند واقعه دل پذیر آن را هم ذکر کنم تا که این رساله سود مند و مفید واقع شود و قتیکه آن ذخایر را گرفتم ورق به ورق مطالعه کردم یکی بر دیگر جالب بود در حیرت بودم که کدام آن را درج این رساله نمایم به همین قسم چند ماه معطل ماندم بالآخره وقتیکه بنده مع برادر محترم حافظ مفتی غلام الرحمن صاحب در دارالعلوم حقانیہ در شعبان ۱۴۰۷ھ به خاطر دورهٔ تفسیر برای طلاب مأمور گردیدیم ضرورت پیش شد به بیان نمودن امام های حنفی به همین غرض تحریرات خود را باز کردم و نظر به احساس سابقه ام که گفتم باید به الفاظ سهل صرف حالات علمی و روحانی و قصه های اثرناک والفاظ گران بهاء و واقعات حیرت انگیز امام اعظم ابوحنیفہ را جمع نموده مع هر دو باب دفاع امام ابوحنیفہ به شکل کتابی بدهم و لبعد ازین هر وقت که فرصت یافتم تاریخ های نادر امام ابویوسف و امام محمد و امام زفر و امام عبدالله بن مبارک را ترتیب داده به چاپ بسپارم تصمیم دارم که اگر

فرصت و توفیق باری تعالی میسر شد و اسباب طباعت و اشاعت پیدا شد انشاء الله از امام اعظم ابو حنیفہؒ گرفتہ تا تلامیذہ و تلامیذ تلامیذہ جلیل القدرش و علماء متأخرینؒ اکابر دیوبند از شیخ العرب والعجم مولانا حسین احمد مدنیؒ گرفتہ تا شیخ الحدیث مولانا عبدالحقؒ واقعات حیرت انگیز و حکایات فکر انگیز شان را جمع و ترتیب دادہ نام اورا واقعات حیرت انگیز علماء احناف بگذارم السعی منا والاتمام من الله :

سرگذشت شخصی خود باشد یا از دیگر کس چہ جای از آن بزرگان کہ در محبت محبوب شان مست بودند و سراپا نمونہ بندگی در آنہا موجود بودہ بسیار دلچسپ می باشد و اگر لذت در آن واقعات بنا شد دیگر در چہ است کہ قرآن خود ارشاد می کند ۔

ان الذین آمنوا وعملوا الصلحت سیجعل لھم الرحمن ودا (مریم ۹۶)۔

باز از واقعات حیرت آور علماء حنفی فہمیدہ می شود کہ خداوند چگونہ صلاحیت وہبی را برای آن ھا عطا نمودہ بود و در مکتب حنفی چہ قسم عناصر جمع شدہ است ۔ دربارہ تربیت و تزکیہ نفس در شعبہ فقاہت و دانستن مسایل ہم و در شعبہ اخلاص و دعوت و عشق چہ انداز درجات عالی را حاصل کردہ بودند این ہم شناختہ و فہمیدہ میشود کہ مکتب حنفی آن دُر و گوہر را بز مانہ تقدیم نمودہ کہ نظیر ندارد اگر ہمین واقعات تاریخی بہ شکل مناسب جمع کردہ شود و بہ ترتیب صحیح بہ امت پیش کردہ شود طوریکہ ارادہ بندہ است اگر منظور خدا باشد بہ برکت این سعی نمونہ تصویر یک نسل مستغنی و مجاھد، غازی و متقی، پرہیزگار کہ موصوف صفات حمیدہ باشد و اخلاص و للہیت ہم در آن موجود باشد پیش خواہد آمد کہ شریعت ہم ہمین مطالبہ را میکند ۔

علامہ ابن عبدالبرؒ فرمودہ شخص کہ بعد از صحابہ کرامؓ و تابعینؒ فضائل فقہاء را مطالعہ نمودہ بہ سیرت و فضیلت آن ھا مطلع گردد بہترین عمل است ۔ الله تعالی محبت ما را با آنہا زیاد کند ۔ امام ثوریؒ فرمودند در وقت تذکرہ بزرگان و بندہ ہای نیک رحمت الله تعالی نازل می گردد جامع بیان العلم لابن عبد البر ص ۱۶۴ الحمد لله بہ برکت فضل و کرم و احسان خداوندی در ہمین سلسلہ اولین جلد کہ مشتمل بہ واقعات حیرت انگیز زندگانی امام اعظمؒ است چاپ گردیدہ بدست

81615

رس شما قرار گرفت و جلد دوم که واقعات وحالات زندگانی امام ابویوسف رح و امام محمد رح و امام زفر رح وحکایات دل چسپ آنهاست جریان دارد. سعی می ورزم که هر چه زودتر به دسترس خوانندهٔ گرامی قرار بدهم اما در حین جمع نمودن واقعات کدام ترتیب خاصی مدّنظر گرفته نه شده در وقت مطالعه کدام حکایت که دل پذیر بود و به نظرم پسند آمد نوشتم و به مناسبت اندکی به هر باب ملحق کردم "ترجمه شعر"

یک یک نقش را گرفته در دل جای دادم

که بیگاه در سیر روی سفید تو بودم

به جز از مقدمه، جلد اول را به هفت باب تقسیم گردیده است در چهار باب اوّل واقعات حیرت انگیز وحالات زندگی تا تاثر ناک امام اعظم رح وقصه های دل نشین که حالات را تغیر و ایمان را تازه میکند درج کردم تاکه امت به برکت این حکایات در زندگی خویش قالب اسلامی را اختیار نمایند و تینکه تمام کمالات ظاهری و باطنی صبر و شکیبائی، ذکر و فکر تمیز حلال وحرام ایثار و سخاوت علم و عمل ذوق عبادت شوق شهادت، رجوع و انابت، مجاهده و ریاضت عزم راسخ عاجزی وخاکساری اظهار حق. شفقت و مهربانی، انصاف وعدل، تقوا و پرهیزگاری تنقید و احتساب، طاعت و عبادت، به حکم وقضار خداوند، پابندی شریعت خوف از قیامت در زندگی کسی پیدا شود پس چگونه حالات زندگی او جذبهٔ عمل را بیدار نمی سازد چگونه انسان غلطی خود را احساس نمی کند چگونه همت در او افزون نمی گردد چگونه بصیرت و بصارت او روشن نمی گردد چگونه قدر و قیمت وقت به او معلوم نمی شود پس نتیجه مطالعهٔ این حکایات کشایش راه ذوق و شوق عمل نیک است.

در باب پنجم و ششم آن واقعات است که حاوی علم و فضیلت فهم و قابلیت مطالعه و ذهانت ذکاوت و شجاعت و سخاوت و صلاحیت و کمالات بحث و مناظره و سریع الفهمی و فراخ نظری و اجتهاد و استنباط احکام و قوت استعداد امام اعظم رح درج است در آخر باب هفتم ضمیمه به عنوان در خوان زعفران" درین کتاب درج گردیده که سبس آن جا ذکر است در حقیقت که امام اعظم رح به اجتهاد و استنباط مسائل فقهی و احکام شرعی مقام امامت را حاصل کرده حاذقیت و هوشیاری و قوهٔ حافظه اش با او بسیار تعاون نموده است که این همه نعمت الله است به کسی که بخواهد می بخشد از جهت حافظه و ذهن قوی از تمام علم که حرف بنیادش در آن زمان موجود بود مثلاً تفسیر حدیث فقه اصول کلام آثار علم رجال

وتاریخ ولغت کمال کمالی کرده بعداً در زندگی علمی وبحث وتحقیق استنباط واستخراج مسائل وتدوین فقه در ترتیب شرائع وتفریعات بحث ومناظره مدد حاصل می کرد طوریکه یک تجربه کارجنگی به تیرکش از ذخیره خود را اکمال نماید در معاصر امام صاحبؒ دوست ودشمن ذکاوت وذہانت اورا مدح وتعریف میکرد بنائً متقدمین ومتاخرین متفق اندکه ابو حنیفہؒ قوی الحفظ سریع الفہم وذکی بود حافظ الحدیث واستاذ الحدیث ائمہ بود در حافظۂ او ہیچگاہ تغیری پیدا نشده است ۔

اقتباس از دفاع امام ابوحنیفہؒ

از لحاظ تاریخی وعلمی این واقعات حیرت انگیز ساده ولی از نگاه معنی ومقصد خیلی فایده منداست انشاءالله درین دوران انقلاب شر وفساد خوانده را نگر مند وشوق صاحبان مطالعه وتحقیق وبزرگان را درجوش آورده سبب تازه نمودن محبت ایمانی گردد ازنظر من اصل مقصد وحالات زندگی این بزرگان ونتیجہ تعلیمات شان این میشود که قلب ہا از دولت ایمان ویقین سیرشده به شمع محبت وعشق حقیقی روشن گردد تاکه ہمت عالی واراده راسخ اخلاق واعمال مطابق سنت پیغمبرؐ امر بالمعروف نہی از منکر را عادت واز کلیات وجزئیات دین انسان باخبر باشد بنائً من تعطیلی ہای رمضان المبارک را برای جمع وترتیب نمودن این واقعات غنیمت دانسته ہرچه زودتر درتحت تحریر قلم خلاصه نمودم که شاید کمی وزیادی ہم شده باشد که قابل انتقاد باشد ۔

باز ہم آرزو دارم که این کتاب جاہای خالی کتب خانهٔ اسلامی را پُر کرده تا اندازی تشنگی شایقین علم واخلاص وکسانیکه به مطالعهٔ تاریخ حنفی شوق دارند دفع شود وآرزوی کسانی که درین راه سعی می ورزند وآمدن یک انقلاب روحانی وعلمی ومطالعاتی وشخصی وقومی را خواب می بینند بجای اینکه خود را آلوده دنیای جدید سازند آرزوی تعقیب نقش قدم بزرگان را دارند وہمت زندگی عالی را کردند وفریاد می کنند ترجمه شعر

« زمانه را که بدل کردی به آن مینازی ۔ مرد آن است که زمانه اش بدل شود برآورده شود

ترتیب این واقعات درچہل روز تمام شد درحالیکه به سبب درس وتدریس دارالعلوم ودیگر مشاغل ومشکلات کثیر روزی یکساعت یا دوساعت وقت برایم میسر میگردید واز ہرطرف وقت پیدا کرده مصروف کارخود بودم ازیکطرف مصروفیت از دیگر طرف عجلت بالآخره ہم عاجزم یقیناً ... از ... سهو شده باشد

باز هم استاذ های دارالعلوم خصوصاً مفتی سیف الله صاحب حقانی که به نظر تنقید هر لفظ را جدا جدا مطالعه کرده از مزاج منطقی ودهم دنبال خود بالای کلام الفاظ که اعتراض کرده بود آن را به مطالعه ثانی تصحیح وخارج نمودم ازین خاطر من از آنها ممنونم به این هم نه بلکه به تنقید تعبیری ومشورهٔ مفید هر خوانندهٔ گرامی تشکر گویا نم اگر خداوند این واقعات حیرت انگیز علمای حنفی را بدست من به سر رساند دلیل این می شود که در هر دوران دراست مردمان اهل کار و ذی صلاحیت موجود است وجنگل از مزدور خالی نه شده درخت بنز دین همیشه همین قسم میوه دارد وسایه داری باشد۔

" عالم نه شود ویران تا میکده آباد است "

قبل از شروع مطالعهٔ کتاب به خوانندگان عرض میکنم که سلسلهٔ روایات تالیف من اکثراً به مدار تاریخ است وروایات تاریخ کلیتاً به روایت علمی برابر وموثق نمی شود وهم چنین بر شخصیت های تاریخی عقیده وعداوت علی السویه جاری است روی همین علت است که بسا اوقات اصل حقیقت در واقعات مخفی می ماند عرض من اینست که اگر درین کتاب کدام واقعه وروایت به طور خطائی مخالف شریعت دیده میشود درحالیکه بنده حتی الامکان از نقل این چنین واقعه اعراض کردم باز هم اگر شده باشد در نظر ثانی حذف گردیده. بهر حال فکر ونظر اتباع شریعت وسنت وعلم وتقوا را ملحوظ داشتن ضروری است نه شوق اتباع که نه به آن عمل جایز است ونه به آن وجه از صاحب واقعه بدگمانی کردن جایز است۔

وصلی الله تعالیٰ علیٰ خیر خلقه محمد واله واصحابه اجمعین۔

عبدالقیوم حقانی

رفیق موتمر المصنفین واستاذ دارالعلوم حقانیه اکوره خٹک (پشاور)

مقدمه

تشریح وتعارف فضیلت وجامعیت جهانگیری

وآفاقیت علم الفقه. فقهای اسلام وفقه حنفی ــــــــ

فقه درلغت "الوقوف والاطلاع" یعنی واقف شدن واطلاع پیدا کردن را گویند ودر شریعت "الوقوف الخاص وهو الوقوف علی معانی النصوص واشاراتها ودلالاتها ومضمراتها ومقتضیاتها" یعنی در شریعت واقفیت خاص است که عبارت است از آگاه شدن از معانی واشارات ودلالات ومضمرات ومقتضیات نصوص "والفقیه اسم للواقف" وفقهی کسی را گویند که از امور مذکوره خبردار باشد.

قطع نظر ازین تعریف اصطلاحی مرحوم امام صاحب "در تعریف جامع قدیم خود چنین گفته "معرفة النفس مالها وما علیها" یعنی فقه شناختن اشیاء که به انسان نفع میرساند ویا نقصان. درحقیقت این تعریف تعریف اصلی "الدین" است که بعض نفرها به شکل میتوانند درک کنند لفظ فقهی به شخصی اطلاق کرده میشود که در زمانه خود در فقاهت نظیر نداشته هیچ مسئله نباشد که او حل نکند وهیچ منصبی نیست که در حکومت اسلامی به شخصیت فقهی تقبل نشود. فقهی آن شخصی را گویند که به بنیاد معلومات وحی ونبوت طریقه استنباط مسئله را یاد داشته به اخراج مسائل مردم را از بی اتفاقی تناظر وخانه جنگی واز شعله آتش در امن داشته در حالات مشکلات مهم بهم داعی ومستقیم کلمة الله باشد طوریکه باری تعالی این ها را در روی زمین خلیفه خود ووارث نبی گردانیده مسلمان ها را امر به تابعداری از حکم آن ها نموده است.

یا ایها الذین امنوا اطیعوا الله واطیعوا الرسول واولی الامر منکم: النساء ۵۹	مراد از اولی الامر فقها راست

ترجمه: ای مؤمنان فرمانبرداری کنید خدا را و فرمانبرداری کنید پیغمبر را و فرمان روایان جنس خویش را

حافظ ابن قیمؒ در قرآن پاک درباره آیۂ مذکور مینویسد که از جهت این آیه قبول حکم فقهاء و مجتهدین فرض است و عبدالله بن عباسؓ و جابر بن عبداللہؓ و حسن بصریؒ و ابوالعالیہؒ و عطاء بن ابی رباحؒ و ضحاکؒ و مجاہدؒ گفتند که مراد از اولوا الامر درین آیه حاکمان نیست بلکه فقهاء مراد است (اعلام الموقعین ج ۱ ص۳)

دو طریقه تبلیغ دین

برای تبلیغ بسوی دین نبیؐ دو راه است (۱) تبلیغ الفاظ نبوت (۲) تبلیغ معنی و تشریح آن که مبلغ طریقه اول را محدثین و مبلغین طریقه ثانی را فقهاء گویند بعض طبقه (۱) را اصحاب روایت و طبقه دوم اصحاب درایت گفته اند آنکه در آیۂ فوق ذکر گردید مراد همین اصحاب درایت یعنی فقهاء است۔

مقام و اطاعت فقهاء

حافظ ابن قیمؒ فرموده که گروه سوم فقهاء آنست که خداوند نعمت استنباط مسایل را برایشان عطا نموده است که متوجه ضابطہ حلال و حرام اند این فقهاء طوری اند در زمین مثل ستاره در آسمان که در شب تاریک به ذریعہ آنها راه پیدا کرده میشود آنها بمردم نسبت بر خوردن و نوشیدن زیاده ضرور اند و نظر به فرمان قرآن حق اطاعت این ها از حق پدر و مادر بیشتر است (اعلام الموقعین ج ۱ ص۳)

امام جوزیؒ می نویسد که: بدان در حدیث بسیار باریکی و پیچیدگی است که آن را صرف آن علماء می فهمند که فقهاء اند بعض وقت درمین روایت و نقل و بعض وقت درمین معانی و تشریح این مشکلات پیش میشود (اعلام الموقعین ج ۱ ص۷)

تشریح لفظ فقه و دو قسم علم

وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنفِرُوا كَافَّةً فَلَوْلَا نَفَرَ مِن كُلِّ فِرْقَةٍ مِّنْهُمْ طَائِفَةٌ لِّيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ (توبه ۱۲۲)

ترجمه: و ممکن نیست مومنان را که برآیند همه یکجا پس چرا بیرون نیارند از هر جمعی از ایشان چند کس تا دانشمند شوند در دین و تا بیم کنند قوم خود را چون باز آیند بسوی ایشان بود که ایشان بترسند۔

در تفسیر معالم التنزیل آمده که مراد درین جا فهمیدن احکام فقه است و آن که فرض عین و فرض

کفایه   دو قسم است یکی   نماز و یاد گرفتن مسایل او روزه که فرض عین است که تعلیم و یاد گرفتن این به هر مسلمان لازم و ضروری است و فهمیدن مسایل به اندازه که به حد فتوی و اجتهاد باشد باز او فرض کفائی است که اگر مردم یکشهر ازین علم بی حصه مانند همه مردم گنهگار میشوند و اگر یکنفر هم درین شهر به اندازه فرض کفائی علم حاصل کرد از گردن دیگران هم گناه   ختم شد۔

مراد از حکمت علم فقه است

وَمَن یُؤتَ الحِکمَةَ فَقَد اُوتِیَ خَیرًا کَثِیرًا؛ امام مجاہدؒ فرموده که مراد درین جا از لفظ حکمت قرآن و حدیث و فقه است ۔ در تفسیر کبیر آمده که معنی حکمت علم و فهم است و این خالص ترجمه لفظ فقه است و در تفسیر مدارک آمده که مراد از لفظ حکمت علم قرآن و علم حدیث و آن علم که سودمند باشد مراد است که بنده را به رضاء خدا میرساند و در این ترتیب نبیؐ اولین علم فقه اسلامی بود ۔

نشانهٔ انتخاب و عنایت الله

یُعَلِّمُهُمُ الکِتَابَ وَالحِکمَةَ ~~ویفقہ~~ یعنی پیغمبری داناند ایشان را کتاب و حکمت در جامع ترمذی و سنن دارمی از حضرت ابن عباسؓ و در بخاری و مسلم از ابو هریرهؓ روایت است که مَن یُرِدِ اللهُ بِهٖ خَیرًا یُفَقِّههُ فِی الدِّین یعنی الله باکسی نیکی کردن بخواهد او را فهم علم دین یعنی علم فقه میدهد بخاری ج ۱ ص ۱۶ ۔

ترجیح علم فقه در مجلس ذکر

ان رسول الله صلی الله علیه وسلم مر بمجلسین فی مسجده فقال کلاهما علی خیر واحدهما افضل من صاحبه اما هؤلاء فیدعون الله ویرغبون الیه فان شاء اعطاهم وان شاء منعهم و اما هؤلاء فیتعلمون الفقه او العلم ویعلمون الجاهل فهم افضل وانما بعثت معلمًا فجلس فیهم۔ رواه عبد الله ابن عمرؓ مسند دارمی ص ۴۵

ترجمه: یکمرتبه نبیؐ در مسجدش به دو گروه مرور کرد فرمود هر دو بهتر است لاکن یکی از دیگر بهتر است گروه که به ذکر و دعا معروف است و مایل رحمت خدا است اگر خدا بخواهد برایشان اعطا میکند و اگر بخواهد منع کند منع میدارد هر چه این گروه دیگر که تعلیم فقه یا تعلیم علم می کنند و جاهل را می فهمانند ایشان افضل اند و من هم بحیث معلم روان کرده شده ام پس نشست همراه همین گروه ۔

عالم فقیہی، زاہد عابد

روزی از نبی صلی اللہ علیہ وسلم پرسیدند از آن دو نفر بنی اسرائیل که یکی بعد از فرائض به مردم احکام دین را تعلیم مینمود و دیگرش روز روزه و شب قایم به عبادت بود که کدام آن ها بہتر است نبی صلی اللہ علیہ وسلم در جواب فرمود

فضل هذا العالم الذی یصلی المکتوبة ثم یجلس فیعلم الناس الخیر علی العابد الذی یصوم النهار ویقوم اللیل کفضلی علی ادناکم۔

ترجمه: فضیلت آن عالم که فرض را ادا می کند باز به مردم مسائل شریعت را بیان میکند به بالای عابد که روز روزه و شب قیام اللیل می کند مانند فضل من است با دنی شما از مسند دارمی ص ۵۳"

یک فقیہی و ہزار عابد

در جامع ترمذی حضرت ابن عباس رض از نبی ص روایت می کند که فقیه واحد اشد علی الشیطن من الف عابد ترجمه: یک فقیہی واحد به شیطان از ہزار عابد سخت تر است در جامع ترمذی ج ۲ ص ۹۷"۔

دعا نبی ص به فقہا و علمار

در ترمذی و ابوداؤد از حضرت ابن مسعود رض و در دارمی و ابن ماجه از جبیر بن مطعم رض روایت است که نبی ص فرمودند۔

نضر الله عبدًا سمع مقالتی فوعاها ثم اداها الی من لم یسمعها فرب حامل فقه لا فقه له ورب حامل فقه الی من هو افقه منه۔

ترجمه: اللہ تر و تازه بگرداند بنده را که حدیث مرا شنید و یاد کرد باز ہمان قسم به کسی رساند که او نه شنیده بود زیرا بسا اوقات فقہی، فقہی نمی باشد نسبت به آن کسیکه به او رسیده است و او افقه میباشد دارمی ج ۱ ص ۵ و ابن ماجه ص ۲۱

ہنگام که یک نفر صرف حدیث را روایتاً میرساند نبی ص در حق او دعا می کند منزلت و مقام کسی که با وصف حفاظت حدیث مسائل را استنباط کرده روح دین را تازه می کند چه انداز باشد. مطابق سخن اعمش مثال محدث مثل یک دوا فروش بزرگ و مثال فقہی مثل حکیم است۔

در علمار بہتر که است

از حضرت علی رض روایت است که نبی ص فرمودند نعم الرجل الفقیه فی الدین ان احتیج الیه نفع وان استغنی عنه اغنی نفسه۔

ترجمه: بہترین شما آن شخص است که فقہی باشد که اگر کسی به او در علم محتاج

شدینی رساند واگر کس خود رای پروا گرفت او ہم پروا نداد ویعنی کاری را انجام نمید بد کہ سبب ذلت علم گردد " حدائق الحنیفہ".

علم فقہ ستون دین است

در دار قطنی و بیہقی روایت است کہ نبیؐ فرمودہ۔

"ما عبد اللہ تعالیٰ بشئ افضل من فقہ فی الدین ولکل شیٔ عماد و عماد ھذا الدین الفقہ"

یعنی از فقاہت فی دین اللہ دیگر عبادت بہتر نیست و برای ہر چیز ستون است کہ ستون دین فقہ است۔

برکات اشتغال در علم فقہ

نبی اکرم صلی اللہ علیہ وسلم فرمودند۔

من تفقہ فی دین اللہ عزوجل کفاہ اللہ تعالیٰ ما اھمہ و رزقہ من حیث لا یحتسب

ترجمہ : شخص کہ در دین خداوند فقاہت حاصل می کند خداوند مقاصد او را کفایت می کند و او را از طرف رزق مید ہد کہ وہم وگمان او نباشد " حدائق الحنفیہ"

بہترین عبادت فقہ است

نبی اکرم صلی اللہ علیہ وسلم فرمودند۔

خیر دینکم الیسرہ وخیر العبادۃ الفقہ ۔

یعنی بہترین و اعلیٰ ترین دین شما آنست کہ آسان است و در عبادات فقہ افضل است ۔

در طبرانی بروایت ابن عمرؓ آمدہ کہ۔

وقلیل الفقہ خیر من کثیر العبادۃ

یعنی کمتر فقہ از عبادت بسیار بہتر است۔

نبیؐ در دیگر جای فرمودند۔

امراء و فقہاء

صنفان من امتی اذا اصلحوا صلح الناس واذا فسدوا فسد الناس الامراء والفقہاء۔

ترجمہ : در امت من دو گروہ است کہ اگر آنہا صالح بودند مردم ہم درست می باشند اگر آن ہا فاسد شدند تمام مردم فاسد گردد۔ " مقدمہ حدائق الحنیفہ"

نصیحت مخلصانہ امام محمدؒ

تفقه فان الفقه افضل قائد — الی البر والتقوی واعدل قاصد
وکن مستفیدًا کل یوم زیادة — من الفقه واسبح فی بحور الفوائد
فان فقیهًا واحدًا متورعًا — اشد علی الشیطن من الف عابد[1]

فقه را یاد کن ای مرد مسلمان — تا کند ترا سوی نیکی و تقوا روان
شتاب زن در دریای فقه هر روز — تا حاصل کنی دُر و گوهر فراوان
در مقابل هزار عابد بی علم — سخت هراس دارد از فقهی واحد شیطان

کمال فقهی قابل صد افتخار و اشعاری بہ فضیلت فقه

اذا ما اعتز ذو علم بعلم — فعلم الفقه اولی باعتزاز
فکم طیب یفوح ولا کمسک — وکم طیر یطیر ولا کباز[1]

هر عالم که کند به علمش ناز — فقهی است در درجه زاده ممتاز
عطر فراوان ولی بوی مشک ندارد — بسا پرنده ها در پرواز کی شود باز

درباره اهمیت علم فقه و فقهاء و مجتهدین این چند سخن به خوانندهٔ عزیز عرض گردید و این فضائل در حق کسانی است که شب و روز در پی علم و اجتهاد و استنباط مصروف اند که به هر لسان و عامهٔ مردم فقهاء گویند و در بین فقهاء خداوند به فقهاء حنفی مقام عالی نصیب گردانیده که در میدان علم و عمل از هر کس مقدم اند که من خصوصیات آن ها را در کتاب دفاع امام ابو حنیفهؒ تفصیلاً تحریر نمودم که دوباره ذکر کردن برایم مناسب معلوم نمیشود اما بعض واقعات خاص او از نظر خواننده خواهد گذشت اکنون دربارهٔ فقهاء و امام هاے حنفی یک مثال دل چسپ را عرض میدارم۔

---

[1] درمختار ص۲

تمثیل دلچسپ

وقد قالوا الفقه ذرعه عبد الله بن مسعودؓ و سقاه علقمه فحصده ابراهیم النخعیؒ و داسه حمادؒ و طحنه ابوحنیفةؒ و عجنه ابو یوسفؒ و خبزه محمدؒ و سائر الناس یاکلون ۔

ترجمہ: فقہاء گفته اند که فقه را عبد الله ابن مسعودؓ کاشت و حضرت علقمه آن را آب داد و ابراهیم نخعی درو ید و حمادؒ آن را کوبید و امام ابو حنیفه آن را آرد کرد و امام ابو یوسفؒ خمیر کرد و امام محمدؒ آن را نان پخته کرد و دیگر مردم می خورند ۔

تشریح: این چنین است که حضرت عبد الله بن مسعودؓ بنیاد و طریقه اجتهاد را باز نمود حضرت علقمه هم همین راه را اختیار کرد و ابراهیم نخعی فوائد منتشره را جمع نمود که علم فقه درجه بدرجه بالا میرفت حتی که امام الائمه شمع امت امام اعظم ابو حنیفهؒ علم فقه را به معراج خود رساند و مطابق قواعد تدوین نموده شکل کتابی داد و به ابواب مختلف خلاصه نمود و بعداً ائمه هم همین اصول را اختیار کردند امام محمدؒ اجتهادات مسائل و روایات امام اعظم را جمع نموده فروع را تنقیح کرده مرجحات او را بیان کرد و فقه را با اصول و فروعات و جزئیات مدون نموده تصانیف عظیمی کرده به امت محمدیه پیش کش نمود که امروز برای همه مردم قابل استفاده است ۔

جامعیت و آفاقیت فقه حنفی

ومذهبه (الامام ابی حنیفه) اول المذاهب تدوینا و آخرها انقراضاً کما قاله بعض اهل الکشف قد اختاره الله تعالی اماماً لدینه و عباده ولم تزل اتباعه فی زیادة فی کل عصر الی یوم القیامه " میزان ج ۱ ص ۶۹ "

ترجمہ: مشهور شافعی عالم محقق امام شعرانیؒ میفرماید در تمام مذاهب از لحاظ تدوین فقه اولین بار مذهب ابو حنیفهؒ است و از لحاظ تکمیل هم آخرین مذهب همین است طوریکه بعضی صاحب کشف فرموده که خداوند از برای دین خود امام ابو حنیفهؒ را به امامت منتخب نموده پیشوای بنده های خویش گردانید[۱۵] که پیروان او بهمذا تا قیامت اضافه میگردد ۔

" تجویز " امیر شکیب ارسلان

ازین حقیقت هیچ کس انکار کرده نمی تواند که امروز هم جهان پیروان مذاهب اربعه غالب و اکثر است درین جمله

مقتدیان امام احمد بن حنبل نسبتاً در اقلیت اند اگر بگویم که امروز در جهان مقلدین حنفی شافعی مالکی اکثر است دروغ نخواهد شد و باز نسبتاً در میان این سه مسلک طوریکه "امیر شکیب ارسلان مرحوم" در حاشیه "حسن السامی" ذکر کرده و از او حاشیه نقل شده است که اکثریت مسلمانها مسلمانهای جهان مقلدین ابوحنیفه هستند مثلاً ترک ها بلقانیاها، افغانی ها و اکثر مردم هندوستان و اکثر مسلمانان چین و اکثر مسلمان های عرب که در شام و عراق زیست دارند و باشندگان کردستان، شام، حجاز یمن، حبشه اکثر شافعی مذهب اند۔ اکثر مسلمانهای مغرب و افریقای میانه و بعض مردم مصر مقلدین امام مالک اند بجد و بعض مردم شام پیرو مذهب امام احمد بن حنبل اند۔

تجویز انسائیکلو پیدیا آف اسلام

چندین سال قبل از امروز که مقلدین مذاهب مشهور اندازه کرده شده بود آن را انسائیکلو پیدیا آف اسلام که بلسانی انگلیسی چاپ شده است در ۱۹۱۱ء بمطابق ۱۲۷۲ھ ش این چنین نقشه داده است که در همان زمان هم مسلمان ها نسبت به دیگر مذاهب اکثر بودند۔

نام مسلک	تعداد مقلدین
تعداد پیروان فرقہ زیدیہ تقریباً سی لک	۳۰/۰۰/۰۰۰
〃 〃 اثنا عشریہ تقریباً یک کرور و سی و هفت لک	۱/۳۷/۰۰/۰۰۰
و در تبعین اهلسنت والجماعت	
تعداد مقلدین امام احمد تقریباً سی لک	۳۰/۰۰/۰۰۰
تعداد مقلدین امام مالک تقریباً چهار کرور	۴/۰۰/۰۰/۰۰۰
تعداد مقلدین امام شافعی تقریباً ده کرور	۱۰/۰۰/۰۰/۰۰۰
تعداد مقلدین امام اعظم ابوحنیفہ تقریباً سی و چهار کرور	۳۴/۰۰/۰۰/۰۰۰

قابل تذکر: یک کرور پانزده صد هزار است و یک لک ده ملیون را گویند

بنی صلی اللہ علیہ وسلم فرموده که

(۱) فعلیکم بالسواد الاعظم (۲) من شذ شذ فی النار

۱۔ یعنی تابع جماعت بزرگ باشید "ابن ماجه کتاب الفتن"، ۲۔ کسیکه از جماعه مسلمین خود را تنها کرد و به راه دیگر رفت تنها شد در دوزخ "ترمذی الواب الفتن"، نظر به این ارشادات نفس خود را

از دوزخ محفوظ نگہداشتن ضروری است وازین سخن این ہم معلوم نمی شود طوریکہ بعض مردم سادہ میگویند در وقت ضرورت ہم از مسلک خود بہ دیگر مسلک عمل کردہ نمی توانی زیراکہ درین بارہ مسلک حنفی ہا چنین است ۔ لوافتی بقول مالکؒ فی موضع الضرورۃ ینبغی ان لا بأس بہ

" فتح المعین شامی وغیرہ کتاب المفقود "

ترجمہ : در وقت ضرورت اگر بہ مذہب امام مالکؒ فتویٰ دادہ شد کدام باک ندارد ۔ درین جا بہ طور مثال امام مالکؒ ذکر گردید لاکن مراد ہر چہار مذہب است ۔

اے صاحب عقل صفا

مسلما داری خبر زیلان شوم دشمنان
زشرق ہا و غرب ہی مسلمانہای مسلمان نما

تن دارند جامۂ زیبای اسلام
درحقیقت ساران خاموشی بی خدا

یکی ز اللہ منکر دیگر از رسولؐ
گویند ہمہ را مشرک بی عقلان بی حیا

بعض گوید نیست حقیقت آن حدیث
ارشاد پاک محمد صلی اللہ تعالی علیہ وسلما

اے کر برائمہ کردند طعن ناگوار
ہر چہ آمد از قلم صرفہ نکردند اعتنا

چو بوحنیفہؒ وشافعیؒ و مالکؒ و حنبلؒ
شغل راہ مردم بندگان خدا

پس برخیز ای مومن مسلمان
دین و دنیا است در خطرا اے صاحب عقل صفا

تاکی پنبۂ غفلت بگوش میزنی
تا از دسیسہ ہای دشمنان باشی جدا

(زعیم) از قلم بیش ندارد تحفہ
تاکند مسلمین را بیدار و آگاہ

باب اوّل

مختصر سوانح تعلیم و تربیت مجاہدہ و ریاضت

شغف و ذوق عبادت و جذبۂ اتباع سنّت و مختصر حالات زندگی امام ابوحنیفہؒ

مختصر حالات زندگی امام ابوحنیفہؒ

امام اعظمؒ در سال ہشتاد ہجری در کوفہ در خانۂ ثابت کوفی پیدا شد اصل نامش نعمان کنیہ اش ابوحنیفہ لقبش امام اعظم بودہ نسلاً عجمی از اہل فارس است در بیست سالگی مصروف تحصیل گردید از جہت فکر سالم علم ادب، علم انساب، علم کلام را حاصل کردہ بخاطر فراگرفتن علم فقہ در حلقۂ درس فقہی آن زمان حضرت امام حمادؒ زانو زد کہ تقریباً امام صاحبؒ چہار ہزار استاد دارد و مہربانترین و مشفق ترین اینہا امام حمادؒ است۔

امام اعظم ابوحنیفہؒ ہنگام کہ بہ تدریس مصروف شد و بہ نشر و اشاعت علم خود شروع کرد طلاب علم نبوت در درس او مثل پروانہ ہا ازدحام می کردند طبق ارشاد علامہ کردریؒ ہشت صد فقہاء و محدثین و صوفی ہا و مشائخ شاگردان او شمردہ میشوند، حضرت امام اعظمؒ بخاطر تدوین فقہ و دستور اسلامی متشکل از چہل نفر فقہی یک مجلس شوریٰ ساختہ بود کہ بعد از چند مدتی بنام فقہ حنفی یک مجموعۂ قانون و دستور اسلامی را تیار کردند کہ بہ جامعیت این فقہ آن مجموعہ گواہی میدہد و درین مدت مسائل کہ تصویب شدہ بود بہ دوازدہ لک و ہفتاد ۱۲۷۰۰۰۰ ہزار بالغ می گردید۔

تمام علماء متفق اند کہ امام صاحبؒ تابعی بود و اینکہ از صحابہؓ نقل قول کردہ یا نہ بہ اثبات رسیدہ است کہ نقل قول کردہ است عظمت و بصیرت و سیاست و مقابلۂ امام صاحبؒ با سلاطین

ظالم وحق گوئی را اختیار نمودن او سیاست شرعی را مدون نمودن فقه حنفیؒ و اشاعت آن و نفاذ یک نظام اسلامی علی منهاج النبوت کارنامهٔ بزرگ امام بزرگوار است که در تاریخ نظیر ندارد بعد ازین کارنامه ها امام اعظمؒ در سال ۱۵۰ ہجری دنیاء فانی را ترک و پشت سر گذاشته به دنیا و باقی رحلت کرده به لقاء رب ذوالجلال پیوست۔ انا لله وانا الیه راجعون۔

جوہر نظر و قابلیت امام شعبیؒ

در دوران طفلی امام اعظمؒ بخاطر کدام کار در بازار روان بود که یکبار سلاقاتش با امام شعبیؒ عالم مشهور کوفه شد وقتی که امام شعبیؒ امام اعظمؒ را دید گفت شاید مردم طالب علم باشد امام صاحب را نزد خود خواست و پرسید کجا میروی اسم یک دکاندار را گرفت که نزد او کار دارم امام شعبیؒ گفت غرضم این است که تو کدام جای درس می خوانی یا نه؟ امام صاحب ازین سخن متأثر شده گفت به امام شعبیؒ برایش توصیه کرد که در مجلس علما برو و با علما نشست و برخاست نما زیرا که من در چهره تو استعداد فهم و قابلیت را مشاہده میکنم۔

امام صاحبؒ میفرماید که ہمین سخن امام شعبیؒ برایم تاثیر کرد زندگی بازار را ترک گفته در پی طلب علم شدم "عقود الجمان باب ششم ص۱۶۱ ومناقب للموفق"

در ابتدا امام صاحب مصروف تحصیل علم کلام شد که از جہت جوش و جذبهٔ خود و طبق تقاضاء دوران درین علم باندازه ماہر شد که در بحث و مناظره استادها یارای تاب مقابله را نداشت در دفاع امام ابوحنیفهؒ" روزی یک زن نزد امام صاحب آمد درباره طلاق یا حیض از او استفسار کرد امام صاحب لاعلمی خود را ظاہر کرده او را به طرف درسگاه امام حمادؒ متوجه ساخت و گفت ہر پاسخ که شنیدی آمده پس بمن بگو وقتی که زن از نزد امام حمادؒ بازگشت و جواب را به امام صاحب شنواند امام صاحب خیلی متأثر شده ارادهٔ راسخ کرد که باید علم فقه را یاد بگیرد و به ہمین نیت بدرسگاه امام حمادؒ حاضر گردیده برای تعلیم فقه لزدم را بخود اختیار نمود که بالآخره بعد از امام حمادؒ جانشین او تعین گردید" مناقب موفق ص۵۵"

امام صاحب رحمة الله علیه در یکجا به ہمین واقعه اشاره کرده می فرماید

خدعتني امرأة و ذهدتني امرأة اخرى وفقهتني اخرى: یعنی یکزن مرا فریب داد و دیگر زن

پرہیزگارم ساخت و دیگر زن فقیهی ام ساخت [1]

انتخاب علم فقه از علوم مروجۂ عصر

تلمیذ رشید امام اعظمؒ ابی یوسفؒ می فرماید یکروز از امام صاحبؒ کسی سوال کرد که علم فقه چه قسم نصیب تو شد۔ امام صاحب پاسخ داد که توفیق دهنده خداوند است که او را سپاس گذارم اما وقتی که من به طلب علم کمر بستم به تمام علوم نظر اندازی کردم و به نفع و نتیجۂ او فکری کردم که بالآخره علم کلام برایم مفید معلوم گردید باز فکر کردم که فایده کم دارد و انجامش هم خوب معلوم نشد زیرا که اگر یکنفر درین باره خوب ماهر هم باشد باز هم نمی تواند که نظریۂ خود را در نزد عامۂ مردم ظاهر و آشکار نماید و پس درین وقت انسان مورد اتهام گوناگون قرار می گیرد و بالآخره به بدعتی و گمراه مشهور می گردد۔ باز به علم نحو و ادب غور و فکر کردم و درک کردم که بالآخره نتیجه اش این است که چند طفل را در اطراف خود جمع نمایم و به آنها تدریس کنم باز به سوی شعر و شاعری متوجه شدم دیدم که نتیجه اش بجز مدح و هجو و دروغ گوئی و تخریب دین دیگر چیز نیست باز به قرأت و تجوید نظر کردم که نتیجه اش این بوده که انسان به هر اندازی هم ماهر شود مجبور است چند طفل را در اطراف خود جمع کرده قرآن بخواند فقط۔ باقی ماند ترجمه و مطلب قرآن که تحصیل او آسان نیست و همین قسم می ماند باز به سوی علم حدیث متوجه شدم دیدم که جمع نمودن احادیث کثیره عمر دراز بکار است تا که مردم محتاج از علم من مکمل مستفید شوند و این سخن ظاهر است که بخاطر ضرورت طلبا حدیث مردم خصوصاً نوجوان ها زیاد می آیند ممکن است که به من تهمت دروغ

---

[1] امام اعظمؒ میفرماید من از درسگاه امام حمادؒ کمی درکنار نشسته بودم که ناگهان یک زن آمد از من پرسید اگر یکنفر بخواهد زن خود را طبق سنت طلاق بدهد چه قسم کند چونکه این مسئله برایم معلوم نبود که جواب میدادم سکوت را اختیار کرده او را نزد امام حمادؒ روان کردم و گفتم هر پاسخ که شنیدی آمده برای من هم بگو امام حمادؒ گفت در طهر طلاق بدهد که در آن طهر جماع نکرده باشد و وقتیکه عدة او گذشت نکاح او با دیگر مرد روا می گردد۔ امام صاحبؒ می فرماید وقتی که این پاسخ را من شنیدم بطور ندامت بخود می گفتم که علم کلام بتو چه فایده داد بوت های خود را به پای کرده راست نزد امام حمادؒ تشریف بردم چونکه من در سبق سعی و کوشش می کردم حضرت حمادؒ مرا در صف اول رو بروی خود جای داد پس یکزن سبب غیبی علم بمن شد۔ "مناقب موفق ص۵۵"

و شکایت از حافظ ام کنند که تا روز محشر این الزام باقی بماند بازبه کتب فقه متوجه شدم که ورق به ورق مشاهده می کردم و به هر انداز که نظر و فکر زیادی کردم به همان انداز عظمت فقه در من اثر می کرد و درین علم هیچ عیب و خرابی بمن ظاهر نه شد فکر کردم که در حین تحصیل علم فقه و مجالس با علماء و مصاحبت با بزرگان موقع استفاده از اخلاق حمیدهٔ آنها برایم میسر می گردد و بالآخره به این نتیجه رسیدم که ادای فریضه و اقامت دین و اظهار عبودیت و حصول دنیا و آخرت بدون فقه ممکن نیست و اگر کسی بذریعهٔ فقه کمائی دنیا را بخواهد به مرتبهٔ عالی رسیده میتواند و اگر ارادهٔ عبادت کردن در خلوت خانه داشته باشد کسی بالای او اعتراض کرده نمی تواند که فلانی بدون علم شیخ شده بلکه گویند که فلانی به فقه عمل می نماید۔

لذت علم و هدایت غیبی

امام صاحبؒ در ۲۲ سالگی نزد حضرت حمادؒ آمده ۱۸ سال مسلسل در خدمت و صحبت او جهت تحصیل علم مانده بالآخره در سنه ۱۲۰ هجری دنیا او را من حیث یک عالم با کمال و مجتهد شناخت امام اعظم میفرماید که من ده سال در درس حضرت حمادؒ شرکت کرده بودم که هیچ قضائی و در راه تعلیم و اخذ منفعت ذرهٔ تقصیر نکردم روزی بخود گفتم که باید مدرسه جدا بسازم و در مدرسهٔ خود مصروف درس و تدریس شوم همین بود که ادب و حیا از استادم را یاد کردم و این جرأت را کرده نتوانستم بر فضل الٰهی یکی از اقارب استادم در بصره وفات کرد که بجز از حضرت حمادؒ دیگر وارث نداشت بنا ءً حضرت حمادؒ راه بصره را به پیش گرفته من را جانشین خود تعیین نمود که توجه طلاب و مردم ما حاجت مند من شد و درین دوران مسایلی پیشروی می آمد که من از استادم در آن باره روایت نه شنیده بودم بناءً از رأی خود اجتهاد کرده جواب می دادم و آن جواب ها را جدا نزد خود نگهداشته بودم که جمله ۶۰ مسائل بود وقتی که استادم بعد از دو ماه از بصره بازگشت آن مسائل را به ایشان پیش نمودم که از جمله ۴۰ مسائل را صحیح و ۲۰ مسائل را غلط تلقی کرد بعداً با خود پیمان کردم که تا حضرت حمادؒ زنده است نزد او درس می خوانم و از او جدائی اختیار نخواهم کرد۔ (عقود الجمان ص۱۶۳ و مناقب موفق ص۵)

نگاه بر شفقت امام حماد رحمة الله علیه

امام حمادؒ که شاگرد مخلص و خاکسار و عاجز و شائق علم و متصف به اوصاف حمیده را که امام اعظمؒ است پیدا کرد او را در مردمک چشم خود جای داده به مهربانی زیادی تربیه

نمود. اسماعیل که فرزند حضرت حمادؒ است می فرماید روزی پدرم کجای رفت و بعد از مدتی چند روز مراجعت نمود من از پدرم پرسیدم که آغا جان شما در بازگشت تان به دیدن کدام شخص شایق بودید و در دل می گفتم که شاید مرا بگوید لاکن حضرت حمادؒ فرمود که دیدن ابوحنیفہؒ را آرزو داشتم اگر امکان می بود من چشم خود را از او دور نمی کردم "تاریخ بغداد ص۲۴۴ ج۱۳ و اخبار ابی حنیفه و اصحابه ص۳"

شاعری می فرماید۔ چشم بد دور از چنان روی، که از او چشم دور نتوان کرد

به مرور زمان خوی و عادات، رسم و رواج تبدیل میشود مثلاً لیسه ها، پوهنتون ها و اداره های تعلیمی این زمان و دوازده سال قبل از زمین تا آسمان فرق دارد چشم بد دور البته آن علایم در مدارس کم کم پیدا میشود و کدام ارتباط و تعلق که در سابق بود درین زمان بچشم دیده نمی شود و چیز دنا چیز مجبتی که امروز است فردا نخواهد بود تاریخ ماضیه بالخصوص واقعات مکتب حنفی به این حقیقت اشاره می کند که ۱۲۰۰ سال قبل از امروز نظام تعلیم چگونه بود" یعنی نظام تعلیم ۱۲۰۰ سال قبل را بکلی منعکس نشان می دهد"

انتخاب جانشین حضرت حماد رحمۃ اللہ علیہ

حماد بن سلمه روایت می کند هنگامیکه مفتی اعظم استاذ کل و محبوب علمی و شخصیت بزرگ حضرت حمادؒ دنیا را به عزم عقبا ترک گفته از دنیا رحلت نمود در میان تلامیذه و احباب او مسائل تعین جانشین او زمزمه یافت که باید کدام شخص را در جای او انتخاب نمایم تا که این چشمۂ علم و تدریس به مجرد وفات حضرت حماد پایان نیابد که شایقین علم در بدر و بالآخره به مرور زمان نام امام حمادؒ هم از لسان مردم فراموش نگردد درین باره اوّل پسر امام حمادؒ را پیشنهاد کردند که باید قایم مقام پدر بزرگوارش گردد مگر به او علم نحو و علم کلام غالب شده بود به این سبب در درس فقه اہل علم فقه از او مطمین نمیشدند بناءً در مسند حضرت حمادؒ موسیٰ بن کثیر به تدریس علم فقه انتخاب کرده شد که مردم به همان عقیدۂ سابق و تمنای اسبق زیاد می آمدند اما آن لذت سابق و مهارت و کمال در کجا بود. و این چنین درس طلاب را مطمئن نمی ساخت بعد از آن ابوبکر نهشلی را در جای حضرت حمادؒ پیشکش نمودند که او عذر پیش کرده قبول نکرد و ابو برده را هم پیشنهاد کردند او هم انکار ورزید باز هم ابوبکر نهشلی، ابوحصین و یزید بن ابی ثابت و جماعۂ از علماء برای جانشینی حضرت حمادؒ نام

امام اعظم ابوحنیفہ را پیشکش نمودند امام اعظمؒ نسبت به دیگر علماء جوان و خورد سال بود به امام صاحبؒ که این مسند پیشنهاد شد به نیتی قبول کرد که این باغچہ پرورش دادۂ امام حمادؒ سرسبز و شاداب بماند[1]

امام اعظمؒ به تدریس شروع کرد مدتی نگذشته بود که از هر گوشۂ جهان طالبان علم نبوت و تشنگان علم و عاشقان درس گروه گروه و جماعه جماعه می آمدند که درسگاه از طالب مملو بوده خود را مستفید می کردند و قتیکه امام صاحبؒ خزانۂ علم و معرفت را کشود طلباء ازین لعل خود را مستفیض می کردند به این انداز فیض و برکت و تعلیم گاه و دانشگاه ولذت در دیگر جا نبود این هم معرفت علمیت امام صاحبؒ اجتهاد مسائل و حل مسائل و اثر خوو خصلت و اثر سخاوت ایشان بود که حلقه درسش روز بروز وسیع تر می شد و در مدت اندکی در تمام درسگاه با فضل و تفوق خود را ثابت نمود۔

"عقود الجمان ص۱۶۵ موفق ص۶۱"

اشارات غیبی به خدمت و اشاعت دین

بعد از اینکه امام اعظمؒ در تمام علوم مهارت تام حاصل کرد اراده گوشه نشینی را کرد شب در خواب دید که نبی صلی الله علیه وسلم می فرماید ای ابوحنیفه ترا خداوند بخاطر احیاء سنت من پیدا کرده احتیاط کن که هرگز گوشه نشینی را اختیار نکنی۔

"حدائق الحنفیہ ص۶۲ و ص۸۴ موفق ص۶۲ امام صاحبؒ"

بعد از شنیدن این مژده گویا زندگی دیگری پیدا کرد بعداً به اجتهاد مسائل و اشاعت دین شروع کرد که فعلاً مسلک و مذهب او در هر گوشۂ جهان نشر و قابل عمل است۔

ریاضت و مجاهده، ذوق عبادت و تلاوت

تاریخ ابن خلکان می نویسد امام اعظمؒ عالم، عابد، زاهد، صاحب ورع و تقوی کثیر الخشوع دائم التضرع، خوش سیرت، خوبصورت، خیرخواه و مددگار مسلمان ها بود میانه قد، گندم رنگ، خوش تقریر و شیرین زبان بود اسد بن عمرو می فرماید امام اعظمؒ چهل سال به وضوء خفتن نماز

---

[1] امام صاحبؒ در ۱۲۰ھ وفات کرد درین وقت به این حساب ۴۰ ساله بود که این عمر معیار عقل و هوشمندی است گویا در ۴۰ سالگی در مسند درس و تدریس مکمل نشست۔

صبح را خوانده بود و تمام شب قرآن می خواند و تمام قرآن را در یک روز تلاوت می کرد۔

" وفیات الاعیان لابن خلکان جلد ۵ ص۴۱۴ اخبار ابی حنیفه و اصحابه ص۵۶ "

امام صاحبؒ بعد از نماز ظهر استراحت می کرد و می گفت که نبی صلی الله علیه وسلم میفرماید در شب از قیام و بعد از ظهر از استراحت کار بگیرید در رمضان المبارک این عادت خود را تبدیل می کرد یعنی شب یک ختم و روز یک ختم قرآن کریم می کرد در طحاوی از مسعر بن کدام روایت است که من یکشب به مسجد رفتم دیدم که یکنفر در نماز قرآن تلاوت می کند و این تلاوت خوشم آمد زیرا که بسیار دلچسپ و مؤثر بود وقتیکه در سپاره هفتم رسید گفتم شاید که اکنون رکوع کند اما این شخص رکوع نکرد وقتیکه ثلث قرآن را خواند با لآخره نصف کرد هنوز هم تلاوت می کرد حتی که همه قرآن کریم را در یک رکعت ختم نمود وقتیکه هر دو بیان از نماز فارغ شدیم به دقت نظر کردم دیدم که امام اعظمؒ است، در هر رمضان شصت ختم می کرد در تمام عمرش پنجاه و پنج حج کرده و در کدام بیت که وفات کرد در آن خانه هفت هزار مرتبه قرآن را ختم کرده بود[1] " وفیات جلد ص۱۲۷ عقود الجمان ص۲۳۳ موفق ص۲۰۷ "

---

[1] این مناقب را صرف مقلدین ابوحنیفه نوشته نکرده که مبالغه کرده باشد و مورد اعتراض قرار گیرد بلکه ابن خلکان، ابوالفداء، ابو نعیم صاحب حلیه، خطیب بغدادی، حافظ جلال الدین سیوطی و حافظ ابن حجر مکی بیان کرده است که همگی شافعی مذهب اند و هر کدامش در دوران خود امام بودند حتی که حافظ شعبی شافعی به تواتر نقل کرده و به تواتر رسانده است، اما بعض نفرها به این توافق ندارند که در مقام و اتاق وفات شده اش امام صاحبؒ ۷۰۰۰ مرتبه قرآن را ختم کرده باشد و اینهم به خاطریکه امام صاحب اکثر زندگی خود را در کوفه سپری کرده بود و جای مرکزی کارنامه های سیاسی و ملی و فقهی او در کوفه بود و جای وفاتش در بغداد بود و چند روز در زندان بود و این گمان برده نمیشود که امام صاحب درین چند روز هفت هزار مرتبه قرآن را ختم کرده باشد ممکن است که راوی گفته باشد تا وقت مرگش ۷۰۰۰ مرتبه قرآن را ختم کرده یا اینکه زمانیکه از کوفه به بغداد می آوردند ۷۰۰۰ هزار مرتبه قرآن را در خانه اش ختم کرده باشد اگرچه به بعض مردم این سخن ناممکن معلوم میشود و اگر حساب کرده شود در ۴۰ سال ۷۰۰۰ هزار ختم کرده میشود در حالیکه عمر امام صاحب هفتاد ۷۰ سال بود و هم چنین ۴۰ سال به وضوء خفتن نماز فجر را خوانده بود و این افعال است که از طاقت بشری خارج نیست که معترضین اعتراض کنند که این مبالغه است بلکه هرگز مبالغه و افراط نیست۔

معمولِ ہمیشہ قیام اللیل و تدریس علم

از مسعر بن کدام خطیب ابو محمد الحارثی و ابو جعفر محمد بن خسرو روایت می کنند کہ من بخاطر دیدن و ملاقات امام صاحب بہ مسجد اور فتم دیدم کہ امام صاحب بعد از ادای نماز فجر مشغول تعلیمِ مردم شد ہمین قسم تا ظہر مسلسل درس و تعلیم داد باز برای ادای نماز این مجلس پراگندہ شد بعد از ادای ظہر تا عصر و از عصر تا شام و از شام تا خفتن این مجلس تعلیم جاری بود کہ من بہ این حالت حیران ماندہ بودم۔ امام صاحب بعد از ادای نماز عشاء خانہ رفت من با خود گفتم امام صاحب بہ این قسم شغل برای کتاب دیدن و عبادات نفلی و خواب چہ وقت بی کار می شود و وقت پیدا می کند مردم بعد از نماز عشاء بہ خانہ ہای خود رفتند من در ہمین تصور بودم یکبار دیدم کہ امام صاحب کالای پاکیزہ را پوشیدہ خود را معطر کردہ داخل مسجد شد کہ تا صبح صادق مصروف نفل بود بعد از سپری کردن شب باز خانہ رفت چند لحظہ بعد باز دوبارہ بمسجد آمد کہ لباسش را تبدیل کردہ بود نماز صبح را با جماعت ادا کردہ باز بہ ہمان سنت سابقۂ خویش بہ تدریس و تعلیم شروع کرد کہ تا خفتن دوام داشت من بخود گفتم دیروز تا بیگاہ مصروف بود شب تا صبح مصروف و بی خواب بود شاید امشب استراحت کند باز امشب ہم ہمان

نفل شب اوّل را شروع کرد که من متوجه او بودم و شب سوم هم همین قسم کرد من با خود فیصله کردم تا آنکه من و امام صاحب زنده هستیم صحبت و مجلس او را ترک نخواهم کرد خلاصه اینکه تا وقت مرگ ارادهٔ مصاحبت با او را کردم و در مسجد باشنده گی را اختیار کردم که درین مدت من امام صاحبؒ را بدون روزه در روز و بدون قیام اللیل در شب ندیدم البته قبل از ظهر چند دقیقه استراحت می کرد و این عادتش بود ابن ابی معاذؒ میفرماید که مسعر بن کدامؒ خیلی بندهٔ مسعود بود که در همین حالت در مسجد از جانب داعی اجل را لبیک گفت و سر به سجده بود مرلینی در حالت سجده روح او قبض گردید۔"

غایة الاوطار ج ۱ حدائق الحنیفه ص۶۶ عقود الجمان ص۲۱۳ ص۲۱۵ و موفق ص۲۰۸

این است همان ابوحنیفه که شب خواب نمی کند

امام ابی یوسفؒ میفرماید که: من همراه امام اعظمؒ در راه روان بودیم که چند نفر ما را دیدیکی آن انگشت خود را سوی امام صاحب گرفته اشاره کنان به رفقای خود گفت این ابوحنیفه لاینام اللیل این است آن ابوحنیفه که شب خواب نمی کند امام صاحب این سخن را شنید گفت سبحان الله ذو پاک است خدا، تو نمی شنوی که خداوند در لسان مردم درباره من چه گونه سخن را جاری و گشتن کرده این چه نا شائستگی است که زندگی عملی ما مطابق گمان مردم نباشد بالله گفت والله این مردم سخن را نمی گویند که حقیقتاً در من نباشد امام ابو یوسف صاحب میفرماید حقیقت هم همین است که امامؒ تمام شب را به دعا و تضرع و عبادت و گریه و زاری و بیاد خدامی گذراند۔

"عقود الجمان ص۲۱۱ و معجم المصنفین ص۱۲۸ و صیمری ص۵۷"

امام ابوحنیفه صاحبؒ ستون شریعت بود

مؤرخین واقعات عبادت، در یاضت تهجد و شب بیداری امام صاحبؒ را به کثرت نقل کرده اند که به حد تواتر رسیده است محمد بن یوسف صالحی و صاحب معجم می نویسد ومن ثم یسمی الوتد من کثرة قیامه از جهت قیام اللیل مردم امام صاحب را میخ می گفتند۔

"عقود الجمان ص۲۲۳ و معجم المصنفین ص۱۶۵ و صیمری ص۵۷"

درین باره کتاب با یک لطیفه را هم نقل کرده اند زمانیکه ابو حنیفهؒ وفات کرد بچهٔ کوچک همسایهٔ او گفت پدر...

همسایهٔ او گفت یا ابت۔

این تلک الدعامه التی کنت اراها کل لیلة فی سطح ابی حنیفه باللیل۔

ترجمہ: اے پدر جان ہر شب کہ در بالای خانہ ابوحنیفہ ستونی دیدہ می شد چہ شد کہ اکنون معلوم نمی شود

پدرش بہ نرمی بہ پسر خود گفت یا بنیّ لیست

بل عامة وانما کان ذلک وعامة الشرع ابوحنیفہ؟

یعنی اے پسر من درین جا ستون نبود بلکہ او ستون شریعت ... ابوحنیفہ بود کہ اکنون او افتیدہ

است و یعنی از دنیا رحلت کردہ "۔

"عقود الجمان صـ۲۲ مناقب موفق صـ۲۳۲"

ابوالمویدکہ این حالات کثرت عبادت امام ابوحنیفہ را دید ناگہان از دھنش بر آمد کہ۔

نهار ابی حنیفه للافاده ولیل ابی حنیفه للعباده

عقود الجمان صـ۲۲

ترجمہ: روز رامی کرد صرف خدمت خلق بر تضرع بود از شب تا فلق

تقوی ابوحنیفہ ، اسلام مجوسی

امام اعظمؒ کہ خار چشم امام رازی است باز ھم در تفسیر کبیر می نویسد امام صاحب بالای یک مجوسی پول داشت

روزی امام صاحب بہ خاطر گرفتن پول خویش سوے خانہ آن آتش پرست روان شد وقتیکہ در نزدیک خانہ او رسید در پای امام صاحب کدام نجاست رسیدہ بود زمانیکہ پای زار خود را تکان داد نجاست در دیوار مجوسی رسید امام صاحب گفت اگر نجاست را دور نکنم دیوار خراب می شود اگر نجاست را دور کنم خاک دیوار می ریزد بہ مالک خانہ نقصان وارد می شود بالآخرہ دروازہ را "تک تک" کرد کہ یک کنیز بر آمد گفت مولای خود را آواز کن کہ ابوحنیفہ آمدہ بمجرد خبر دادن کنیز مجوسی از خانہ بر آمد و گمان کرد کہ شاید از من پول قرض خود را مطالبہ کند بہانہ جوی را شروع کرد لاکن امام صاحب قصہ نجاست دیوار را عرض کرد و گفت برایم طریقہ نشان بدہ کہ دیوار پاک شود مجوسی کہ این حالات تقوا ، پاکی ، پرہیزگاری ، و ترس از خدا و رفق در معاملہ او را دید ایمان آوردہ فوراً مسلمان شد۔

صـ۶۷ حدائق الحنیفہ و تفسیر کبیر۔

ترک سایہ و قبول آفتاب

اسماعیل بغدادی می فرماید کسی از یزید بن ہارون پرسید کہ انسان فتویٰ دادن چہ وقت جایز میشود؟ جواب داد تا وقتیکہ مثل ابوحنیفہ احتیاط را اختیار کند سائل گفت رائ تو ہمین است؟ او جواب داد بلی من از این بالاتر ہم می گویم زیرا کہ من از ابوحنیفہ بالاتر فقہی و متقی و پرہیزگار ندیدم روزی امام صاحب روبروی دروازۂ یک شخص در گرمی آفتاب نشستہ بود من گفتم کہ اگر در سایہ نشینید خوب خواہد شد و در دیگر روایت می آید کہ من از امام صاحب بذریعۂ قسم پرسیدم کہ درین گرمی آفتاب چرا نشستہ ای او پاسخ داد کہ بربالای صاحب این خانہ قرض دارم و نشستن در سایہ را از جہت بدی پندارم کہ در سود و نفع ناروا شامل نشود۔

عقود الجمان ص ۲۴۲ و موفق و کردری والانتصار"

حفاظت نظر

امام محمدؒ در طفلی اش بسیار حسین صاحب جمال بود وقتیکہ نزد امام صاحب بخاطر تعلیم علم تشریف آورد کہ نظر اول غیر اختیاری بود دیگر دوبارہ امام صاحب بہ طرف امام محمدؒ نظر نکردہ درحین درس در پشت ستون می نشاند تا کہ نظرم بہ او نخورد۔

"تذکرۃ الاولیاء بحوالۂ حدائق الحنفیہ ص ۷۳"

ابوحنیفہؒ شخص عفیف و پاکیزہ کردار

از خارجہ بن مصعب روایت است زمانیکہ من ارادۂ حج را کردم کنیز خود را بخاطر خدمت جای امام ابوحنیفہ روان کردم و تقریباً چہار ماہ من در مکۂ شریف ماندم بعد از ۴ ماہ عودت نمودم نزد امام صاحب رفتم کہ کنیز من در خدمت شما چگونہ بود خوب بود یا نہ امام صاحب در پاسخ خارجہ بن مصعب گفت کدام شخص کہ قرآن را می خواند و مردم را بہ آن دعوت میدہد و بہ مردم فرق حلال و حرام را بیان می کند بہ او لازم است کہ نسبت بہ دیگر مردم نفس خود را کنترول کند قسم بہ خدا از وقتیکہ تو بہ حج رفتہ ای سوی کنیزت نظر نکردم یعنی چہ جای کہ خو و خصلت او را آزمائش کنم، "خارجہ بن مصعب می فرماید کہ بعد از شنیدن این سخن من از کنیز خود از خو و خصلت و حالات زندگانی خانۂ امام صاحب پرسیدم کنیز در پاسخ ام گفت من قسم میکونم کہ مثل امام صاحب نیک عمل متقی، پرہیزگار، صاحب فضائل حمیدہ و پاکیزہ نفس دیگر شخص ندیدم و نہ شنیدم دیگر اینکہ من ہیچگاہ ندیدم کہ امام صاحب شب یا روز غسل

جنابت کرده باشد، امام صاحب روز جمعه بعد از اینکه نماز صبح را خوانده از مسجد می آمد چاشت چند رکعت نماز می خواند بعداً غسل می کرد کالا تبدیل می نمود خود را معطر کرده بنماز جمعه تشریف می برد و هیچ گاه من او را بدون روزه ندیدم و بسیار کم استراحت می کرد۔

"عقود الجمان ص۲۴۲ و صیمری"

خشیت و تقوی

گویند روزی امام صاحب با کسی گفتگو می کرد آن شخص گفت اتق الله یعنی از خدا بترس درین وقت رنگ امام صاحب زرد شد و به سر خم گفت خداوند ترا خیر بدهد وقت که یک انسان به علم اش می نازد به او ضرورت است که شخصی دیگری به او خدا را یاد کند۔

"عقود الجمان ص۲۴۷ موفق ص۳۵۲"

عمل به حدیث نبوی ﷺ در تحائف و هدایا

از غورک سعدی الکوفی روایت است که گوید من یک مرتبه به حضور امام صاحب تحائف و هدیه ارسال کردم امام صاحب در مقابل هدایای من دو چند هدیه روان کرده بود و بالای من گویا که احسان کرده بود من که هدایا را دیدم گفتم حضرت صاحب اگر من می فهمیدم که شما چنین می کنید هرگز این کار را نمی کردم امام صاحب جواب داد که این سخن را مگو زیرا که فضیلت و اجر کثیر به آن شخص می رسد که اول گام برداشته باشد آیا تو این حدیث نبی کریم صلی الله علیه وسلم را نه شنیده ای؟ که اگر کسی با شما نیکی و احسان کرد آن نیکی را شما به نیکی و احسان بسر برسانید اگر طاقت آن اندازه احسان کردن را نداشتی به لسان اداء شکر محسن را بجا آورده او را تعریف کن طوری که سعدی میگوید من به شنیدن این کلام امام صاحب رح را گفتم جناب این ارشاد نبی ﷺ به من از مال ملوکرام عزیز تر است۔

در عقود الجمان ص۲۴۲ و مناقب موفق ص۲۴۷"

دریک روایت آمده که این سخن به سوی امام صاحب منسوب است و بعض که این سخن را امام صاحب گفته است۔)

تحمل و وقار عالمانه و عمل به مقتضای حدیث

عمرو بن هیثم می گوید که یکروز نماز عصر من یک خط شعبه را به امام ابو حنیفه رح رساندم امام صاحب نماز عصر و شام و خفتن را به جماعت اداء نموده بعد از نماز عشاء آمدیم خانهٔ امام صاحب

نان را خوردیم مرا در بستره خوابانید خودش در زاویهٔ آتاق به نفل ایستاد شد تمام شب را به نماز خواندن پری
کرده صبح مرا بیدار کرد آب وضوء برایم آورد بعد از وضو کردن مسجد رفتیم. بعد از ادای نماز صبح در جای خ
نشسته بود که ناگهان یک مار از بالا در روی امام صاحب افتید امام صاحب پای خود را در بالای ح
مانده به ذکر خدا مشغول بود حتی که آفتاب برآمد امام صاحب "این دعا را خواند. الحمد لله
الذی اطلعها من مطلعها اللهم ارزقنا خیرها وخیر ما طلعت فیها ار موفق

ترجمه حمد است آن خدا یرا که آفتاب را از جای طلوعش برآورد ای بار خدا ما را از این آفتاب
واز کدام چیز که طلوع می کند بهره مند کن. بعد از آن امام صاحب به کشتن مار امر داد تا این زمان ب
اطمنان کامل مشغول ذکر و اذکار بود بعد از ادای نماز اشراق به تناسب وقت یک حدیث را به سمع
حاضرین رسانید. ومن صلى الفجر ولم يتكلم الا بذكر الله تعالى حتى تطلع الشمس
كان كالمجاهد فی سبیل الله.

ترجمه: شخص که گذارید نماز صبح را تا طلوع آفتاب بجز از ذکر خدا دیگر تکلم نکرد او مثل یک
غزا و کنندهٔ راه خدا است.

ازینجا معلوم می گردد که امام صاحب به عمل نمودن حدیث به چه اندازه پا بند بود حتی که در حالت
خطر هم رعایت حدیث را می کرد. ازاین واقعه وقار عالمانه وتحمل امام صاحب هویدا می گردد
"در حدائق الحنیفه عقود الجمان ص ۲۴۲ ودر خیرات الحسان هم تقریبا" هم چنین واقعه نقل
شده است".

احیاء سنت رسول انتهاء ریاضت ومجاهده

امام صاحب در تمام عمرش ۵۵ حج کرده است در آخرین مرتبه درخواست
باز نمودن دروازهٔ کعبه را نمود که خادمان دروازه را باز کردند وامام صاحب در بین دو ستون بیت الله
به نماز ایستاده شده قرآن کریم را در نماز ختم کرد که بعد از نماز به گریان وناله شروع کرد که بسیار وقت دستهای
بالا این دعا را بدرگاه رب ذالجلال می کرد. یارب عرفت حق المعرفة وما عبدتك
حق العبادة فهب لی نقصان الخدمة بكمال المعرفة

"در مناقب موفق ص ۲۳۵ ابوحنیفه از ابو زهرة مصری"

ترجمہ: اے پروردگار معرفت تو "یعنی کبریای و ہمہ صفات تورا" طوریکہ بمن لازم بود فہمیدم وشناختم وطوریکہ حق بندگی بہ تو بود آن را ادا کردہ نتوانستم، اے پروردگار نقصان خدمت مرا بہ وسیلۂ معرفت کمالت عفو کن۔

درجواب این دعا از گوشۂ بیت اللہ صدای غیبی آمد۔

وعرفت فاحسنت المعرفة وخدمت فاخلصت الخدمة غفرنا لك ولمن كان على مذهبك الى قيام الساعة "عقود الجمان ص۲۲"

ترجمہ: اے ابوحنیفہ قسم کہ ضرور بود تو معرفت ما را حاصل کردی طوریکہ لازم بود تو خدمت دین ما را ہمان طور کردی بخشیدیم تو را و مقلدین تو را و تا روز قیامت کسی کہ در مذہب تو می آید ہمگی را بخشیدیم۔

نصیحت بہ عمل سنت رسول ﷺ

امام اعظمؒ دوستان خود را نصیحت می کرد کہ لباس خوب بپوشید صفا و پاکیزہ باشید گویند روزی یکنفر در مجلس امام صاحب با لباس کہنہ حاضر شد وقتیکہ او می برآمد امام صاحب برای چند دقیقہ معطل نمود بعد از این کہ مردم ہمگی رفتند امام صاحب بہ آن شخص گفت عزیزم این جای نماز را بالا کن و در زیر آن چیزیکہ است بگیر "کہ یک ہزار درہم بود"، امام صاحب گفت این درہم را بگیر بر و سر و تن خود را نو کن آن شخص درجواب امام صاحب فرمود۔ من مالدار ہستم بہ این پول ضرورت ندارم امام صاحب گفت آیا تو این حدیث نبی ﷺ را نہ شنیدہ ای۔

ان الله يحب ان يرى اثر نعمته على عبده

یعنی اللہ دوست دارد کہ در بندۂ خود اثر نعمت خود را مشاہدہ کند۔

برو خود را صفا و سترہ و پاک کن از نعمت خدا کار بگیر دوستهای تو بہ دیدن تو خوشحال شوند و از حالت بد تو رنج نبرند[1]

---

[1] ابوحنیفہ از ابوزہرۂ مصری بحوالہ تاریخ بغداد جلد ۱۳ ص۳۶۱ و مناقب موفق ص۲۴۵

باب دوم

ایمان واحتساب

لرزیدن ابوحنیفہؒ بہ شنیدن نام اللہ

درماورای دریای دجلہ یکقریہ کوچک بودکہ بالآخرہ جای اردو جو رشدہ بعداً یک شہر بزرگ بنام "رصافہ" جو رشد وقتیکہ امام صاحبؒ از منصب قاضی القضاتی اباو انکار ورزید در شہر رصافہ برای چند روز معدودی قضا را در آن شہر بہ عہدہ گرفت اولین و آخرین و آن فیصلہ کہ بعد از آن امام صاحب استحق کرد دعوای یک رسگرہ بود کہ بالای کسی از یک کوزہ مسی دو درہم وچہار پیسہ باقی ماندہ بود وقتیکہ امام صاحب آن شخص مدعی علیہ (یعنی کسی کہ بالای او پول بود) طلب کرد او انکار ورزید امام صاحب طبق قانون گفت کہ بہ تو قسم لازم است قل واللہ الذی لا الہ الا ہو[1] (یعنی بگو قسم بذات کہ نیست جز خدای مگر او) مدعی علیہ آمادہ حلف گردید وچونکہ بہ شنیدن نام اللہ در اندام امام صاحب لرزہ می آمد از بکس خود چند درہم قیمت بہار کشیدہ برای مدعی "یعنی صاحب پول" داد و گفت قرض این شخص را از من اخذ نما و مدعی علیہ را از قسم خوردن باز داشت این ہم یک تجربہ عملی امام صاحبؒ بود۔

ضرورت عمل مع حصول علم

داود طائی کہ یکی از جملہ اولیاء اسلام شمردہ میشود از شاگردان امام صاحب است وقتیکہ در دوران تحصیل در فقہ و قرأۃ و علم تفسیر مکمل مہارت حاصل نمود امام صاحب برایش گفت داود آرزوی تو مکمل شد داودؒ

---

[1] وفیات الاعیان ابن خلکان جلد ۵ ص۴۰۷ و تاریخ بغداد جلد ۲ ص۳۲۹

جواب داد دیگر چیزی هم مانده. امام صاحبؒ فرمود بلی به علم عمل کردن ضرورت است به مجرد شنیدن این سخن داودؒ برخاست یک اندازه زمین که از میراث برایش مانده بود آن را فروخت کم کم صد درهم شد از مردم کنارگی را اختیار کرد که بسیار کم بنظر میخورد روزی فضیل بن عیاض به ملاقات داود طائی آمد داود دروازه را باز نمود فضیل در بیرون و داود در داخل گریان می کردند فضیل گفت کجا بردم با کرنشینم در تلاش انسان ام داود گفت بلی این آن سرمایهٔ گم شدهٔ است که جستجو میکنیم پیدا نمیشود۔

"دفاع ابوحنیفہ" ص۱۶۰"

بعض اوقات امام صاحب بطور شعر و غزل نه بلکه بطور پند و وعظ این اشعار را می خواند۔

ومن المروة للفتی	ما عاش دار فاخره
فاشکر اذا اوتیتها	واعمل لدار الآخره

ترجمه: در زندگی دنیا خانهٔ بهتر است بکار — اگر میسر شد این خانه قبر را باد دار

"عقود الجمان ص۱۸۳"

مشاجرات صحابهؓ و مسلک ابوحنیفهؒ

روزی از امام صاحب پرسیده شد درباره جنگ های علیؓ و معاویهؓ و جنگ صفین که نظر شما چیست امام صاحب پاسخ گفت من از آن چیزیکه در قیامت پرسیده میشوم از او هراس دارم خدا از این واقعات مرا پرسان نمی کند و تلاش چنین واقعات ضرور هم نیست۔

علقمهؓ بهتر است یا اسودؓ؟

روزی از امام صاحب استفسار کرده شد که علقمهؓ افضل است یا اسودؓ امام صاحب جواب داد من ضرور است که بخاطر احترام آنها به ایشان دعا بخشش طلب کنم و من چه حق دارم که یکی را به دیگر ترجیح بدهم۔

حضرت ابوبکرؓ پهلوان است یا حضرت علیؓ؟

امام اعظمؒ در مسجد کوفه نشسته بود که رافضی مشهور و مناظر شیطان طاق نزد امام صاحب حاضر شد و پرسید که در تمام مردم پهلوان کدام شخص است امام صاحب پاسخ داد که بنظر ما حضرت علیؓ و در نظر شما حضرت ابوبکرؓ است، شیطان طاق بسیار غضبی شده گفت سخنت بالعکس بود در حقیقت در نزد ما پهلوان ترین مردم حضرت علیؓ است و در نزد شما ابوبکرؓ

است، امام صاحب فرمودند چنین نیست ما علی رض را به اینوجه پهلوان میگویم وقتیکه براِیش معلوم شد که حق خلافت از ابوبکر رض است سکوت را اختیار کرده طبق فیصله با ابوبکر رض بیعت نموده در تمام عمرش از ابوبکر رض تابعداری کرده وشما می گوید که حق خلافت از علی رض بود وابوبکر رض غصب کرده هنگامیکه اگر حق از علی رض می بود واو حق خود را گرفته نتوانست معلوم شد که حضرت ابوبکر رض پهلوان بوده زمانیکه شیطان طاق این خبر را واین پاسخ را شنید چپ ولاجواب شده به گریز شروع کرده رفت ۔

«عقود الجمان ص۲۷۷ و مناقب موفق ص۱۳۶»

حفاظت زبان

از وکیع روایت است که امام صاحب از قسم خوردن همیش پرهیز می کرد حتی که از قسم خوردن بکلی خود را محفوظ نگهداشته بود وعهد کرده بود که اگر در حین گفتگو بی اراده قسم بخورد آنرا خطای شمرده یک درهم بطور کفاره ادا می کند واین اراده را بخود لازم گردانیده بود وبعد از چند مدتی بجای یکدرهم دو درهم کرده بود واین را عادت کرده بود وقتیکه ناگهان درحین گفتگو الفاظ قسم از لسان شان سر می زد دو درهم را بطور صدقه تادیه مینمود ۔ «عقود الجمان»

اجتناب از غیبت وادای کفاره واحتساب

امروز غیبت در بین مردم عادت شده است که حتی نوشیده بلکه خوانده وواقفین راه خدا ورسول ص به این کار مبتلا اند باز از عوام چه گله کرده شود بلکه هم اصل امام صاحب از غیبت بسیار بد می برد واز ین گناه بی لذت خود را دامن می داشت وشکر خدا را بجامی آورد که لسان مرا ازین سخنهای بی هوده محفوظ کرده روزی یکی از رفقای خاصش گفت جناب مردم پشت شما بسیار گپ ها می زنند اما شما درباره آنها چیزی نمی گوید امام صاحب درجواب آن شخص فرمود

ذلك فضل الله يؤتيه من يشاء   یعنی این فضل خداوند است میدهد به کسیکه بخواهد به امام ثوری گفته شد که من هیچوقت امام صاحب را ندیدم که پشت کسی غیبت کرده باشد ونه شنیدم، امام سفیان ثوری درجواب گفت بلی امام ابوحنیفه رح بی عقل و نافهم نیست که اعمال صالحه خود را بذریعه غیبت برباد کند ۔ [1] [2]

---

[1] سیرت النعمان ص۲۲۴ [2] درین جا یک سخن حکیم الامت اشرف علی تهانوی بیادم آمد باقی در صفحه آینده)

مناجات امام ابوحنیفہ رح

یزیدبن کیت می فرماید کہ ترس خدا بہ بالای امام صاحب رح همیش غالب بود و در بارۂ آخرت همیش فکر می نمود روزی علی بن الحسین الموذن در نماز خفتن سورۂ زلزال را قرارت می کرد و امام صاحب در صف در پشت او ایستاده بود وقتیکہ نماز گذاریده شد همۂ مردم رفتند علی می گوید من دیدم کہ امام صاحب نشستہ است گویا کہ در فکر آخرت در مراقبہ باشد چند دقیقہ منتظر بودم اما او طوری بہ تفکر رفتہ بود کہ فکر کردم بر من نظر نخواهد کرد، در چراغ هم تیل کم بود نزدش گذاشتم و رفتم وقتیکہ صبح شد حسب علوتم بہ مسجد آمدم دیدم کہ امام صاحب بدرگاه خدا همراه هر دو دست ریش خود را گرفتہ دعا می کند کہ ای اللہ اگر کسی ذرہ نیکی هم می کند تو بہ او اجر کامل میدهی و اگر کسی ذرہ گناه هم کند تو سزای آن را میدهی این بندہ عاجزت نعمان را از نار دوزخ در امان دار و از هر گونہ گناه در امن دار و در رحمت بی پایان خود پناه بده۔

علی بن حسین می فرماید وقتیکہ من بہ امام صاحب نزدیک شدم چراغ همان طوری سوخت و امام صاحب بہ زاری و تضرع دعا می کرد هنگامیکہ مرا دید فرمود البتہ تو بخاطر بردن چراغت ایستادۂ من گفتم جناب شب ختم شده و من آذان صبح را هم گفتم امام صاحب فهمید کہ حالات مرا این دیده و بہ زاری تمام مرا گفت اکتم علی مارایت بہ لحاظ خدا تو مرا در کدام حال کہ دیدۂ بہ دیگر کس نگو۔

بعداً امام صاحب قایم شد دو رکعت نماز خواند در صف نشستہ بود تا کہ مردم بہ نماز صبح قایم گردیدند و امام صاحب هم همراه مردم نماز جماعت را ادا نمود بہ فکر من امام ابوحنیفہ رح این نماز را بہ وضوء عشاد خوانده بود۔

"وفیات الاعیان جلد ۵ ص۴۱۲ و عقود الجمان ص۲۲۵ و مناقب موفق ص۲۱۵"

(بقیہ حاشیہ صفحہ قبلی) آمد کہ حوالہ کتاب را فراموش کردم میفرماید غیبت شنونده هم مثل غیبت کننده گنهگار است کسی پرسید کہ اگر پیر و استاد غیبت را شروع کند۔ فرمود شاگرد برخیزد غیبت کہ خلاص شد باز بیاید صحبت استاد یا مرشد باران رحمت است اما وقتیکہ ژالہ باری شروع شود مردم صف می گریزند و پناه گاهی را تلاش می کنند۔

در مسائل مشکل توبہ واستغفار

از ابو جعفر بلخی روایت است کہ میفرماید بن از راوی ہای ثقہ این روایت رسیدہ کہ بسا اوقات امام صاحب در بعض مسائل بندمی شد شاگردہای خود راجمع کردہ می گفت مشکل شدن این مسلہ از جہت گناہ من است وبہ استغفار گفتن شروع می کرد۔ حتیٰ کہ عادت داشت از مجلس بلند می شد وضو می کرد دو رکعت نماز توبہ می خواند وبہ استغفار گفتن شروع می کرد بہ برکت این عمل آن مشکل آسان می گردید وحل مسلہ را خداوند در ذہنش می آورد بہ سرور می گفت کہ من بہ خدا رو آوردم از گناہم توبہ کردم وخدا بمن فضل کرد بہ نظر ترحم سویم دید مسلہ حل گردید، وقتیکہ این مسلہ بہ فضیل بن عیاض رسید اوناگہان عطسہ زد وبرای امام صاحب بہ دعا خواستن شروع کرد۔

"عقود الجمان ص۲۲۸ و ص۲۲۹"

ماکجا جنت کجا

امام صاحب روزی حسب عادت ہر روزہ بدکانش رفت وقتیکہ نوکرش تکہ باو کالا را در پیشروی دکان گذاشت بطور تفاول گفت خدایا بما جنت بدہ بہ شنیدن این سخن دل امام صاحب نرم شد بہ انداز گریان گردکہ ریش مبارک ترشد بہ مزدور امر کرد کہ دکان را بستہ کند وبہ سرش رومالی انداختہ کدام طرف رفت فردا کہ پس بہ دکان تشریف آورد طرف مزدورش گفت برادرم ماکجا قابل این ہستیم کہ جنت را آرزو کنیم این ہم بسیار نعمت است کہ بہ قہر وعذاب خداوند گرفتار نہ شویم۔ "عقود الجمان ص۲۲۷"

حضرت عمرؓ ہم اکثر اوقات می فرمود روز قیامت کہ حساب وکتاب من کردہ شود نہ از من چیزی گرفتہ شود ونہ بمن چیزی انعام دادہ شود من بہ ہمین راضی ہستم۔

سقوط العالم سقوط العالم

روزی امام صاحب از کدام کوچہ می گذشت دید کہ یک طفل با خاک وگل بازی میکند امام صاحب اورا از بازی کردن در گل منع کرد وگفت پسرم می افتی کدام استخوانت می شکند۔ این طفل در جواب امام صاحب فرمود۔ جناب من اندیشہ افتیدن خود را ندارم زیرا کہ بہ افتیدن من بجسم من ضرر می رسد ونقصان بہ فرد است مگر بمن نسبت بخود اندیشہ افتیدن شما است زیرا کہ بہ لغزش تو لغزش جہان است۔ فان فی سقوط العالم سقوط العالم یعنی بہ لغزش یکعالم تمام جہان می لغزد "یعنی بی راہ میشود" خدای

ناخواستہ بہ لغزش تو بہ دین و بہ اہل اسلام ضرر میرسد۔ " در درمختار جلد ا ص۵۰ "

به امام صاحب این سخن باکمالِ طفل بسیار تأثر کرد که در دل گرفته بار بار به شاگردانش تاکیدی ورزید که در تحقیق مسائل به انداز زیاد بکوشید زیرا که خطائی عالم خطای عالم است۔

اطمنان قلب افاده و استفاده

روزی کسی از امام صاحب پرسید که به تعلیم فقه چه چیز بسیار ضروری است؟ امام صاحب فرمود اطمنان و آن شخص پرسید که اطمنان قلب به چه چیز میاید؟ امام صاحب گفت به قطع تعلقات آن نفر پرسید تعلق چگونه کم میشود امام صاحب فرمود که انسان اشیاء ضروری را گیرد و غیر ضروری را ترک نماید روزی یکنفر از امام صاحب پرسید که علم فقه را چطور دریافت کردی و چگونه مستفیض شدی؟ امام صاحب فرمود۔ مابخلت بالافادہ ولااستنکفت عن الاستفادہ یعنی در تعلیم به دیگران بخل نکردم و از دیگران خواندن را اعراض و انکار نکردم۔ " در عقود الجمان ص۲۲۹ "

عبرت پذیری

از مسعر بن کدام روایت است که یکروز همراه امام صاحب در راه می رفتیم ناگهان پای امام صاحب به پای یک جوان خورد و آن جوان چیخ زد و گفت یا شیخ اما تخاف القصاص یوم القیامه اے نفر آیا تو از انتقام گرفتن روز قیامت خوف نداری امام صاحب که این سخن را شنید بی هوش افتید مسعری فرماید که من امام صاحب را تکیه گرفتم چند ساعت بعد به هوش آمد برایش گفتم اَخَافُ اَنَّهٗ لَقَّنَ درین چه عجب است که آواز غیبی باشد۔

" عقود الجمان ص۲۲۹ "

امام صاحب در خلوت و بیرون یکسان بود

داود طائی می فرماید که من ۳۰ سال در خدمت امام صاحب همراه او بودم درین مدت من یکبار امام صاحب را سربرهنه و پا دراز نه در خلوت دیدم و نه در بیرون یک مرتبه به امام صاحب گفتم امام صاحب اگر در خلوت باشی و پایت را دراز کنی باک ندارد، امام صاحب فرمود در خلوت مراعات کردن آداب نسبت به بیرون افضل است۔ " حدائق الحنفیه ص۷۲ "

صد مرتبه دیدار خدا و دعا رنجات

امام صاحب می فرمود ۹۹ دفعه دیدار خدا در خواب نصیبم شده و در دلم سودا بود که اگر این بار خدا

را در خواب دیدم پرسان میکنم که در روز قیامت از عذاب تو خلاصی بر چه قسم میشود باز فضل خدا شد در خواب دیدم و پرسیدم خداوند جواب داد کسیکه سحر و بیگاه این وظیفه را بکند در روز قیامت از عذاب من در امن است۔

وظیفه

سبحان اللہ الابد الابد — سبحان اللہ الواحد الاحد

سبحان اللہ الفرد الصمد — سبحان اللہ رافع السما بغیر عمد

سبحان من بسط الارض علی ماء جمد — سبحان من قسم الرزق ولم ینس احد

سبحان من خلق الارض فاحصاھم عدد — سبحان من لم یتخذ زوجۃ ولا ولد

سبحان الذی لم یلد ولم یولد — ولم یکن لہ کفواً احد

"عقود الجمان ص ۲۶۵"

دعا مستجاب الدعوت شدن

گویند یکنفر ارادہ حج رفتن را کرد اوّل نزد امام صاحب آمد و پرسید اوّل مرتبہ بہ دیدن بیت اللہ کدام دعا را خواندن لازم است زیراکہ علما فرمودہ بہ اولین بار دیدن بیت اللہ ہر دعا کہ بکنید منظور و قبول می گردد امام صاحب در پاسخ آن نفر فرمود۔

بان یدعوا اللہ عند مشاھدا البیت باستجابۃ دعائہ فان استجیب ھذہ الدعوۃ صار مستجاب الدعوۃ۔

ترجمہ: بر روبرو شدن و دیدن بیت اللہ دعا مستجاب الدعوۃ شدن بخواہ اگر این دعاے تو قبول شود دیگر ہیچگاہ دعا تو بدون قبول شدن نمی ماند۔

"عقود الجمان ص ۲۶۵"

اہتمام شکر و امتنان

از زیاد بن حسین روایت است روزی یکمرو مال را بہ امام صاحب بطور تحفہ روان کردم کہ ۳ درہم قیمت داشت امام صاحب تحفہ مرا پذیرفت کہ سبب خوشحالی من گردید لاکن در مقابل او بمن یک انداز کالای خز روان کرد کہ ۵۰ درہم قیمت ادبود۔ "عقود الجمان ص ۲۳۶ و مناقب موفق ص ۲۳۷"

ترجمۂ اشعار امام صاحب بدربار رسالت صلی اللہ علیہ وسلم

یا سید سردارها آمدم ترا بی نوا	طلبگار خوشنودیت ام امیدوار رضا
ای اشرف المخلوقات بیاد آرم قسم	قلبم مملو از محبت است بتو بی ریا
لولاک لما خلقت الافلاک بودہ	ورنہ در جہان کس نمیبود پیدا
کردہ بتو توسل پدر ما آدم	بر لمالغت عفو کردش خدا
بردعار ابراہیم ہم تو وسیلہ بودی	اللہ کرد نار را برد و سلا ما
دربلای درد کرد ایوب ترا وسیلہ	شد دعایش قبول آمد بہ او شفاء
بہ دنیا آورد عیسیٰ نوید قدوم ترا	سراج حسن تو شد میحا
طبق اسبق بر موسیٰ ہم تو وسیلہ	کہ در قیامت بتو کند پس التجا
ہود و یونسؑ گر شائستہ برکت بود	یوسفؑ ہم با جمال از تجلی حسن شما
اے ملقب طاہا از انبیاء بلند شدی	چو قرآن ارشاد کند سبحن الذی اسریٰ
است قسم اے یاسین لقب نیست دیگر	تاکہ شود پیدا از تو بلند و بالا
از بیان اوصاف جمیل تو عاجزاند شاعران	لسان وہم قلم نتوان کرد مکمل بتو ثنا
در قلب من محبت تو جاے گرفتہ اے نبیؐ	در وجودم نیست ہیچ از محبت ماسوا
اے کہ برہمہ موجودات بزرگ و برتری	مرا از بخشش و عطاے خود مسرت نما
طالب کرم ام من ابوحنیفہ رحمۃ اللہ علیہ	بجز تو ندارم در انام راہنما
صلی علیک اللہ اے نشان ہدایت	باشد بتو درود تا قیامت من جانب اللہ

خوانندۂ عزیز این بود آن شعری کہ امام ابوحنیفہؒ بدربار رسالت نذرانۂ عقیدت کردہ بود بہ فارسی ترجمہ نمودم اگر کسی خواہش اصل شعر عربی کہ امام صاحب گفتہ است دارد بہ جلد اول باب دوم ص۸۲ و ص۸۳ واقعات حیرت انگیز مراجعہ نماید کہ مسمی بہ "امام اعظم کے حیرت انگیز واقعات" است یعنی بہ اصل کتاب رجوع کنید۔ زعیم۔

باب سوم

زہد و قناعت، کسب حلال، حزم و احتیاط سخاوت و ایثار و استحضار قیامت

خلیفه دوم عباسیان ابوجعفر منصور یک مرتبه یک مقدار پول نقد بطور هدیه به امام صاحبؒ فرستاد اما امام صاحب آن تحفه را قبول نکرد حتی بعض نفرها گفت از منصور بگیر صدقه کن امام صاحبؒ در جواب، آنها گفت۔

او عند هم شیٔ حلال	آیا در نزد آنها چیز حلال است؟
او عند هم شیٔ حلال	آیا در نزد آنها چیز حلال است؟ [له]

اجتناب از خوردن مشتبه

یکروز یک بز از بزهای غصب شده در رمه کوفه یکجا شد و شناخت نمیشد که از که است بناءً از رمه جدا کرده به مالکش حواله کردن مشکل بود و خوف این هم بود که این بز در دست قصاب نخورد تا که گوشت او در بازار فروخته شود و گوشت این بز غصب شده را مردم بخورد مردم در فکر حفاظت خود از این حرام بودند که گپ

له این واقعه وقتی رخ داد که امام صاحب منصب قضاء را قبول کرد و نه سخن بادشاه را پذیرفت و امام صاحب را برهنه کرده سی دره زده بود وقتیکه همه مردم بر خلاف بادشاه برخاستند به عوض هر دره به امام صاحب یک یک هزار درهم هدیه و پیشکش نمود لاکن امام صاحب این پول را نه پذیرفت "مناقب موفق ص۱۹۲"

امام صاحب رسید چراکه این واقعه نشر شده بود امام صاحب از مردم پرسید که یک بز چقدر وقت زنده می ماند؟ مردم گفتند تا هفت سال بعد ازین امام صاحب تا هفت سال گوشت بازار کوفه را نخورد [1]

دو شعر پسندیدهٔ امام ابوحنیفہ رح

حکمران ظالم دوران بنی امیه حجاج بن یوسف و حکمران سرکش عباسیان ابومسلم خراسانی وقتیکه به ظلم و ستم و بی رحمی دست زدند از صاحب اراده های اعلی و نفرهای زنده جان در خوف و هراس شدند مگر امام صاحب از حکومت مستغنی و بی نیاز بود و در آن زمانه به کثرت این دو شعر را می خواند۔

عطاء ذی العرش خیر من عطائکم
وسیبه واسع یرجی وینتظر

وانتم یکدر ما تعطون منکم
والله یعطی بلا منٍ ولا کدر

ترجمه عطاء صاحب عرش بهتر از عطاء شما
باران کرمش افضل است بر مخلوق و هم بما

داد و عطاء شما هست عیش با منت و احسان تان
در داد او تقصیر نیست نه احسان و نه ریا [2]

جواب حاسدین

کدام بندهٔ که مقرب الی الله باشد به همان اندازه حاسدان او زیادی باشد وقتیکه درخت ثمردار باشد با سنگ و کلوخ آن را زده میشود۔ لا یرمی شجر الا ذو ثمر۔

وقتیکه به امام صاحب رحمة الله علیه از جانب حاسدین کدام غم و درد میرسید این شعر حا را زمزمه می کرد۔

---

[1] ریاض اخبار المنتخبه من ربیع الابرار بحواله حدائق الحنیفه ص۶۷ و عقود الجمان ص۲۲۲۔

[2] مناقب موفق ص۳۴۴۔

ان یحسدونی فانی غیر لائمهم
قبلی من الناس اهل الفضل قد حسدوا
فدم لی ولهم مابی ومابهم
ومات اکثرنا غیظاً بما یجد وا

ترجمہ: حاسدان گر حسد کنند پروا ندارم کہ نیستم ملامت
گزشتہ از ما کجا این مردم ماندند سلامت
اینہا راہ خود روند و من راہ خود۔
این چنین مخلوق رفتہ اند بقبر بسا بی عزت

"دفاع ابو حنیفہ ص۲۲۲ عقود الجمان ص۲۹۸ تاریخ بغداد"

حق گوی یحیی بن معین

ہنگامیکہ بعض مردم بہ خاطر کینہ و حسد پشت امام صاحب گپ می زدند امام یحیی در ین موقع این اشعار را می سرودہ۔۔

حسدوا الفتی اذا لم ینالوا فضلہ
فالقوم اعداء لہ وخصوم
کضرائر الحسناء قلن لزوجہا
حسداً وبغیاً انہا لذمیم

ترجمہ: ہنگام کہ بر کمال این جوان نرسی — از بغض و حسد کینہ ورزی چہ سود
این عادت اعباق باشد ہمیش — کند وصف اعباق نزد شوہر بد صورت شنود

تحفہ یک ہزار بوت و تقسیم آن

از علی بن جعد روایت است کہ یک نفر ہزار جورہ بوت بہ امام صاحب بطور ہدیہ روان کرد امام صاحب آن بوت ہارا بہ طور ہدیہ قبول کردہ بہ علماء و شاگردانش تقسیم کرد یک روز یا دو روز بعد کہ بہ پسرش بوت بکار شد بہ خاطر خریدن بہ بازار تشریف برد کہ در راہ شاگرد بزرگوارش یوسف بن خالد ستی بصری دید گفت جناب دیروز یک ہزار جورہ بوت آوردند دیگر چہ ضرور است امام صاحب جواب داد برادرم از یک ہزار بوت دیروزہ نہ کدام دانہ بمن ماندہ ونہ بہ خانہ ام ونہ برای ما روان کردہ شدہ بود و تمام آن بو

صادر بهان جا به علماء استاد با شاگردها و حاجت مندها تقسیم کرده شد۔
"عقود الجمان ص۲۴۶ موفق ص۲۴۷"

اظهار افسوس به فقدان مروت و همدردی

از عبدالله بن بکر سهمی روایت است که در راه مکه بین من و همسفرم جمال بخاطر چند روپیه تنازع واقع شد وقتیکه اختلاف زیاد شد نزد امام صاحب رفتیم امام صاحب از واقعه پرسید هر کدام ما دلایل و دعوای خود را بیان کردیم لاکن در کمی و بیشی روپیه اختلاف ما زیاد شد که حتی به سرحد جنگ کشید امام صاحب در حیرت رفته گفت برادران چند روپیه است که شما سر یک دیگر می شکنانید۔ همسفرم جمال گفت که چهل درهم است، امام صاحب گفت عجب است که اخوت و برادری و آدم گری از بین مردم مرفوع گردیده ختم شده است من به این سخن امام صاحب بسیار متاثر شدم و امام صاحب ۴۰ درهم کشیده به جمال داد و به سبب این سخاوت امام صاحب تنازع پایان یافت۔ "عقود الجمان ص۲۴۷ و موفق ص۲۴۸"

تمام قرض ابراهیم را تنها ادا میکنم

یکروز عالم مشهور امام ابراهیم بن عینیه از جهت قرضداری به زندان انداخته شد و این سخن بر امام صاحب رسید بسیار رنجید و از اقاریب او پرسید که بالای ابراهیم چه مقدار قرض است پاسخ داده شد که چهار هزار درهم مردم بالای او قرض دارند و باز معلومات گرفت که به خاطر ادا قرض از دیگر کس هم پول قرض گرفته یا نه قرض گرفته بود، امام صاحب فرمود تمام پول قرض ابراهیم را تنها خودم ادا میکنم و چنین هم کرد "عقود الجمان ص۲۴۷ موفق ص۲۴۴"

این همان زاویهٔ دروازه برای شماست

ذکر "مجلس البرکة" امام اعظم رح در اکثر تواریخ ذکر است بناءً من درین جا آن واقعه را که مؤرخین ذکر کردند یاد آور میشوم جای نشست امام صاحب مشهور به مجلس البرکة بود و اینکه چرا مشهور به این نام گردیده است به این سبب بود که گویند در کوفه یک شخص مالدار و قدرت مند بود وقتی آمد که آن شخص خوراک بیگاه و صبح را نداشت و شب و روز او و فامیلش به تشنگی و گرسنگی می گذشت چونکه مرد حیاناک بود به کس ظاهر نمی کرد متاسفانه یکروز دختر او در بازار خربوزهٔ تازه

را دید گریہ کنان بجانب آمد واز مادرش پول خواست تا کہ خربوزہ بخرد چونکہ عاجزی مشکل است و مادر آرمان دخترش را پورہ کردہ نتوانست دخترک حالِ بدرا براہ انداخت و پدرش در تماشاءِ دختر خود بود۔

چشمش از آب دیدہ ملو گردیدہ بہ نیت امداد خواستن از امام صاحب راکرد و بہ مقام ”مجلس البرکۃ“ تشریف بردہ چند دقیقہ نشست چونکہ تا اکنون بہ طلبیدن دست پیش نکردہ بود جرأت طلبیدن را نکردہ عار و حیا و شرم بہ او غالب گردیدہ از مجلس آہستہ وچپ برخاست و بہ خانہ خویش تشریف برد گویند کہ امام صاحب از چہرۂ او درک کرد کہ بخاطر کدام حاجتِ عارض شدہ آمدہ امّا از جہت شرافتش سکوت را اختیار کرد وقتیکہ آن شخص دوبارہ بہ خانۂ خود عودت می نمود، امام صاحب ہم از تعقیب او آہستہ آہستہ رفت وقتیکہ آن شخص در دروازہ اش داخل شد امام صاحب خانہ اش را دید وقتیکہ نصف شب شد امام صاحب یک ہمیان پنجصد درہمی را گرفتہ بخانۂ آن نفر تشریف برد و دروازہ اورا تک تک زد، آن شخص بیرون آمد امام صاحب فوراً آن ہمیان را در زاویۂ دروازہ گذاشتہ و سوے آن نفر گفت این ہمیان کہ افتیدہ است بخاطر شما است و زود بازگشت نمود آن شخص ہمیان را با خود برد وقتیکہ درخانہ آن را باز کرد دید کہ در یک پرزہ این الفاظ نوشتہ است۔

ھذا المقدار قد جاء بہ ابو حنیفہ الیک من وجہہ حلال فلیفرغ بالا

ترجمہ: ابو حنیفہ این پول را بخاطر تو گرفتہ آوردہ بود این مال حلال است باید بہ این مال تو مراد خود را پورہ سازی۔

”الموفق ص ۲۴۳“ ۔ لہ

لہ بعض ہا گفتہ اند کہ خیرات خفیہ دادہ شود افضل است پس امام صاحب کا غذ را چرا نوشت درین جا بسیار توجیہات است اما جواب اطمنان بخش این است کہ در ہر قسم مال شک و شبہہ پیدا شد این ہم ممکن بود کہ آن نفر پول را مصرف نمی کرد یا بعد از مصرف در دل اش وسوسہ می آمد کہ این پول را کہ آوردہ بود و براے چہ آوردہ بود، براے آزمایش باشد یا بخاطر گرفتاری من باشد اتفاقاً این حیلہ بہ او اطمنان ہم حاصل شد و ظاہر ہم شد کہ اگر ضرورت پیش شد دوبارہ آمدہ نمیتوانی۔

قناعت، توکل و استغناء

وقتیکه خلیفهٔ عباسی ابوجعفر منصور بارها به امام صاحب هدایا ارسال می کرد و امام صاحب دوباره روان می نمود، بعض اوقات منصور امام صاحب را دعوت می داد که به دربار او تشریف فرما گردد امّا امام صاحب در جواب منصور همان اشعاری را که پدر بار عیسیٰ بن موسیٰ سروده بود، در پاسخ منصور هم می سرود۔

کسرة خبز و کعب ماء　　　وفرد ثوب مع السلامه

خیر من العیش فی نعیم　　　یکون بعدها الملامه

"عقود الجمان ص۲۰۶ و موفق ص۲۵"

ترجمهٔ شعر را در فارسی بنیار گیلانی چنین کرده۔

کوزهٔ آب پارهٔ نانی　　　جامهٔ چند با تن و جانی

هست بهتر هزار بار ز عیش　　　که آورد عاقبت پیشانی

در بیست دینار دو جوره کالا و یک دینار نقد

روزی یکجوان نزد امام صاحب حاضر گردیده عرض نمود جناب برایم دو جوره کالای خوب ضرورت است چه بهتر خواهد شد که شما همراه من احسان کنید و همرایم امداد کنید زیرا که وقت عروسی من است میخواهم کالای بهتر داشته باشم تا که نزد خسرهای خود با عزت باشم امام صاحب فرمود ده پانزده روز صبر کن آن جوان بعد از میعاد مقرره باز آمد امام صاحب دو جوره کالای قیمت بها به او تحفهٔ و بخشش داد که در آن زمانه قیمت آن کالا ۲۰ دینار بود و همراه کالا یک دینار نقد هم داد وقتیکه جوان از آرزوی خود بلند تر تحایف را دید حیران شد امام صاحب حال او را مشاهده کرد گفت قابل حیرت نیست؛ من بنام تو یک اندازه اشیاء تجارتی به بغداد فرستادم و از فائده او این کالا را برایت دادم و این یک دینار باقی مانده بود که برایت تسلیم کردم و راس المال من بنونه بجاست و امام صاحب گفت، برادرم این کالا را ببر بدیده ورنه فروخته همراه این یک دینار صدقه میکنم همان بود که جوان کالا را همراه دینار با خود برد۔

یک مثال اطاعت حکم و امانت و بخشش خطائی قاضی ابن ابی لیلی

محمد بن عبدالرحمن ابن ابی لیلی

در کوفہ سی سال از طرف حکومت قاضی بود بعض اوقات امام صاحب بطور اظہار حق واصلاح امور در فیصلہ ہای او حاضر می گردید در آن زمان عدالت و فیصلۂ قاضی در مسجد کردہ میشد روزی ابن ابی لیلی کہ از کار عدالت فارغ شد در راہ روان بود دید کہ یکزن ہمراہ یک مرد جنگ دارد قاضی صاحب دشنام ناشائستہ کہ زن در حق مرد استعمال کردہ بود شنید کہ می گفت یا ابن زانیین یا فرزند زانی و زانیہ قاضی صاحب حکم کرد کہ باید این زن را در عدالت حاضر کردہ شود و خودش ہم دوبارہ بہ مسجد تشریف بردہ حکم کرد کہ این زن را ایستاد کردہ ہشتاد درہ بہ یک تہمت و ہشتاد درہ بہ تہمت دیگر کہ ۱۶۰ درہ میشود زدہ شود زیرا کہ در حق دو نفر قذف کردہ و دو حد قذف بہ بالاے او جاری می گردد وقتیکہ امام صاحب از این واقعہ خبر شد فرمود کہ از قاضی صاحب درین فیصلہ شش خطائی سرزدہ اول اینکہ در داخل مسجد حد را جاری کردہ و در مسجد حد جاری کردن و تعزیر دادن منع است دوم اینکہ بعد از اختتام کار رسمی عدالت این واقعہ واقع شدہ بود سوم اینکہ زن را ایستاد کردہ تعزیر دادہ در حالیکہ حکم تعزیر زن در قعود است نہ در قیام " یعنی باید زن را نشاندہ باز تعزیر دادہ شود" چہارم اینکہ قاضی صاحب دو دفعہ حد زدہ در حالیکہ بہ یک لفظ باید یکدفعہ حد جاری کردہ شود۔

پنجم خطائی قاضی صاحب اینکہ جناب قاضی دو حد را یکجا جاری کردہ اگر بالای یک نفر دو حد ہم لازم گردد تا ختم اثرات حد اول حد ثانی جاری کردہ نمیشود۔

ششم غلطی اینکہ مقذوف باید بالای قاذف دعوای کرد، درین جانہ دعوا از جانب مقذوف است نہ از قاذف بہ قاضی صاحب اختیار فیصلہ از کجا شد؟ وقتیکہ قاضی صاحب این اعتراضات امام صاحب را شنید بہ والی شکایت کرد و والی امام صاحب را از فتوی دادن منع کرد چونکہ فتوی دادن فرض کفائی است و در کوفہ دیگر علماء ہم زیاد بود بناءً امام صاحب حکم والی را تعمیل کرد حتی کہ یکروز در خانہ نشستہ بود کہ دخترش پرسید امروز روزہ دار بودم از دندانم خون آمد ہمرای نف از حلقوم گذشت آیا روزہ ام باقی است یا نہ چہ حکم دارد؟ امام صاحب گفت دخترم برو از برادرت حماد بپرس زیرا کہ مرا حاکم از فتوی دادن منع کردہ است ابن خلکان کہ یکی از مورخین عظام است میفرماید مثالی بہتری دربارہ قبول حکم حاکم و امانت داری بیشتر ازین چہ باشد۔ (حدائق الحنیفہ ص۸۳ و موفق ص۱۶۵)

وقتیکہ خود حاکم بہ استفسار بعض مسائل از امام صاحب محتاج شد واز او فتوی می خواست بناءً امام صاحب حکم سابق حاکم را ترک نمودہ بہ فتوی و توضیح مسائل آغاز نمود۔

صدقہ سی ہزار دینار

حفص بن غیاث در یک تجارت با امام صاحب شرکت کردہ بود امام صاحب مال کثیری را باو دادہ بہ خارج اعزام داشت و بعض مال کہ عیب داشت بہ حفص نشان دادہ گفت ہر کیکہ این مال را می خرد بہ او عیب مال را ظاہر نما وقتیکہ حفص بن غیاث رفت باوصف تاکید زیاد سخن امام صاحب را فراموش کرد و مال را بہ فروش رسایندہ بازگشت امام صاحب پرسید کہ آن مال معیوب را بہ کہ فروختی؟ خریدار ہم بہ یاد حفص نیامد۔ تمام مال را آوردہ بہ امام صاحب تسلیم نمودہ آن خطائی خود را ہم اظہار کرد بہ مجرد وقوع این واقعہ امام صاحب باو شراکت را قطع نمودہ تمام سامان تجارتی را کہ حفص سی ہزار فروختہ بود امام صاحب بنام خدا صدقہ نمود تا کہ از استعمال مال حرام بکلی اجتناب بیاید۔

تحفہ و سوغات امام ابوحنیفہ رح

ہدیا و تحایف ہر طرف روان کردن عادت تقریباً طبیعت ثانی امام صاحب گردیدہ بود و خیلی شوق و شغل داشت کہ باید ہر طرف ہدیہ و تحفہ بفرستد۔ بعض اوقات میگفت این فعل قابل تحیر نیست زیرا کہ اینہم فرمودۂ رسول صلی اللہ علیہ وسلم است انما انا خازن اضع حیث امرت یعنی من خزانہ چی ہستم در ہر جای کہ حکم مصرف دادہ شود در آنجا مصرف مینمایم محمد بن یوسف صالحی از سفیان بن عیینہ روایت می کند کہ لقد وجہ علی بھدایا استوحشت من کثرتھا۔

یعنی بہ انداز ہدایا و تحایف ابوحنیفہ بمن متوجہ شد کہ مرا در وحشت انداخت بعداً ابن عیینہ این کثرت ہدایا را بہ بعض تلامیذہ امام صاحب بطور شکایت عرض نمود آن سامع پرسید بہ چہ انداز بتو ہدیہ می فرستد کہ تو بہ تکلیف ہستی در نزد سعید بن ابی عروبہ بہ انداز تحائف قیمت بہاء امام صاحب ذخیرہ گردیدہ کہ اگر تو بدیدی خدا داند چہ می گفتی باز او فرمود ماکان یدع احداً من المحدثین لا برا واسعۃً۔

یعنی امام صاحب یک محدث را ہم نگذاشتہ کہ ہمراہ او بہ چشم سیر سلوک و رفتار نکردہ باشد

"عقود الجمان ص۲۲۱ و موفق ص۲۴۱"

خدمت به علماء و مشائخ و طلباء و محدثین

امام صاحب عادت داشت و بخود طریقه گردانیده بود که هر سال به یک مقدار پول اشیاء تجارتی خریده از کوفه به بغداد ارسال می کرد و از بغداد مال خریده آورده در شهر کوفه به فروش میرساند و بعداً منافع این پول را به علماء و مشائخ کوفه مواد خوراکه وغیره اشیاء ضروری شان را خریده به خانه هایشان می فرستاد سرمایه و منافع باقیمانده آن را به همین مردم به جبین باز و دل فراخ تقسیم نموده می فرمود۔ انفقوا فی حوائجکم ولا تحملوا الا الله فانی ما اعطیتکم من مالی شیأ ولکن من فضل الله علی فیکم وهذه ارباح بضائعکم۔

ترجمه: یعنی این پول را در ضروریات خود مصرف کنید و بجز خدا دیگر کس را حمد نگوید من از مالی خود بشما چیزی ندادم بلکه از برکت شما خداوند بمن فضل نموده این منافع سرمایه است که بنام شما بود۔

«عقود الجمان ص۲۲۴ موفق ص۲۴۳»

محمد بن یوسف صالحی از مسعر بن کدام نقل می کند که دستور و عادت امام صاحب این بود وقتیکه به اولاد خود چیزی می خرید همان چیز را به علماء و مشائخ و طلباء خود هم می خرید زمانیکه امام صاحب بخود لباس می خرید به علماء هم کالای اعلی و بهتر جور می کرد و هنگامیکه از بازار به فامیل خود میوه می خرید علماء و مشائخ را هم فراموش نمیکرد۔ «عقود الجمان ص۲۲۴»

امام مسعر می فرماید که امام صاحب در حین سودا خریدن به علماء و مشائخ کوشش می کرد که اشیاء اعلی و بهتر را بخرد و در حین که بخود یا به فامیلش سودا می خرید توجه خاص نمیکرد۔ «موفق جلد ۱ ص۲۴۰»

کسی که دچار مصیبت می شد امام صاحب به امداد او اقدام می کرد

واقعات تعاون امام صاحب با تلامیذه و مشائخش بسیار زیاد است که مردم این زمانه در کتابها می خوانند و می بینند باز هم باور ندارند در حالیکه حقیقت است مثلاً امام صاحب از هر شاگردش بطور خفیه استفسار می کرد اگر برای کسی کدام چیز ضرورت می بود آنرا اکمال می نمود اگر از آن جمله کسی مریض می بود یا پدر و مادر یا برادر یا دیگر عزیز او مریض میبود به عیادت او میرفت و اگر کسی وفات می کرد به جنازهٔ او حاضر میشد و اگر به کسی مصیبت می رسید با او تعاون می کرد، یوسف بن خالد که یکی از تلامیذهٔ امام صاحب است میفرماید امام صاحب

هر روز جمعه به طلبار خود و دیگر طلاب قسما قسم طعام پخته می کرد و در وقتیکه دسترخان گسترده میشد و نان حاضر کرده میشد خودش در نان شرکت نمی کرد و می گفت که شما به طبیعت خود خوراک نماید تا که به حاضر بودن من لذت هم داستانی تان از بین نرود، امام صاحب در شب های عید و دیگر روز های محترم همراه هر کس احسان کرده به انداز مراتبش تحفه و سوغات به او می فرستاد، اگر کسی از طلبار محتاج می بود قدرت نکاح کردن را نمیداشت امام صاحب با او تعاون می نمود تا که او عروسی کند حتی که همه مصرف او را می پرداخت باکسانیکه امام صاحب ماهانه کمک نقدی کرد بسیار طلاب اند اما زیادتر کمک که می کرد با قاضی ابی یوسف" بود که خودش میفرماید امام صاحب تا بیست سال مصارف خانه مرا پرداخته است. مد مناقب و موفق.

تا مدت زیادی ماهانه مصرف حسن بن زیاد را امیداد

یکی از تلامیذه بزرگ امام صاحب حسن بن زیاد است به انداز به درس مشغول بود که از کسب نمودن و کار کردن مانده بود حسن میفرماید وقتیکه من نزد امام صاحب درس بخواندم یکروز پدرم آمد و گفت جناب من چند دختر دارم و بجز حسن دیگر پسر ندارم و مشکلات فامیل هم بالای همین است چه خوب خواهد شد که شما توصیه کنید تا کرام کسب را اختیار نماید که سبب حل پریشانی ما گردد وقتیکه من به امام صاحب روبرو شدم گفت امروز پدرت آمده بود بسیار خسته بود و شکایت از ضعف اقتصادی کرد لاکن من بتو ماهانه تنخواه نقد میدهم تا که تو قابل سرپرست روزگار شوی و از طرف من به شما همدردی و تعاون است، راستی هم که تا من به سر روزگار حاضر نشدم امداد امام صاحب بلا ترک جاری بود. « موفق صـ۲۱۳ ».

سخاوت وایثار واحترام قرآن

چونکه امام صاحب خودش عالم بود بنا" علم دوست و قدر دان علمار بود به دیدن علمار خیلی خوشحال میشد نزد امام صاحب طالب و مدرس بسیار قدر داشت از هیچ خدمت در حق آن ها صرف نظر نکرده با این گروه محبت قلبی داشت در اوّل روز یکه پسر امام صاحب به درس شروع نموده بسم الله را خوانداز خوشحالی زیاد امام صاحب ۵ هزار درهم به استاد پسرش فرستاد وقتیکه سورة فاتحه را ختم کرد ۵ هزار درهم دیگر به استاد عطیه نموده گفت والله لوکان عندے اکثر من ذالک لدفعناه تعظیماً للقرآن.

ترجمہ: یعنی قسم بخدا اگر نزد من ازین زیادی بود از جہت تعظیم قرآن آن راہم میدادم۔
"عقود الجمان ص۲۲۳ و مناقب للذہبی ص۱۰ و موفق ص۲۳۶"۔

تجارت و بیع ابوحنیفہ رح

امام اعظم رح باوصف خدمات علمی و فقہی درس و تدریس افتاو قضا رد جمع و تدوین قوانین اسلامی و استنباط و استخراج مسائل و تحقیق و اجتہاد و عمل سیاسی تجارت و بیع رخت فروشی در داخل و خارج داشت و تجارت او کالای خاصی بود کہ مردم بنام "کالای خز" یاد می کردند کہ در ابتدا در قرن اول اسلام مورد توجہ مردم قرار گرفتہ بود و مردم بستہ آن کالا را در آن زمانہ تا ہزار درہم ہم می خریدند۔

اینکہ امام صاحب بہ چہ انداز تجارت کالای خز رامی کرد و بہ چہ انداز خز را فروغ دادہ بود مورخین در بارہ اش صراحتاً این ۵ چیز را ذکر کردہ کہ قرار ذیل است۔

۱۔ امام اعظم رح صرف تجار خز نبود بلکہ در کوفہ یک کارخانہ کالا داشت۔
۲۔ معلوم میشود کہ در کوفہ حانوت بزرگ یا مقام خاصی تجارتی دیگری ہم داشت۔
۳۔ امام صاحب بہ خارج از کوفہ مثلاً بغداد، نیشاپور، مرو یا دیگر جای ہا مال تجارتی ارسال کردہ از علاقہ ہای مذکور مال طلب می کرد۔
۴۔ مزدور ہا و نوکران و غلام ہا کالای خز را در سرک ہا و کوچہ ہا می فروختند۔
۵۔ بہ علاقہ ہای بیرون ہم مال تجارتی می فرستاد و در آن مقام ہا نفر ہای خاص داشت۔

دار[1] عمرو بن حریث مقام تجارتی خز بود تاریخ شاہد است کہ امام صاحب کارخانہ خز بافی داشت کہ حیثیت پایگاہ تجارتی را بخود گرفتہ بود و از خارج ہم مردم کالای خز خود را بہ این مقام ترسیل می کردند کہ امام صاحب آن را ہم خرید و فروش می کرد۔

بسا اوقات امام صاحب از ہر نفری بہ قیمت ہشت ہزار درہم ہم کالا می خرید یا فنی میفرماید کہ امام صاحب یک کارخانہ خز[2] بافی داشت، یک مرتبہ این کارخانہ خز بافی سبب امتحان او گردید

---

[1] دار میدانی را گویند کہ چہار اطراف دیوار باشد و در داخل دیوار سکانات و اصطبل وغیرہ باشد در صحن او سقف نباشد۔ عمرو بن حریث صحابی بود و در کوفہ در پہلوی مسجد حویلی مشہور داشت۔ "طبقات جلد ۱ ص۱۳"
[2] خز کالای خاصی است کہ در بیچ یعنی عرض پشم یا پنبہ را بکار می بردند و در طول ریشم (بقیہ در صفحہ آیندہ)

که از طرف حکومت وزارت خزبافی به امام صاحب عرض کرده شد که امام صاحب عذر پیش کرده از قبول وزارت صنعتِ خزبافی ابا ورزید و به سبب انکارش امام صاحب را عذاب داده شد، ازین واقعهٔ تاریخی ظاهری گردد که علماء و مشائخ و فقهاء و طلباءِ خزباف و تاجران خز زیر اثر امام صاحب بودند برای خرید و فروش در حانوت اصولِ خاصی داشت که خریدار به نیت خریدن اشیاء رمیاآمد و به طبیعت خود چیز را میگرفت و قیمت که گفته میشد همان قیمت را می پرداخت در گویا دکان یک سخن بود" در نرخ کم کردن وزیاد کردن نبود در آن زمانه غلام ها سامان و اشیاء تجارتی را به سر برداشته برای فروخت در اطراف می گردانند۔

که این قسم غلام را در اصطلاحِ فقه ماذون فی التجارة گویند که علماء به این ها قوانین وضع کرده است" امام صاحب هم در خرید و فروش و تجارت اش از غلام ها کاری گرفت گویند یک روز یک غلام ۷۰ هزار درهم را مال فروخته بود۔ " مناقب موفق "

ابوسعید سمانی میفرماید که یکروز امام صاحب به غلام ماذون فی التجارت خود باندازه مال کافی داده بود که او سی هزار فایده کرده بود از انداز تجارت غلام وسعت تجارت امام صاحب را ارزیابی نماید علامه مناظر الحسن گیلانی میفرماید تجارت امام صاحب صرف در کوفه محدود نبود بلکه به خارج هم مال اعزام کرده از خارج مال تجارت هم می خواست۔ " ابو حنیفه کی سیاسی زندگی "

خلاصه اینکه ازین روایات روشن و واضح می گردد که امام صاحب حیثیت یک تاجر بین اللملی را داشت در تجارت کالای خز دیگر نفرها هم با او شریک بود و در هر شهری بخاطر فروخت خز نفر خاصی تعین کرده بودند۔

" معجم المصنفین جلد ۲ ص ۱۷۵ "

(بقیه حاشیه صفحهٔ قبلی) درازی اش از ابریشم کار گرفته میشد بعض کتب فقه گفته که از موی یک حیوان بحری جور کرده میشد بعض گفته از ابریشم که در دوم درجه قرار داشت از او تیار کرده میشد به سبب تار ابریشم کالا محکم میآید که در عرض در زمستان پشم و در تابستان پنبه استعمال میشد و چند قسم رنگ دارند۔

نظام بانک داری اسلامی خالی از سود و ربا

وسعت تجارت امام صاحب به انداز فراز رفته بود که حیثیت بانک داری امروزه را داشت زیراکه مورخین می نویسند بعد از وفات امام صاحب مال امانت مردم در نزد امام صاحب به پنج کرور بالغ می گردید درین وقت امام صاحب بیش از ۷۰ سال عمر داشت اگرچه امام صاحب بنفسه زندگی محتاط داشت باز هم حکومت به خاطر دره زدن و بزندان بردن بهانه جوئی می کرد چونکه تقوی امام صاحب به انداز اخیر رسیده بود بناءً از خیانت اموال مردم شدیداً خودداری می نمود با وصف اینکه قبول امانت رانمی کرد بازهم مردم امانت خود را به او تسلیم می کردند که در حین زندگی اش مال های مردم را به صاحبش تسلیم کرده بود اما کسانی که تا هنوز به موقع نرسیده بود مالشان مجموعاً بیش از پنج کرور بود ورنه قبل از تسلیم نمودن امانت ها بیش از صدها کرور مال بود۔

برای اخذ امانت مردم و دوباره تسلیم کردن به یک نظام ضرورت بود که آن نظام را امام صاحب تعقیب کرده بود که کتابچه های رسمی برای اخذ و تسلیم امانت و ملازم ها و حساب دان ها را مقرر کرده به ایشان تنخواه میداد ممکن است بخاطر مجرد و خالی بودن از سود و ربا امام صاحب نظام بانک داری را روی یک قاعده و قانون و اصول رعایت کرده به آن عمل نموده باشد و به همین ترتیب و به همین نظام راه کامیابی را بدست آورده باشد۔

حفظ امانت و احتیاط ابوحنیفه رح

از روش امانت داری و طرز حفاظت اموال یتاما و مساکن حکومت و حریفان امام صاحب در حیرت بودند حتی که پریشان شده بودند زیراکه در هر گوشهٔ جهان تقوی و پرهیزگاری و امانت داری امام صاحب شهرت یافته بود و همهٔ مردم بالایش اعتماد داشت به همین خاطر حاسدان بسیار مکر و حیله کردند اما ذرهٔ به امام صاحب رحمة الله تعالی علیه ضرر رسانیده نتوانستند روزی از روزها یکجا اعدٔ حاسدین بخاطر آبروریزی امام صاحب رحمة الله علیه به اشارهٔ ابن ابی لیلی که قاضی کوفه بود بدست یک شخص اندازه مال مهر زده شده را بخاطر امانت به خانهٔ امام صاحب رحمة الله علیه فرستادند۔

شخص که امانت گذاشته بود با قاضی گمان کرد که امام صاحب ازین مال با وصف مهر داشتن

استمال وفایده خواهد کرد به مشورهٔ حاسدین یکنفر نزد قاضی آمد وعرض کرد که ابوحنیفه اجازهٔ تجارت مال امانت را به پسرش داده واین کار خیانت است ومی خواستند به این فریب امام را به زندان یا زیر دره بگذارند بالآخره قاضی امام صاحبؒ را به عدالت خواسته یک هیئت همراهش بخانه او روان کرد تا تحقیق کند که مهر خراب گردیده یا نه اگر خراب گردیده باشد حتماً از ین مال تجارت فایده گرفته است همان بود که هیئت همراه امام صاحب بخانه رکه مال های امانت جمع بود تشریف بردند که از اندازه زیاد اموال امانت درین خانه موجود است وحتی سر خلیته های درهم ودنانیر باز است شخص هیئت می گوید بعد از جستجوی بسیار امام صاحب همان خلیته که مرام من بود بیرون آورد دیدم که همان مهر به حال خود باقی است دوباره نزد قاضی آمدم گفتم به اندازِ نزد امام ابوحنیفه مالِ تجارت زیاد است که در قصهٔ آن امانت شما کس نیست بعد از شنیدن این سخن حاسدان خیل خجل وشرمنده گردیدند۔

تمام شب بیاد تو چشم ندیده خواب را

زائده می فرماید که روزی نماز عشاء را با امام صاحب یک جا ادا کردیم ومن بخاطر استفسار یک مسئله رفته بودم وقتیکه نماز گذاریده شد مردم رفتند وامام صاحب از آمدن من خبر نداشت او دید که مردم نماز را خواندند ورفتند امام صاحب به نماز ایستاد شد ومن دریک گوشهٔ مسجد نشسته بودم مرا ندیده بود ومن به آرزوی بودم که اکنون امام صاحب از نماز فارغ می گردد ومن از او استفسار مسئله می کنم حتی که امام صاحب در آیه فمن الله علینا ووقنا عذاب السموم (آیت ۲۷ طور) رسید واین آیه را باربار تکرار می کرد من فکر کردم که امام در تصور سختی قیامت واحسان خداوند غرق است واز هر چیز بی خبر است باربار همین آیه را تکرار می کرد حتی که شب به همین قسم گذشت وآذان های نماز صبح هم گفته شد "عقود الجمان ص۲۱۸"۔

ترجمهٔ شعر: تمام شب بیاد تو چشم ندیده خواب را
چشم ودل من تا روز ریزانده آب را

هم چنین دریک روایت از قاسم بن معن هم آمده است که ابوحنیفهؒ همین آیه را در نماز باربار تکرار کرده گریان می کرد حتی که شب روز شد بل الساعة موعدهم والساعة ادهی وامر یعنی بلکه قیامت جای وعده آنهاست وقیامت بسیار سخت وتلخ است به تلاوت این آیه عاجزی

ولاچاری امام صاحب ظاهر می گردید۔

الٰہی عاقبت مارا بخیر کن،

ہیاج بن بطام میفرماید کہ یکشب امام صاحب را درخواب دیدم کہ یک پرچم در دست دارد بہ سکون تام ایستاداست پرسیدم ابوحنیفہ چرا اینجا ایستادۂ ؟ پاسخ داد کہ بہ رفیق ہاد شاگردان و دوستان خود ایستادہ ہستم کہ یکجا شدہ باہم برویم من ہم ہمراہش ایستادم ہمین بود کہ در اطرافش یکجماعۂ عظیم از علماء امام صا وطلاب جمع گردیدند امام صاحب بیرق را گرفتہ روان شد و ما در عقب او می رفتیم فرداکہ این خواب را بہ امام صاحب قصہ کردم بہ بدنش لرزہ طاری گردیدہ بہ گریان آغاز کردہ این دعا را می خواند اللّٰھم اجعل عاقبتنا الی الخیر، یعنی ای بار خدا عاقبت و انجام ما را بخیر کن ۔ "عقود الجمان ص ۲۶۷"

مرگ چہ وقت میآید

یک مرتبہ خلیفہ در خواب عزرائیل را دید آمدہ بہ امام صاحب گفت کہ من عزرائیل را دیدم و پرسیدم کہ از زندگی من چہ اندازہ وقت باقیست! در جواب پنج انگشت را بالا کرد تعبیر این خواب را از ہر کس پرسیدم ہیچکس جواب نداد لاکن تو برایم این مسئلہ را حل کن، امام صاحب فرمود مراد از پنج پنجہ بہ آن پنج چیز اشارہ است کہ بجز خداوند دیگر کس نمی داند۔

۱۔ اینکہ قیامت چہ وقت میآید۔
۲۔ باران چہ وقت میشود۔
۳۔ اینکہ در شکم زنِ حاملہ چہ است "یعنی پسر است یا دختر"
۴۔ فردا انسان چہ کار میکند۔
۵۔ اینکہ انسان چہ وقت و در کجا می مرد "تذکرۃ الاولیاء"

گفتگوی ابوحنیفہ سکوت طوسی

من جملۂ نفرہای دربار خلیفہ منصور ابوالعباس طوسی بود و امام صاحب خار چشم طوسی بود، مثل دیگر حاسدان بہ مقبولیت امام صاحب رنج می برد یکروز در دربار خلیفہ منصور امام صاحب ہم موجود بود طوسی از موقع استفادہ کردہ در حین حضور خلیفہ از امام صاحب سوال کرد کہ اگر امیر المومنین یکنفر را حکم کند کہ سر فلان شخص را قطع کن و بہ این نفر ہم معلوم نبود کہ گناہ و جرم فلان چیست آیا اجراء

این حکم جائز است؟ امام صاحب جواب قناعت بخش به طوسی به این ترتیب ارائه فرمود که حکم امیرالمؤمنین صحیح میباشد یا غلط؟ طوسی گفت امیرالمؤمنین چرا حکم غلط میدهد هر حکم امیرالمؤمنین صحیح میباشد، امام صاحب فرمود پس در اجرای حکم صحیح هیچ گنجایش شک و تردد نمی باشد به شنیدن این جواب طوسی سکوت ماند و در دام که به ابوحنیفه تیار کرده بود خودش گرفتار شد۔

«عقود الجمان ص۲۷۲ وفیات الاعیان جلد ۵ ص۴۱۳»

احتیاط در فتویٰ امام صاحب حتی الامکان از تکفیر مسلمان و فتوی دادن کفر خیلی احتراز می کرد و تقویٰ بالایش غالب بود طریقه و مسلک امام صاحب هم همین است که اگر در یکنفر ۹۹ علامه کفر و یک نشانه ایمان باشد همین یک نشانه به ۹۹ غالب است، کسان که حالات زندگی امام صاحب را نوشته اند و در دیگر کتب هم موجود است که یکنفر در مجلس امام صاحب نشسته از او پرسید جناب یکنفر است دعویٰ ایمان و مسلمانی می کند لاکن بر این امور رغبت ندارد

۱۔ جنت نمی طلبد۔

۲۔ از دوزخ نمیترسد۔

۳۔ از مال حرام «یعنی غیر مذبوحه» گوشت می خورد۔

۴۔ نماز می خواند رکوع و سجده نمی کند۔

۵۔ بدون دیدن گواهی میدهد۔

۶۔ به فتنه خوشحال از حق بدی می برد۔

۷۔ از رحمت می گریزد۔

۸۔ سخنان یهود و نصاری را حق میداند۔

در ظاهر این همه کلمات کفری است که در آن شخص موجود است، درباره این چنین نفر نظر شما چیست۔

اگر این سوال درین زمانه از کسی کرده میشد فوراً فتوی کفر میداد اما امام صاحب ابوحنیفہؒ را که خداوند امام یکجماعه بزرگ اهلسنت والجماعت گردانیده بود فرمود در نزد من آن شخص مؤمن است سائل حیران شد امام صاحب ابوحنیفہؒ فرمود۔

۱ - آن نفر طالب خداست کسیکه طالب خدا باشد طلب جنت راچرا کند -

۲ - آن از دوزخ نه بلکه از الله میترسد -

۳ - چیزی غیر مذبوحه رامی خورد مثلاً ماهی یا کب -

۴ - نماز جنازه رامی خواند درآن نه رکوع است نه سجده -

۵ - کلمه طیبه کلمه شهادت رامی خواند درحال که نه خدارا دیده نه رسول را -

۶ - انما اموالکم واولادکم فتنة قرآن کریم مال واولاد را فتنه گفته ومحبت این ها در گل آدم خمیر گردیده هم چنین مرگ حق است لکن ازجهت ازدیاد عبادت یا به خاطر فراوان کردن نیکی مرگ به آدم بد معلوم می گردد -

۷ - باران رحمت خداست وازآن می گریزد که ترنشود -

۸ - سخن یهود که لیست النصاری علی شیٔ وسخن نصاری که لیست الیهود علی شیٔ این هردو سخن حق وعین ایمان است ،

به شنیدن این پاسخ امام صاحب وهن سائل وحاضرین مجلس بازمانده حیران شدند -

«عقود الجمان ص ۲۵۱»

رافضی توبه کرد

یک رافضی (شیعه) کوفی دربارهٔ عثمان رض سخنان پوچ وبی معنی استعمال می کرد یعنی وقت کافر وبعض وقت یهودی و... می گفت امام صاحب که این سخن راشنید بسیار بی قرار شد تا که آن رافضی را نه بیند قرارش نمی آید ، بالآخره پشت اور فت و به نرمی گفت برادرم من ازطرف فلانی صاحب خواستار دختر شمایم وآن شخص حافظ قرآن است - تمام شبش به نفل وتلاوت قرآن می گذرد واز خدابی اندازه می ترسد در تقویٰ وپرهیزگاری مانند ندارد رافضی گفت خیلی خوب دراین باره صرف به دختر من نه بلکه سبب عزت همهٔ فامیل من است . امام صاحب گفت این قدر عیب دارد که از لحاظ مذهب یهودی است رافضی سرخ گشت وگفت آیا می دخترم رابه یهودی میدهم امام صاحب رح گفت تو به یهودی دخترت رانمی دهی نبی ؐ یک دختر نه بلکه دو دخترش را به حضرت عثمان رض «که در نزد تو یهودی است» چه قسم داد بر این سخنان امام صاحب یهودی خیلی شرمنده وملامت گردید که این حرف های دل نشین امام صاحب سبب هدایت اوگشت

وسد ستمتان بی بوده اش گردیده از خلوص قلب توبه کشید۔ «عقود الجمان ص۲۲۷»

یکواقعہ بردباری و فکر آخرت

گویند که یکوقت یکنفر خارجی امام صاحب را بسیار دشنام داد که حتی زندیق و بدعتی گفت امام صاحب در جوابش فرمود غفر الله لك هو یعلم من خلاف ما تقول یعنی خدا ترا ببخشد به خدا خوب معلوم است آن چیزیکه تو مرا می گوی و در من نیست۔

«عقود الجمان ص۲۲۷ و ص۳۸۸ و مناقب موفق ص۳۴۹»

بعد ازین امام صاحب به گریه شروع کرد و گفت من هم از خدا طمع عفو را دارم عذاب الله مرا گریان میکند به انداز گریان کرد که بی هوش شده به زمین افتید وقتیکه دوباره به هوش آمد گفت یاالهی کسیکه در پشت من این چنین سخن می گوید که او در من نیست تو عفو کن۔

انکار از منصب قضاء و قصهٔ دلچسپ احتیال و تدبیر امام صاحب

عہدهٔ قضاوت خالی بود، یکروز نظر بحکم خلیفهٔ منصور، سفیان ثوری و مسعر بن کدام و امام ابوحنیفه و قاضی شریک را گرفته به دربار خلیفه می آوردند که امام صاحب از زیرکی و دانائی خود طبق مزاج همراهان خود یک پلان (نقشه) را طرح کرد که واقعاً هم همان قسم شد گفت من به حیله و تدبیر خود را از نزد منصور خلاص میکنم که دیگر کس را قاضی مقرر کن و درباره سفیان ثوری پیش بینی کرد که سفیان ثوری در راه خود را پنهان کرده و خواهد گریخت

درباره مسعر بن کدام گفت خود را دیوانه معرفی کرده از منصب قضاء خلاص میکند درباره قاضی شریک فرمود دیگر راه نیست منصب قضاء به او حواله خواهد شد[1]

خلاصه اینکه هر چهارش دست بسته به دربار روان کرده شده بود که به سفیان ثوری در راه ضرورت قضاء حاجت پیش آمد او همراه یک عسکر ماند از عسکر در یک دیوار بود پشت آن به خاطر قضاء حاجت رفت در نزدیکش دریا و کشتی بود به صاحب کشتی عذر بسیارے کرد که مرا از دریا بگذران ورنه همان نفر که

---

[1] به نظر من امام صاحب به همین ترتیب به همراهیان خود حیله تعلیم می داد ازین هم معلوم کرده میشود که امام صاحب به چه انداز زیرک بود و تیر او خطائی رفت و همیشه به هدف تا ثیر می آمد۔

در پشت دیوار است مرا ذبح می کند و بعداز چند عذر و زاری کشتی بان سفیان را به نیرنگ از دریا گذراند که عسکر ندید بعداز چند ساعت عسکر صدا کرد یا ابا عبدالله یا ابا عبدالله دید که سفیان آواز و جواب نداد رفته اطراف دیوار را دید که کسی نیست بالآخره خجالت نزد رفیقهای خود آمد و به همین جرم سزا هم داده شد و قتیکه سه امام دیگر را داخل دربار بردند چند دقیقه بعد مسعر بن کدام از همراهان خود جدا شده نزد خلیفه آمد به آواز بلند با او پرسانی کرد و دست منصور را به سوی خود کشیده گفت، سلامت بگو سوی منصور گفت درین روز ها طبیعت هایت چطور است ؟

بعداز من شب و روزت چه قسم گذشت و در قریهٔ شما که فلانی و فلانی زندگی میکنند چطور است و گلها و گل دانی وغیره اشیا را به یک دیگر می زد و در آخر گفت اها ها من شنیدم که تو مرا قاضی مقرر می کنی ..... ! همهٔ نفرهای دربار خلیفه و منصور حیران شدند و مسعر را یکنفر از نزد بادشاه دور برده گفت مغز این حضرت خراب است خلیفه هم این سخن را تصدیق کرده حکم کرد که از دربار خارج کنید، بعداً امام صاحب نزد خلیفه خواسته شد و منصب قضا را احترامانه منصور برای امام صاحب پیشکش کرد امام صاحب به اعتذار و حکمت کامل فرمود عادت مردم کوفه بشما خوب تر معلوم است من هم به حیث یکفرد درین شهر زندگی میکنم و از مردم به هیچ وجه برتری ندارم و کدام منصب اعلیٰ هم نداشتم اگر شما مرا به حیث قاضی مقرر کنید و به آن جا بعرسید مردم از کیفیت من واقف اند که پدرم نان بای و خودم دکان کالافروشی دارم گویند که بالای ما یک پسر نان بای قاضی مقرر شده است و هیچگاه این سخن و حکم و فیصله را مردم کوفه قبول نخواهند کرد، منصور گفت گفته هایت بکلی درست است به همین تدبیر امام صاحب خود را از قبول منصب قضا رخلاص کرد۔

باقی ماند قاضی شریک که نزد خلیفه خواسته شد و قاضی شریک به بهانه جوی شروع کرد منصور همهٔ بهانه های او را دلایل گفته فرمود بعداز تو کیست که منصب قضا را برایش بسپارم، بالآخره عرض کرد که مخلل دماغ دارم لاکن خلیفه قناعت داده گفت تو هر روز فالوده را در روغن بلادم جوشانده داده شود تا تو بخاطر تخفیف دماغ بنوشی۔

بعداً قاضی شریک برای پذیرفتن عهده قضاوت چند شرایط گذاشت که گفت من عدل و انصاف را تمام میکنم که غریب مالدار بادشاه و اقاریبش و عمله اش یکسان باشد خلیفه گفت به خاطر من و پدر من

مادرم عدل وانصاف را ترک نکن باز ببینیم که چه میشود؟ و چه قسم فیصله میشود؟ جای بحث اش این جا نیست. خلاصه اینکه طوری پیشگوی امام صاحب واقع صورت گرفت. «عقود الجمان ص۲۴۹ و ۲۴۱ و ۲۴۰»

التجأ و دعا بدرگاه صمدیت

از بکر عابد روایت است که یکشب امام صاحب را دیدم که در نماز ایستاده است بلا اختیار گریان می کند آب دیده اش می ریخت و به عاجزی کامل این دعا را می خواند۔

رب ارحمنی یوم تبعث عبادك وقنی عذابك واغفر لی ذنوبی یوم یقوم الاشهاد

یعنی ای بار خدایا روزیکه بندہایت بدربار تو پیش کرده میشود به من رحم کن واز عذابت مرا محفوظ دار وگناه مرا عفو کن روزیکه گواهی دهنده ایستاده شود. «عقود الجمان ص۲۴۵ ومناقب موفق ص۲۱۱»

گریه از ترس خدا

ابراهیم بصری از پدرش نقل کرده میفرماید که یکروز همراه امام ابوحنیفه در نماز ایستاده بودم که نماز صبح بود امام مصروف قرارت بود دفتیکه به این آیه رسید وَلَا تَحْسَبَنَّ الذین غافلاً عَمَّا یعمل الظٰلمون (ابراهیم) به امام صاحب لرزه آمد من در نماز از لرزیدن همهٔ اندام ابوحنیفه درک کردم که از ترس خدا در بدن ابوحنیفهؒ لرزه آمده است۔

«عقود الجمان ص۲۴۱»

بی اندازه گریه وبکاء

از نصر بن حاجب روایت است که پدر من با امام صاحب رفاقت داشت وجانب امام صاحب زیاد می رفت بسا اوقات منهم همراه پدرم جای امام صاحب می رفتیم ودر آن زمان می دیدم که امام ابوحنیفهؒ همهٔ شب بیدار بوده مصروف عبادت بود وبعض اوقات به اندازه گریان می کرد که آوازش را من می شنیدم وجای نمازش از آب دیده مثل آب باران ترمیشد۔ «عقود الجمان ص۲۴۰»

باب چهارم

شفقت با خلق خدا، رعایت حقوق، اخلاق و تواضع حقانیت وتنقید و اجتناب حکمران ها

تصویر اجمالی، اخلاق و محاسن امام اعظم ابوحنیفه رحمة الله تعالی علیه

یکروز در یک مجلس هارون الرشید

درباره اوصاف وخو خصلت واخلاق ومحاسن امام صاحب ابوحنیفه رح از امام ابویوسف پرسید، امام ابویوسف رح در پاسخ هارون الرشید گفت۔

کان والله شدید الذب عن حرام الله، مجانبا لاهل الدنیا، طویل الصمت۔ دائم الفکر لم یکن مهذارا ولا ثرثارا۔ ان سئل عن مسئلة کان عنده علم اجاب فیها۔ وما علمته یا امیر المؤمنین الا صائنا لنفسه ودینه لایذکر احدا الا بخیر فقال الرشید هذه اخلاق الصالحین۔

ترجمه: بسیار پرهیزگار بود از حرام احتراز می کرد از دنیا پرستان دوری را اختیار می کرد، اگر کسی چیزی می پرسید میدانست جواب میداد اگر برایش معلوم نمی بود سکوت می کرد از غیبت گریز می نمود هنگامیکه درباره شخصی می خواستند چیزی بگوید خوبی های او را بیان می کرد هارون الرشید که این الفاظ را شنید گفت این است عادت وخو وخصلت صالحین۔

"مناقب ابی حنیفه لذهبی ص۹ ومناقب موفق ص۱۸۱"

دقتیکه امام ابی یوسف تقوی اخلاص وللهیت وحسن خلق وخوف، دیانت داری امام صاحب

رابدون مبالغه درمجلس ہارون الرشید بیان کرد زیراکه در آن مجلس حاسدان و مخالفان امام صاحب ہم موجود بود از حقیقت ہم خلاف کرده نمی شد صاحبان مطالعه و شوقیان مطالعه این سیرت را یک چیز اندک فصاحت و بلاغت دانستند قسم فقیری و بزرگی مروجه تعبیر کردند خلاصه اینکه غواص دریای روحانی و علمی از بهرهٔ این صفات لذت حاصل کرده به اصل مقصد این معرفت پی می برند که این قسم زندگی در ظاہر آسان لاکن در باطن و در عمل مشکل است و این قسم زندگی را ہر کس نمی تواند و ہر کس ابوحنیفه نمی شود۔

از حسن سلوک امام ابوحنیفه یک شرابی عالم شد

مورخین حکایت یک شرابی را نقل کرده فرموده اند که یک کهنه دوز همسایهٔ امام اعظم بود ہر روز از صبح تا بیگاه کار می کرد یعنی در بازار بوت می دوخت و کهنه دوزی می کرد" وقتیکه از کار فارغ میشد چیزیکه پیدا کرده بود آنرا شراب و کباب می خرید بخانه آمده دوستهای خود را می خواست تا فردا مصروف شراب و کباب خود بوده از قسما قسم نوع بازی ها و مستی ها کار می گرفتند که مردم از دستشان آرام نبود، حکایت کننده می گوید چونکه همسایهٔ ما بود از راز و کارهایشان خبر دارم و می گوید که آن شرابی در حالت مستی این شعر را تکرار می کرد و از جهت که بسیار تکرار می کرد همهٔ مردم یاد کرده بود۔

اضاعونی وای فتیً اضاعوا

لیوم کریهةٍ وسداد ثغر

ترجمه: مرا مردم ضایع کردند چه جوانی را ضایع کردند که در جنگ و سختی ها بکار میاید در مرزها امام صاحب از نصیحت بسیار مانده شد ولیکن او عادت خود را ترک نمی کرد، مردم قریه از دست او بفریاد آمده بودند دوزی پولیس (عسکر) آمد او را به زندان برد" زیراکه شاید کسی به حکومت خبر داده باشد" شب دیگر امام صاحب صدای بازی همسایهٔ خود را نه شنید و از کسی پرسید که همسایهٔ ما را چه شده که صدای سرودش نمی آید مردم همهٔ حالات او را به امام صاحب عرض کردند امام صاحب به شنیدن این کیفیت بیقرار شده پروای مرتبه و عزت خود را نکرده با چند نفر عازم دارالاماره گردید و مردم به ہیاہوی در آمدند که امام ابوحنیفه" چگونه به این جا تشریف آورده و وقتیکه حاکم خبر شد از

عدالت بیرون آمده امام صاحب را خیر مقدم گفت زیرا که شاگرد امام صاحب بود و به حیرت علت آمدن اش را پرسید امام صاحب گفت ہمسایۂ من یک کہنہ دوز بود اورا عسکر بزندان آوردہ من به خاطر خلاص کردن او آمدم حاکم حیران ماندہ حکم کرد که کہنہ دوزی شرابی را ہمراہ یارانش خلاص کنند۔ وقتیکہ بیرون برآمد مردم دیدکہ امام صاحب از دست ہمسایہ اش گرفتہ می گفت برادرم من ترا بہ گم شدن نگذاشتم واشارہ بہ شعر مذکور می کرد وکہنہ دوز از حُسن اخلاق امام صاحب سرش بہ زمین فرورفتہ بود وبہ ادب کامل گفت۔

لا یا سیدی و مولای لا ترانی

بعد الیوم افعل شیئاً تتأذی بہ

ترجمہ: نہ ای سید و مولای من امروز کہ مرا بہ این حرکت مبتلا کردہ آن اذیت است کہ بشما رساندہ بودم دیگر این افعال را نکنم۔ بعد از آن کہنہ دوز توبہ کرد ہر روز بہ درس امام صاحب حاضر می شد و در توبۂ خود راستی و صداقت کرد و وقتی ہم آمد کہ ہمین کہنہ دوزِ شرابی از جملہ علماء بزرگ کوفہ بحساب می آمد۔

قرض دار خود را معاف کردہ عفو خواست

حضرت صوفی شفیق بلخی رح میفرماید کہ من یکروز ہمراہ امام صاحب روان بودیم کہ از دور یکنفر طرف ما بیامد وقتیکہ نزدیک آمد ما را شناخت. راہ دیگری را اختیار کردہ از راہ بیراہ شد شفیق رح میگوید من دیدم کہ امام صاحب آن نفر را صدا کرد کہ بہ ہمین راہ بیا چرا دیگر راہ را اختیار کردی؟ آن نفر ایستاد شد وقتیکہ ما نزدیک شدیم او بیچارہ خجل ایستادہ بود، امام صاحب پرسید برادرم راہ را چرا تبدیل کردی؟ فرمود جناب از شما دہ ہزار (۱۰۰۰۰) روپیہ قرض دار بودم بوعدۂ خویش بشما رساندہ نتوانستم واز شرمندگی راہ را تبدیل کردہ بہ دیگر طریق روان شدم، امام صاحب گفت سبحان اللہ بہ این اندک گپ بہ دیدن من راہ را تبدیل کردی وفرمود قد وھبت منی کلہ یعنی من ہمہ قرض را بخشش کردم امام بلخی فرمود امام صاحب آن شخص را مخاطب قرار دادہ فرمود، برادرم بہ دیدن من بتو کدام ہیبت و شرمندگی کہ رسیدہ بہ لحاظ خدا آن را معاف کن۔

"در عقود الجمان ص۲۴۳"

واقعهٔ صاحب حمام

علامه قبانی به حوالهٔ قائد عقود العقیان حکایت میکند که دو نفر به خاطر غسل کردن به حمام رفتند و نزد صاحب حمام کدام چیز را امانت ماندند وقتیکه یکنفر آن غسل کرده بر آمد از صاحب حمام آن امانت را گرفته رفت وقتیکه نفر دوم بر آمد طلب امانت را کرد حمامچی گفت امانت ترا به رفیقت دادم که همراه خود ببرد آن نفر رفته از دست صاحب حمام شکایت کرد و در عدالت دعوا دائر کرد قاضی به صاحب حمام گفت این دو نفر که نزد تو امانت گذاشته بودند لازم بود که تو هر دو را یکجا کرده آن امانت را تسلیم می کردی، صاحب حمام خسته شده نزد امام صاحب آمد قصه را کما حقه بیان کرد، امام صاحب فرمود تو برای آن نفر بگو من امانت ترا مطابق دستور عدالت نمیدهم تا که تو همان رفیق خود را حاضر نکنی وقتیکه او را حاضر کردی امانت ترا خواهم داد آن نفر پشت رفیق خود رفت تا بنوز نیامده و صاحب حمام به مشورهٔ نیک امام صاحب از ظلم محفوظ ماند (سیرت النعمان)

تدبیر ابوحنیفه راست آمد مال گم شده پیدا شد

روزی یکنفر نزد امام صاحب آمد عرض نمود من چند روپیه داشتم در کجای مانده بودم اکنون که ضرورت شده بسیار تلاش کردم پیدا نه شد چه طور کنم؟

امام صاحب فرمود برادرم این مسئله در فقه نیامده از من چرا می پرسی؟ آن نفر که ساده بود به زاری بسیار گفت تو خدا همرایم امداد کنید و کدام طریقه را نشان بده، امام صاحب فرمود برو وضو کن تمام شب نماز بخوان آن نفر رفت وضو کرده به نماز ایستاد شد، چند رکعت نماز خوانده بود که یادش آمد که پول را در فلان جا گذاشتم، بعد از ادای چند رکعت نماز مسرورانه به سرعت نزد امام صاحبؒ حاضر شده گفت به مشورهٔ تو عمل کردم پولم پیدا شد، امام صاحبؒ فرمود (بلی) شیطان کجا خوش داشت که تو تا صبح یعنی تمام شب نماز بخوانی بناءً زودتر بیادت آورد باز هم بتو لازم بود که بعد از دریافت پول هم تمام شب نماز می خواندی و گریان می کردی که شیطان ذلیل میشد.

«وفیات الاعیان لابن خلکان جلد ۵ ص ۴۱۱، عقود الجمان ص ۲۶۸»

سفارش یک ذمی در دربار خلیفه منصور

در تاریخ واقعات و قصهٔ همدردی امام صاحب بخش خاصی را داراست، مهربانی و کرم

او به همگی یکسان بود در همدردی بشر نژاد و سلالی شرط نمود. طوریکه مصنف معجم به حوالهٔ ابن بشکوال می نویسد
یک مرتبه در دربار خلیفهٔ مشهور خاندانِ عباسی ابوجعفر منصور یک ذمی کدام مشکل عارض گردید، چونکه یک
طرف طبیعت نیفتری امام صاحب با طبیعت خلیفه و پادشاه ها برنمی خورد و از طرف دیگر بخاطر خدمت
فی سبیل الله و همدردی انسانی مجبور بود بناءً امام صاحب هر روز چهار مرتبه مزدور خود را به خاطر سفارش
آن ذمی می فرستاد. بالآخره دید که به خط و قاصد نمی شود امام صاحب خودش به دربار خلیفه تشریف برده
آن ذمی را سفارش کرد، قابل غور و تفکر است که سفارش غیر مسلم و خصوصاً در دربار خلیفه، که عداوتش
با امام صاحب اظهر من الشمس است امام صاحب این چنین همت و مثالهای حق پرستی دارد که مادر
گیتی کار است این چنین فرزند بار آرد. «معجم المصنفین جلد ۲ ص۱۶۵»
گفته شده است که روزی یک شخص نزد امام صاحب آمد و گفت به پول اشد نیاز داشتم و نزدم
پول موجود نبود به نام تو اعتماد کرده گفتم به فلان تاجر از طرف ابوحنیفه یک نامه بنویسید که بمن سی درهم
قرض روان کند، طبق خط من آن تاجر هم سی درهم روان کرد که کار خود را پیشبردم بر شنیدن این حکایت
بجای اینکه آن نفر را سرزنش کند و او را خفه سازد گفت برادرم بمن معلوم نبود که به این ترتیب بمردم
خیری رسد اگر بتو بنام من خیر رسیده باشد مبارک باشد.
«عقود الجمان، مناقب موفق ص۲۴۳»
هم چنین در کتاب ها روایت دیگری هم آمده که به نام امام صاحب به والی جرجان کسی یکنامه
نوشت که والی چهار هزار درهم طبق خواسته آن نفر ارسال کرده بود وقتیکه امام صاحب ازین قضیه آگاهی
یافت بجای اینکه آن نفر را دشنام بدهد در حق او حرف پوچ استعمال کند آن الفاظ را گفت که به نفر
قبلی گفته بود. «مناقب موفق ص۲۴۱»

در پاسخ دشنام

حاسدان و دشمن های امام صاحب از هیچگونه کارروائی بد در حق امام
بزرگوار دریغ نمی کردند حتی که نفرهای ابله را در راه ایستاد می کردند که او را
دشنام بدهد این قسم واقعه زیاد است اما بطور نمونه یک واقعه را این جا تذکر میدهیم گویند که یک
بدکنش در راه امام صاحب را به دشنام دادن شروع کرد و آهسته آهسته از پشت امام صاحب
می رفت که گپ مرا شنیده چیزی بگوید امّا امام صاحب به خرافات و دشنام او گوش نکرده راهِ خود

راگرفته سوی خانه اش روان شد در برابر این بدبخت هیچ پاسخ نداد و او شرمنده شده گفت، آیا من بتو سگ معلوم میشوم که من عنپ عنپ می کنم تو جواب نمیدہی، ہکذا یک واقعه دیگر هم است که یک دشنام دهنده از عقب امام صاحب روان بود وقتیکه امام صاحب نزدیک دروازه شد رو گردانیده گفت برادرم اکنون من بخانه خود میروم و داخل دروازه میشوم اگر دلت سرد نشده باشد برایم بگو که ایستاد شوم و تو دلت را سرد کنی ۔ «در عقود الجمانه ص۲۹۱ د ۳ ۹ ۳ و موفق ص۲۸۴ »

صبر و تحمل بی پایان

یک حاسد بدبخت از بغض بسیار که دارد در روی امام صاحب یک شلاق زد و امام صاحبؒ به نرمی و عاجزی گفت برادرم من هم در جواب تو در رویت تازیانه زده میتوانم لیکن نیکنم من به دربار خلیفه شکایت کرده میتوانم لاکن نیکنم، در ثلث لیل بر خلاف تو بدرگاه الله دعا کرده میتوانم لاکن نمی کنم و در قیامت بخلاف تو در عدالت خداوندی پیش شده میتوانم لاکن این راهم نمی کنم حتی اگر در روز قیامت من نجات یافتم و سفارش من منظور گردید بدون تو در جنت قدم هم نمی مانم ۔ «در حدائق الحنفیه »

انتهاء صبر و تحمل

عبدالرزاق بن همام می گوید من نسبت به امام صاحب دیگر انسان نرم خود صبرناک را ندیدم، روزی امام صاحب در مسجد خیف نشسته بود شاگردان و دوستانش در اطراف او نشسته بودند منهم درین مجلس حضور داشتم درین وقت یکنفر که از بصره آمده بود یک مسئله را از امام صاحب استفسار کرد امام صاحب به وضاحت کامل پاسخ داد، آن شخص فرمود درین باره رائی امام بصری این طور نیست بلکه دیگر قسم است امام صاحب فرمود اخطاء الحسن یعنی امام حسن خطا شده است، به مجرد این سخن امام صاحب یکنفر ازین مجلس ایستاده شده گفت یا ابن الزانیه یعنی اے فرزند زناکار آیا تو می گوی که حسن خطا شده است مردم همگی به سوی آن نفر به نظر نفرت نظر کرده خون شان در جوش آمد که آن شخص را بزنند اما وقتیکه امام صاحب این غوغا را مشاهده کرد با اطمینان کامل مردم را آرام کرده چند دقیقه فکر و غور کرده گفت ـ نعم اخطاء الحسن واصاب ابن مسعود فیما رواه عن رسول الله صلی الله علیه وسلم ـ یعنی بلی حسن خطا شده است و عبدالله ابن مسعودؓ صحیح گفته است طوریکه او از نبی صلی الله علیه وسلم روایت کرده است ـ

درین قسم موقع که کسی گستاخی می کرد از جهت بغض وحسد مستحق می کرد باز هم امام صاحب برای این قسم اشخاص دعا کرده او را معاف می کرد و به او نفع می رساند۔ "در عقود الجمان ص ۲۸۷ ابو زهره ص ۵۹"

کیسهٔ هزار درهمی به حق دار رسید

یک زمان یک شخص به دست خود یک همیان که دارای یک هزار درهم بود داده وصیت کرد هنگام که بعد از وفات من پسرم بالغ گردید چه مقدار که خواهش تو است به آن تا دیه کن زمانیکه آن طفل جوان شد دست پدرش پول را گرفته همیان خال را آورده به آن جوان تسلیم کرد وقتیکه آن جوان از واقعه خبر شد به گریه وناله شروع کرد آن شخص گفت چرا ناله می کنی من به وصیت پدرت عمل نموده ام و من خود را از مسؤلیت آخرت خلاص کرده ام، جوان دید که به این راه چارهٔ نیست نزد امام صاحب حاضر شده واقعه را عرض نمود، امام صاحب آن شخص را طلب نموده فرمود که آن شخص هزار درهم را نزد تو گذاشت تا اکنون ضروریات وحوائج خود را پوره کردی اکنون آن هزار درهم را آورده به این جوان تسلیم کن۔ "در عقود الجمان ص ۲۸۱"

ادب استاد

محمد بن یوسف صالحی می نویسد که در قلب امام اعظم رح احترام استاذ بسیار زیاد بود تا زمانیکه امام حماد رح زنده بود امام صاحب پای خود را طرف خانهٔ او دراز نکرد با وصف اینکه خانه های ایشان از یک دیگر فاصله داشت حتی که هفت کوچه درمین فاصله بود

خاکساری امام ابو حنیفه رح

امام صاحب ابو حنیفه رح که دربارهٔ خود کدام اعتماد داشت آن از بعض بعض کلام او ظاهر می گردد، گویند که یک شخص در بازار کوفه داخل شده پرسید که دکان امام ابو حنیفه که امام فقه است در کجا ست؟ متاسفانه این سوال را آن سائل از خودی امام صاحب کرده بود امام رح در پاسخ گفت لیس هو بفقیه انما هو مفت متکلف یعنی آن عالم فقه نیست بلکه خود را از نزد خود مفتی ساخته است۔

"در عقود الجمان ص ۲۸۱"

امام ابو حنیفه رح مشکل اعمش را حل نمود

امام اعمش که از جملهٔ تابعین ومحدث مشهور است در سال ۶۱ هجری تولد گردیده در ۱۴۷ هجری از دنیا رحلت نموده است که هزار حدیث را یاد کرده بود با خود کتاب نمی گرداند در ظاهر شکلش حسین نبود۔

اعمش از جہت گویند کہ چشمش تاب برداشت۔ روشنی را نداشت واز طرف دیگر خداوند بہ او زن حسین را نصیب کردہ بود کہ ہر وقت با امام اعمش جنجال داشتند کہ از اعمش خود را آزاد کند روزی بعد از گفتن دربارۂ کدام مسئلہ بین زوج وزوجہ جنجال افتید ہر دو بسیار شور وغوغا کردند بالآخرہ زن با شوہرش کلام را بند کرد اعمش بسیار حیلہ کرد لاکن زنش با او گپ نزد بالآخرہ کہ بسیار غضبناک شد قسم خورد کہ اگر امشب تو ہمراہ من تکلم نکنی تو طلاق باشی (طلاق باین)۔

بعد از اینکہ این الفاظ را اعمش استعمال کرد و در اطراف الفاظ خورد خود را دید و بہ مشکلات روزگار بردن فکر کرد بسیار پشیمان شدہ گاہی نزدیک کس وگاہی نزد دیگر کس می رفت کہ چگونہ حیلہ کند بالآخرہ نزد امام صاحب حاضر شد وقضیہ را کاحقہ بیان کرد، امام صاحب او را گفت ہیچ قابل تشویش نیست خاطر جمع باش امشب آذان صبح را قبل از صبح صادق در قریۂ شما خواہم گفت "یعنی کسی را گویم کہ در قریۂ شما قبل از صبح صادق آذان صبح را گوید" بالآخرہ امام صاحب خودش بہ مسجد قریۂ اعمش رفت و مؤذن را گفت قبل از صبح صادق آذان بگوید مؤذن ہم ہمچنین کرد آذان گفتہ شدہ زن اعمش کہ منتظر آذان صبح بود وہمہ اشیاء خود را بستہ کردہ بہ رفتن خانۂ پدرش آمادہ گی گرفتہ بود وقتیکہ آذان را شنید مسرورانہ گفت، شکر خداست کہ از دست این بابای بد خصلت خلاص شدم، امام اعمش گفت شکر خداست کہ بہ مہربانی امام ابوحنیفہ مؤذن قبل از صبح صادق آذان گفتہ ای تارکہ قطع کنندہ رابطۂ ما وتو بود محکم ساخت ومحفوظ نگہداشت۔

"(عقود الجمان ص ۲۷۵ ومناقب موفق ص ۱۴۱)"

امام اعمش وجوال آرد

ابوبکر بن محمد زرنجری دربارۂ مناقب امام ابوحنیفہ می نویسید مناسبات امام اعمش وابوحنیفہ از اول ہم خوب نبود، اعمش وامام ابوحنیفہ بایک دیگر میلان ومحبت کم داشتند دربارۂ امام اعظم حسن ظن نداشت اعمش خوبصورت ہم نبود وطبیعت تیز ہم داشت از جہت مزاج طبعی خود گاہی گاہی مبتلای مصائب می گردید طوریکہ یک مرتبہ قسم یاد کرد کہ اگر خانمم بہ من احوال روان کند کہ آرد خلاص شدہ است برابر است کہ این پیغام بذریعۂ کاغذ باشد یا بہ ذریعۂ قاصد یا در پیشروی کسی یادآوری کند بر این غرض کہ مرا آگاہی دھد یا اینکہ ابن سحق را بہ اشارہ بہ من بفہماند او از طرف من طلاق باشد خانمش در حیرت بود ودر فکر این بود کہ چگونہ

خود را دچار مشکلات نکند واولین ضرورت خانه هم آرد است از علماء بزرگ استفسار کرده شد لاکن هیچ حیله را جواز ندادند برای آن زن گفته شد که نزد امام ابوحنیفهؒ برود تا که او این مشکل را آسان کند همین بود که آن زن نزد امام صاحب حاضر شد واقعه را حکایت کرد امام اعظمؒ فرمود درین باره تشویش نکن قابل پریشانی نیست، این چنین بکن که امام اعمشؒ شب استراحت کرد در چادر پلنگ) او جوال یا توبرهٔ آرد آلود را بسته کن وقتیکه صبح از خواب برخاست توبرهٔ خالی را دید خود بخود می فهمد که در خانه آرد نیست آرد خلاص شده است و به همین ترتیب زندگی هم پیش می رود. خانم اعمش هم همین قسم کرد فرداکه اعمش از خواب برخاست دید که توبرهٔ خالی آرد آلود در چادر او بسته است فهمید که در خانه آرد نیست و امام اعمش بر این حقیقت هم پی برد که این حیلهٔ امام ابوحنیفهؒ است و قسم خورد که این حیله را بدون امام اعظمؒ دیگر کس یاد ندارد این هم درس او است تا وقتیکه او زنده است کامیابی ما مشکل است زیرا که نافهمی ما را به خانم ما ظاهر کرده ما را نزد خانم مان عقب مانده نشان داد

«عقود الجمان ص ۲۷۶».

یکروز امام صاحب به جای ابن هبیره که والی شهر

به برکت امام صاحب یک مظلوم از مرگ خلاص شد

بود تشریف برد دید که والی صاحب یکنفر را زیر تحقیق گرفته و مظلوم قرار داده است هنگام که ابن هبیره امام صاحب را دید از جای خود برخاست و امام صاحب را احترام نموده خیر مقدم گفته مؤدبانه در جای مناسب شاند آن نفر مظلوم دید که والی امام صاحب را بسیار احترام کرد شاید که سخن اورا بپذیرد آن مظلوم گفت امام صاحب تو مرا میشناسی؟ امام صاحب از ظلم ابن هبیره بالاے این مظلوم و الزام این مظلوم از حقیقت و غرض او فوراً پی برده مقصد مظلوم را فهمیده گفت (بلی) درحالیکه امام صاحب این شخص را نمی شناخت گفت تو همان شخص نیستی که در مسجد آذان میدهی و لا اله الا الله را خوب دراز می کشی آن مظلوم گفت بلی صاحب سخن تان بجاست و بکلی صحیح است، مقصد امام صاحب از ین کلام این بود که گویا من این نفر را می شناسم که کلمه گو و قبول کننده معبود واحد است وقتیکه ابن هبیره این کلام را شنید آن مظلوم را حکم کرد که آذان بگوید وقتیکه او آذان را گفت امام صاحب گفت بلکل صحیح است ماشاء الله جزاک الله وقتیکه والی صاحب این حال را دید آن مظلوم

بیچاره را رها کرد . «در عقود الجمان ص۲۸۵ و مناقب موفق ص۱۹۳»

صد روپیه به مقابل پنجصد

یکروز یکزن کالای خز بدست داشت نزد امام صاحب در دکانش حاضر گردید و گفت این کالای مرا به کسی سودا کن امام صاحب گفت چند روپیه آن زن گفت صد روپیه امام صاحب فرمود که این کالا قیمت است آن زن گفت دو صد روپیه امام صاحب جواب داد که هنوز هم ارزان است؟ آن زن حیران شد که آیا امام صاحب همراه من مزاح میکند یا مسخره می کند در حالیکه امام صاحب نفر مزاح و مسخره کننده نبود فوراً پنج صد روپیه کشیده به آن زن تسلیم کرده کالا را گرفته در دکان گذاشت. شما فکر کنید امروز کدام نفر است که این کار را کند این هم نمونه دین و دیانت داری امام صاحب است که تجارت او روز بروز اوج می گرفت و زیاد شده وسعت پیدا می کرد و در ترقی بود.

«در عقود الجمان ص۲۴۲ و مناقب موفق ص۱۹۷»

غسل بلا طلاق

روزی یک شخص نزد امام صاحب حضور شده عرض کرد که من سوگند یاد کردم که من از جنابت غسل نمی کنم اگر غسل کردم خانم ام به سه سنگ طلاق باشد اکنون چاره برایم رهنمای کن که هم از غضب خدا هم از طلاق در امن بمانم زیرا که اگر غسل نکنم خدا ناراض اگر غسل کنم زنم طلاق می گردد چطور کنم امام صاحب همراه او به قصه شروع کرده رفتند نزد دریای که بالای آن پل بود وقتیکه روی پل رسیدند امام صاحب آن نفر را به دریا انداخت همهٔ بدن او تر شد و باز بیرون کشید و فرمود که اکنون برو غسل ات هم ادا شد و زنت هم طلاق نشد.

«در مناقب موفق ص۱۴۳»

به قیاس ابوحنیفه مال مسروقه پیدا شد

یک همسایهٔ امام صاحب یک طاؤس خریده بود و به آن بسیار علاقه داشت یکروز طاؤس مفقود شد آن نفر بسیار گشت پیدا نکرد بالاخره نزد امام صاحب آمده عرض کرد که طاؤسم گم شده است امام صاحب فرمود خیر است انشاءالله پیدا میشود، وقتیکه صبح امام صاحب در نماز رفت در ضمن دیگر سخن ها یاد آور شد که شرم است به شما که طاؤس همسایه خود را دزدی میکنید باز هم در مسجد به نماز میآید و یک بال آن هم در سر آن نفر موجود است فوراً یکنفر دست خود را به سرش برد امام صاحب آن را شناخت

بعد از اینکه مردم رفتند امام صاحب او را خواست و حیله سنجید که آن طاوس را به صاحبش تسلیم کند۔

"عقود الجمان ص ۲۷۰ "

عروسی مرد غریب به مهر زیاد

از بشر بن ولید روایت است که در قریه امام صاحب یک نوجوان زیست داشت و او در درس های امام صاحب هم شرکت می کرد روزی به امام صاحب عرض کرد که در فلان خاندانِ کوفه تصمیم عروسی دارم و به همین خاطر پیغام فرستادم لکن آن ها مهر زیاد می طلبند که من طاقت ادا آن را ندارم و از طرف دیگر به عروسی شوق دارم برایم بگو که چه قسم کنم؟

امام صاحب فرمود استخاره کن و آن ها کدام مقدار مهر که می طلبند پیدا کرده بده خلاصه اینکه آن جوان به سخن امام صاحب عمل نموده کدام انداز مهر که آنها گفته بودند آماده ادا کردن آن شده به گردن گرفت و میعاد نکاح کردن را مقرر کردند آن [illegible] دامام صاحب حاضر شده گفت تاریخ نکاح کردن را مقرر کرده ایم اما من می گویم که یک انداز مهر را الآن می پردازم و یک انداز باقی را چند وقت بعد لاکن آنها قبول ندارند و تا وقتیکه تمام مهر را ندهم آنها خانم مرا نمی دهند امام صاحب فرمود از کسی پول قرض بگیر و مهر را ادا کرده خانمش را نکاح کرده به خانه اش آورد۔

اکنون امام صاحب به آن جوان گفت تو در بین مردم شهرت کن که من به دیگر وطن میروم خانم خود را هم همرایم می برم وقتیکه از این سخن خاندانِ خسرش خبر شدند نزد امام صاحب آمدند که در شریعت چه حکم دارد، امام صاحب فرمود در شریعت جواز است زیرا که خانمش است هر جای که برود همراه خود برده می تواند آنها گفتند این دختر ماست، نور چشم ماست و قوت دل ماست ما جدای آن را هرگز برداشت کرده نمی توانیم و به مسافری بردن نمی گذاریم. امام صاحب فرمود این سخن مشکل نیست شما آن جوان را رضا کنید به هر طریقه که باشد او قرض دار است شما کدام مهر که گرفته اید دوباره به آن جوان بدهید تا که به قرض دار های خود بدهد خود را هم مسافر نکند دختر شما را هم آنها به این گپ راضی شدند به این سخن امام صاحب آن جوان بجوش آمده گفت۔

فانا ارید منهم شیئاً آخر فوق ذلک یعنی من از این پول زیاده تر طلبانم، امّا امام صاحب او را طوری ترساند که آن جوان آرام شد یعنی امام صاحب گفت تو به همین پول راضی شو ورنه

اگر عروس گفت من هم قرض دارم تا که او قرض خود را خلاص نکند تو جای برده نمی توانی جوان ترسیده از گپش ندامت کرده گفت چیزی که شما بالای من وضع می کنید و چیزی که شما می گوئید صحیح است و من به آن گپ خوشحال هستم تا که ازین گپ دیگر کس خبر نشود که همه قضیه را خراب کند خلاصه بیگ کدام اندازه پول که امام صاحب خواهش داشت جوان آن را هم قبول کرد۔

"عقود الجمان ص۲۶۱ مناقب موفق ص۱۳۰"

مسئله دوبی و ندامت امام ابی یوسف

امام ابی یوسف از جمله تلامیذه فهیم و مشهور امام اعظم ابو حنیفہؒ بود که خیلی ذہین فقیہ و مجتهد و هوشیار بود در مسائل استنباط بسیار ماهر گردیده بود بعد از یک مریضی طویل بدون اذن و مشوره امام صاحب بخود مدرسه جور کرد و به درس شروع کرد امام صاحب به یک شخص استفتار تعلیم داده نزد امام ابی یوسف روان کرد که یکنفر کالای خود را به دوبی برای شستن بدهد و دوبی گوید که فلان روز بیا کالای خود را ببر، هنگام که این شخص در تاریخ معینه رفت آن دوبی از دادن لباس انکار ورزید و بعداً خودش لباس را گرفته بخانه او رساند آیا درین وقت اجر دوبی به مالک لازم میشود یا نه؛

اگر امام ابی یوسف گفت بلی مزدوری لازم میشود تو بگو نه غلط گفتی اگر گفت که نه اجر و مزدوری لازم نمی گردد بگو نه غلط گفتی، قاصد امام صاحب ابو حنیفہؒ به درسگاه ابو یوسف رسیده طوریکه امام صاحبؒ گفته بود همان قسم کرد، امام ابی یوسف وارخطا شده فهمید که کدام مسئله است فوراً پیشمان شده نزد امام صاحب حاضر شد۔ امام صاحب فرمود تکرکیم که مسئله دوبی را این جا آوردی امام ابی یوسف بسیار ملامت و پیشمان بود امام صاحب مسئله را به او تفصیل داده فهماند که اگر اول دوبی از شستن لباس انکار ورزیده باشد او غاصب است مستحق اجر نیست اگر بعد از شستن لباس انکار کرده باشد مستحق مزد است وقتیکه لباس را خودش آورد جرم غصب ختم شد او لایق اجر است۔ "وفیات الاعیان جلد ۵ ص۴۰۸ و عقود الجمان ص۲۵۳"

عداوت به محبت بدل شد

امام وکیعؒ میفرماید که در قریه مایک حافظ الحدیث بود و او همراه امام ابو حنیفہؒ سخت عداوت داشت کمی به خلاف امام صاحب قدم می برداشت او همکارش می بود متأسفانه او کمرا [illegible]

شد گفت اگر امشب تو از من طلاق خواستی و من طلاق ندادم تو بر من طلاق باشی "یعنی اگر تو مطالبهٔ طلاق کنی من طلاق میدهم" به مجرد شنیدن این الفاظ خانمش گفت اگر منهم از تو امشب مطالبهٔ طلاق نکردم همهٔ غلامان من آزاد باشند۔

چند ساعت بعد مشاجره و غضب زوجین سرد شد و هر دو پشیمان شدند و هر دو نزد امام سفیان ثوری و قاضی ابن ابی لیلی که امام های آنزمان بودند رفتند ولکن این مسئله طوری بی سر و بی بود که معلوم کردنش مشکل بود و طریقش را پیدا کرده نتوانستند از روز بعد زوجین نزد امام صاحب آمدند و واقعه را بیان کردند امام صاحب بدون درنگ تیر کردن مسئله را حل کرد که به زن فرمود که تو درین ساعت از زوج خود طلاق طلب کن و زن هم همچنین کرد و به آن نفر گفت که تو بگو تو طلاق هستی اگر خواهش داری امام صاحب به زن فرمود که بگوید من بکلی طلاق خواهش ندارم و خود را طلاق نمی کنم۔

امام صاحب گفت بروید هر دو تان آزاد شدید اکنون بر هیچ کدام تان طلاق نمی آید این همسایه امام صاحب که قابلیت و صبر باقی امام را دید از مخالفت او توبه کرده بعد از هر نماز زوجین در حق امام صاحب دعای خیر و عفو کامیابی طلب کردند عداوت به محبت بدل شد۔

"عقود الجمان ص ۲۸۲"

طلب علامات از پیغمبر مکذب کفر است

در دوران و زمانهٔ امام ابو حنیفهؒ یک شخص دعوای پیغمبری کرده بود مردم آنرا گفتند که همراه او مباحثه کنند یا عمل در برابر او انجام دهند او مردم را گفت شما را مهلت بدهید که پیغمبری خود را ظاهر کنم و نشانهٔ پیغمبری ام را بشما آشکار کنم مردم به او وقت و مهلت دادند درین وقت ازین واقعه امام صاحبؒ خبر شده گفت نه، نه این چنین ضرور نیست چراکه از پیغمبر کاذب علامه خواستن کفر است زیراکه نبیؐ فرموده است لانبی بعدی بعد از من دیگر نبی نیست از پیغمبر مکذب علامه خواستن راه است برای پیغمبر دیگری و در عقیدهٔ ختم نبوت شبهه پیدا میشود و این سبب کفر می گردد۔ "عقود الجمان ص ۲۸۲ و مناقب موفق ص ۱۲۶"

طرز تبلیغ در دربار شاهی

از عبدالعزیز بن ابی رواد روایت است که یک مرتبه ابوجعفر خلیفه بدربار خود طلب کرد وقتیکه قاصد آمد او بسیار پریشان شده

نزد امام صاحب رح تشریف آورد زیراکه شاگرد امام صاحب بود. گفت مرا خلیفه به دربار خود خواسته وبمن مناسب نیست که بدربار شاهی بروم چیزی امر بالمعروف ونهی از منکر نکنم درین باره بمن مشورة بده. امام ابوحنیفه رح فرمود وقتیکه تو عازم دربار شدی سلام بده وبعد سکوت را بخود اختیار کن واگراز تو مسئله استفسار کردند وجوابش را باید داشتی دلادرانه جواب بده ودرعین جوابت این چند الفاظ را یاد آور شوکه ای. امیرالمومنین دردنیا مردم قدرت وچوکی را بخاطر می گیرد که ذریعة بچهار چیز دیگر گردد.

اوّل. برای عزت وشرف: شکر خداست که عزت وشرف از پدر وبابایت بتو میراث مانده است.

دوم. برای پادشاهی: الحمد لله تو حکمران عرب وعجم هستی.

سوم: برای مال ودولت: خداوند، مال ودولت فراوان بتو بخشیده است.

چهارم. امیرالمومنین، اکنون تو در قلب خود ترس خدا را جای گزین کن، تقوا وعمل نیک را پیشهٔ خود بگردان تاکه دولت دنیا وآخرت وسعادت عمری نصیبت گردد.

«عقود الجمان ص۲۰۸»

جواب جرأتمندانهٔ امام صاحب به والی ابن هبیره

یکی از والی های جابر بنوامیه یعنی والی ابن هبیره بیا شارة

خلیفهٔ خود به پالیسی ونیرنگی با امام صاحب رشتهٔ دوستی را قایم کرده به زبان نرم وشرین گفت ای جناب بزرگوار گاهی گاهی نزد ما تشریف آور شوید تاکه ما از شما وشما از ما فایده حاصل کنید امام ابوحنیفه در جواب والی ابن هبیره گفت به قرابت شما به من چه فایده میرسد؟ تو مرا در پهلوی خود جای داده بالایم احسان میکنی ومرا به آزمایش وامتحان ها مبتلا میسازی اگر تو از من ناراض شدی ومرا از نزدیکت دور کردی این برای من ذلت است خلاصه اینکه کدام چیزکه تو داری بمن ضرور نیست وبه آن حاجت ندارم ودر نزد من کدام چیز است (یعنی علم) اوراکسی گرفته نمی تواند در پایان گفتگوی خویش جرأتمندانه بااستغنا کامل گفت جناب نزد شما چیزی نیست که من از آن بترسم. الحمد لله ابوحنیفه رح از لحاظ مال وجاه مستغنی است والله این هردو نعمت عظیم "مال ودولت وعزت" را دربرابرم داده است

"دفاع ابوحنیفہ صـ۲۴۵ عقود الجمان صـ۳۰۲"

حکومت بنوامیه در بارۀ امام صاحب فیصله کرده بودند بود که اول باو نرمی

والی ابن هبیره از امام ابوحنیفه نا امید شد

کرده شود واگر به این ترتیب نه شد بازا... تی کار گرفته شود طبق همین فیصله والی جابر ابن هبیره اول با امام صاحب از طریق دوستی پیش آمد کرده و بعداً یک وزارت عمده را برای او پیشنهاد کرده گفت لطف ومهربانی والی هم برایشان میباشد واردات وصادرات و هر حکم خزانه در نزد شما میباشد و به نظریۀ شما کار کرده میشود. چونکه امام ابوحنیفه رح را خداوند مال وجاه ومقام وعقل وزیرکی داده بود در آینده هر چیز فکر می کرد و آینده هر امر را می سنجید گفتار ووعده های خام ابن هبیره به او کار نکرد، امام صاحب طبق طبیعت مستغنی خود از قبول کردن امور حکومت انکار ورزید وجرأت مندانه با والی گفتگو کرد وقتیکه ابن هبیره دید که امام صاحب در دام نیاید نا امید شد بعد از نرمی با سختی را اختیار کرده بسا به مشکلات دچار شدن او را ترسانید لیکن امام صاحب مردانه وار گفت مسایل ولایت ووزارت بسیار کلان گپ است اگر مرا حکومت گوید که دروازۀ جامع شهر را بشمار این عهده را قبول نخواهم کرد، از یک طرف ابن هبیره که در معاملۀ امام صاحب موفق نه شد قسم خورد که هر کاریکه از دستم بیاید در حق تو دریغ نخواهم کرد از طرف دیگر امام صاحب قسم خورد که من هم در حکومت شرکت نمی کنم.

فوالله لا ادخل ذلك یعنی قسم بخدا که من هیچوقت در حکومت شامل نمی شوم.

چونکه این کار به حکومت دشوار بود، بناءً به اشاره والی ابن هبیره پانزده روز امام صاحب را به زندان قید کرده شد ودر زندان هم مناصب اعلی را پیشکش نموده دیگر دام های حرص را در اطراف امام صاحب تنیدند لاکن امام صاحب هم نفری سادۀ نبود که درین قسم دام ها واقع شود. وقتیکه والی ابن هبیره دید که در پلان های خود ناکام گردید قسم یاد کرد که وان لم یفعل لنضربنه بالسیاط. یعنی اگر امام ابوحنیفه رح منصب قضاء را قبول نکرد وبه عهده نگرفت حتماً اورا دره می زنم. به قسم ابن هبیره دیگر مردم ا... نظر کردند اما نظر امام صاحب به دربار قهاری وجباری بوده گفت والله لا فعلت ... یعنی قسم بخدا اگر ابن هبیره قتل هم کند قبول منصب قضاء نخواهم کرد. والی امام صاحب را ... خفقت ... بیمار از زندان خارج کرده روز بروز ایستاد. وچونکه در هوس اقتدار مست

بود امام صاحبؒ را از مرگ بیترسانید لاکن امام صاحب با استقامت و حوصلهٔ کامل گفت ۔ انما هی میتة واحدة جزاء ابن هبیره صرف یک مرگ است ۔ جزاء دنیوی ابن هبیره بمن از گرزهای آخرت سهل و آسان است قسم بخداوند که به این عهده هرگز راضی نه خواهم شد اگرچه او مرا قتل کند ۔ "مناقب کردری ص ۴۵"

امام صاحب را بعض دوستهایش نصیحت می کرد ۔ لاکن امام صاحب پاسخ داد من آن عهدهٔ که در آن حکم سر قلم کردن باشد و من در آن محض چپ تصدیق کنم قسم است. بخدا کرمن این قسم عهده را قبول نمی کنم ۔ "مناقب صدر الائمه باب الثامن عشر ص ۲۷۳"

بعد از ین علماء بزرگ مثلاً قاضی ابن ابی لیلی و ابن شبرمه و داؤد بن ابی هند بشکل یک وفد نزد امام صاحب تشریف بردند و او را از پلان و اراده های حکومت مطلع ساختند و گفتند هیچ به هیچ چرا خود را قصداً به دست مرگ میدهی باز هم امام صاحب جواب داد لم اداد نی ان اعدله ابواب مسجد واسط فی ذلك ۔ یعنی اگر ابن هبیره بمن حکم شماریدن دروازه های مسجد وسطی را هم بدهد قبول نخواهم کرد ۔ "مناقب کردری ص ۲۷۵"

طرز جزاء دادن به امام صاحب را موفق نوشته که هر روز امام صاحب را به میدان می آوردند ۔ موزیک می خواندند تا که مردم جمع گردند ، وقتیکه مردم ازدحام می کردند هر روز امام صاحب را ده دُره می زدند تا دوازده روز هم چنین سزا داده میشد و در بازار ها به خاطر شرماندن گردانیده می شد در دوازده روز ۱۲۰ دره زده شد ، بجرم اظهار حق به اشارهٔ والی جلاد امام صاحبؒ را در سر و هر جاے که برابر می شد با دره می زدند وقتیکه امام صاحب به زندان برده می شد در سر او جای دره ظاهر می بود و سر امام بیچاره آماس گرفته بود ۔ "مناقب موفق ص ۲۷"

بعد از بازگشت به کدام تصوری امام صاحب به گریان شروع کرد ۔

احترام والده

مردم از او پرسیدند که از جهت درد و ضرب گریان می کنید ؟ ایشان نے فرمودند : این ضرب در خیال من نمی آید بلکه غم مادرم در دلم است که این حالت مظلومیت مرا مشاهده کند چه خواهد کرد ۔ "در کردری ص ۲۷۳ وعقود الجمان ص ۳۱۲"

گفتگوی نواسه و فرزند امامؒ به مظلومیت امام صاحب

ابن خلکان می نویسد که ابن هبیره هر روزه امام صاحب را ده دره می زد و وقتی که این حالت مظلومیت امام صاحب را امام احمد بن حنبل یاد می کرد بی اندازه گریان کرده درحق امام صاحبؒ دعای کرد ۔

"وفیات الاعیان لابن خلکان جلد ۵ ص۴۰۴"

نواسۂ امام صاحب اسماعیل میفرماید که من همراه پدرم "حماد بن ابی حنیفه" درکوفه از راه کناسه عبوری کردیم که ناگهان چشم پدرم از آب دیده مملو گردیده به گریان شروع کرد ۔ من درحیرت شده سبب و علت گریان را استفسار کردم که یا ابت ما یبکیک یعنی پدرجان چه چیز ترا گریان می کند، پدرم جواب داد یا بنی فی هذا الموضع ضرب ابن هبیره ابی عشرة ایام فی کل یوم عشرة اسواط علی ان یلی القضاء فلم یفعل ۔

یعنی ای پسرم این مکان است که ابن هبیره پدر من ابوحنیفہؒ را تا ده روز روزانه ده ده دره زده است برای این غرض که ابوحنیفہؒ تو منصب قضا را قبول کن لاکن او بجای منصب قضاء به دره خوشحال بود، باوصف این قدر تکالیف امام صاحب غم مادر خود را می خورد طوریکه ذیل روایت نقل شده است ۔

تابعداری مادر

غیر مناسب نخواهد بود که یک قصۂ تاریخی از خدمت و احترام امام صاحب را در برابر والده اش نقل کنیم ، نویسنده ها می نویسند که مادر امام صاحبؒ هم مثل دیگر عورت ها به ملاهای قصه گو و واعظین معتقد بوده نهایت شکی مزاج بود ، درکوفه یک واعظ مشهور بود که عمر بن ذرعه نام داشت به آن خیلی عقیده مند بود ، کدام مسئله که عارض می شد مادرش امامؒ را نزد عمر بن ذرعه می فرستاد تا که از او مسئله را بپرسد ، امام صاحب از حکم والده سرکشی کرده نمی توانست رفته مسئله را می پرسید آن بیچاره از جای برخواسته امام صاحب را تنظیم می کرد و می گفت درجای که شما باشید من چه قسم تکلم کنم ، امام صاحب فرمود حکم مادرم را تعمیل کرده ام بسا اوقات بعضی مسئله را عمر نمی دانست از امام صاحب استفسار می کرد امام صاحب برایش می گفت باز عمر آن جواب را دوباره به امام صاحب تکراری کرد باز امام صاحب آن جواب را به

والده اش می آورد بعض اوقات مادرش به خاطر استفسار مسئله خودش نزد عمر بن ذر می روان می شد وقتیکه در قاطر سواری می شد امام صاحب پیاده همراهش می رفت ـ وقتی که خودش می پرسید وی شنوید باز تسلی اش می شد۔

روزی مادرش از امام صاحب کدام مسئله را پرسید امام صاحب جواب داد ـ مادرش گفت سند تو صحیح نیست اگر عمر قبول کرد من هم اعتماد می کنم امام صاحب و مادرش نزد عمر بن ذر در رفتند وقتیکه مسئله عارض کردند عمرو بن ذرعه گفت تو نسبت به من عالم هستی چرا خودت جواب ندادی امام صاحب گفت من همین قسم جواب دادم عمر بن ذرعه گفت بلکل صحیح است بعداً تسلی مادرش آمده دوباره خانه آمدند ـ "عقود الجمان ص ۲۹۲ "

خلیفه منصور و فتوی امام صاحب

مردم اهل موصل از یک معاهدهٔ خلیفه منصور خلاف ورزی کرده بودند و مطابق فیصله شان به عهد شکنی آنها مباح الدم گردیده بودند خلیفه منصور علماء فقها را جمع کرده بود که در آن جمله امام ابوحنیفه هم حاضر بود منصور فرمود آیا این قول صحیح نیست که نبی صلی الله علیه وسلم فرموده المؤمنون علی شروطهم یعنی مومن ها پابند شروط خود هستند ـ مردم موصل وعده کرده بودند که بغاوت نخواهند کرد، اکنون آن پیمان را شکستند و از وعده خلاف ورزیدند پس قتل آنها جایز است و آنها مباح الدم اند درین باره نظریهٔ شما چیست ؟ یکنفر از مجلس بلند شده گفت تو اختیار داری چیزی که می گوئی بلکل صحیح است اگر معاف کنی اختیار داری اگر جزا میدهی سزای جرمشان است ـ

منصور روی خود را طرف امام صاحب گردانیده گفت رای شما چیست ؟ آیا ما از خاندان وارثان خلافت پسندیدهٔ پیغمبری نیستیم ؟ امام صاحب جواب داد کدام شرط که مردم موصل و شما مانده اید از اختیارات شما خارج است زیرا که خون مومن در سه حالت مباح است۔

(۱) مرتد (۲) زانی (۳) قاتل بنا گ قتل مردم موصل در هیچ صورت بتو روا نیست، و در شرط شما فرمان خدا بسیار حق دار است ـ جناب این را بگو زنی که با کسی ازدواج نکرده باشد و نه کنیز که خود را به کسی مباح کرده باشد با آنها جماع جایز و صحیح است ـ

"الکامل لابن اشرح جلد ۵ ص ۲۱ "

خلیفۂ منصور دیگر علماء را اجازۂ رخصت داد و امام صاحب را تنہا کردہ گفت سخن شما دریں باره صحیح است لاکن شما دیگر فتوای ندہید کہ در آن ذلت خلیفہ باشد زیرا کہ بہ این حوصلہ باغی ہا افزون می گردد۔ "المناقب لابن البزازی"

مطابق روایت الکامل ابن اثیر خلیفۂ منصور امام صاحب و دیگر رفیقہایش و ہمراہانش را رخصت کرد۔ "الکامل جلد ۵ صـ ۲۱۷"

منصوبۂ ظالمانہ ابوجعفر منصور بہ تدبیر حکیمانہ امام ابوحنیفہ رح ناکام گردید

وقتی کہ شہر بغداد آباد میشد خلیفۂ منصور عہدۂ قضاوت آن شہر را بہ امام صاحب پیشکش کرد۔ لاکن امام رح آنرا قبول نکرد ازین جہت خلیفۂ منصور غضب شدہ بہ امام صاحب رح گفت بہ ہر قسم کہ میشود نوکری حکومت را حتماً قبول میکنی اختیار داری کہ منصب قضاء را قبول میکنی یا کہ ازین سمت وظیفہ برایت سپردہ میشود اما امام صاحب بہ پیمان خود راسخ بود بالآخرہ خلیفہ منصور گفت شہری کہ در بغداد جور میشود امام ابوحنیفہ رح روزانہ خشت ہای آنرا و بار ہا را بشمار دتا بہ روزش بہ ہمین قسم بگذرد و اینکہ یک یک خشت را بالا کردہ بیشمارد دستہایش از بین میرود بہ ہمین نیرنگ امام صاحب را در امتحان بزرگ واقع کرد بلکہ این کار را بہ حیث یک سزای بزرگ بہ امام صاحب اختیار نمودہ بود تا کہ از مشقت بافتد و منصب قضا را قبول کند امام صاحب طفل نبود کہ بہ این حیلہ ہا فریب بخورد، بالآخرہ امام صاحب جای را اندازہ کردہ بود و بہ حساب و گز جای متعین کردہ بود وقتیکہ شام می شد بہ حکومت خبر میداد کہ این قدر خشت شدہ است بہ ہمین ترتیب قسم خلیفۂ منصور ہم بجا شد و امام صاحب از ذمہ قضاء خود را رہائی داد۔ "حقائق السنن جلد ۱ صـ ۲۹۴ و تاریخ ابن اثیر جلد ۱۰ صـ ۹۷"

استقلال امام ابوحنیفہ رح

خلیفہ ابوجعفر منصور ہمیش متوجہ امام صاحب بود کہ چہ می کند و چہ می گوید و مقصدش این بود کہ امام صاحب را از کوفہ خارج کند بہ ہمین غرض منصور حاکم خود عیسیٰ بن موسیٰ را امر کرد کہ امام صاحب را فوراً سوار کردہ نزد من روانہ کنید طبق حکم حکومت امام صاحب را بہ بغداد فرستادہ بدربار خلیفہ حاضر کردہ شد کہ از طرف

خلیفہ منصب قاضی القضاتی و وزارت انصاف را برایش پیش کرده شد و دیگر سخن ها هم پایان و بالا شد، اما امام صاحب انکار می ورزید و در آخر به خلیفه گفت انی لا اصلح یعنی من قابلیت منصب قضا را ندارم خلیفه گفت بل انت تصلح ۔ نه بلکه تو قابلیت منصب قضا را داری از هر دو طرف آواز ها بلند گردید اما در میان سخنها امکان توافق نبود، ابوجعفر به غضب آمده گفت کذبت انت تصلح دروغ گفتی تو صلاحیت عهده قضاوت را داری امام صاحب جرا تمندانه گفت گپ را خلاص کردی آیا این قسم نفر که کاذب باشد صلاحیت منصب قضا را دارد؟ منصور چپ شد طبق روایت خطیب فحلف المنصور لیفعلن ۔ یعنی منصور قسم خورد که ابوحنیفہؒ حتماً این کار را می کند و امام صاحب قسم خورد که بکلی این کار را نخواهم کرد ۔ امام صاحب به کلام خود راسخ بوده چونکه منصور بسیار غضب شد به امام صاحب الفاظ زشت استعمال می کرد و بالآخره حکم کرد که امام صاحبؒ را سی دره زدند و از بدنش خون جاری بود با وصف این هم غلامی حکومت را قبول نکرد خلیفه امر کرد بزندان بردند مشکلات برایش خلق کنید همین است که آب و نان درست برایش نمی دادند در بعض روایات هم آمده که به جناب امام صاحب زهر نوشانیدند درین وقت تقریباً امام صاحب ۷۰ ساله بود از یک طرف زندگی علمی و از دیگر طرف از زجر و سختی های زندان بدن امامؒ بکلی ضعیف شده بود از دست ظلم منصور ظالم به امام صاحب گوشت و استخوان نمانده بود هنگامیکه علامه مرگ برایش ظاهر گردید سر به سجده نهاده جان را بجان آفرین تسلیم نمود ۔ انا للّٰہ وانا الیہ راجعون

در وفیات الاعیان ج ۵ ص۴۰۶ و ص۴۰۷ و موفق ص۳۴۲ و عقود الجمان ص۲۸۵ و خیرات الاحسان در ص۹۱ ، می نویسد که به امام صاحب پیالہ زهر پیش کرده شد ۔ امام صاحبؒ انکار ورزید و گفت من به این می فهم که این چیست من خود را قصداً به کشت نمیدهم این حرام است به زور پیاله را در دهن امام صاحب انداختند و به همین پیاله امام صاحب دنیا رفانی را ترک گفته به دنیا باقی رحلت کرد ۔ در عقود الجمان ص۲۸۵ و موفق ص۳۴۲ ۔

بعد از مرگ امام ابوحنیفہؒ خلیفہ آرام نماند

قبل از همه حکایت دلچسپ این است که بعد از وفات امام صاحب مردم او را در قبرستان دفن نکردند بلکه جای خاصی به او اختیار کردند گویند که منصور هم در جنازهٔ امام صاحب

آمده بود بعد از دفن او منصور پرسید که چرا ابو حنیفہؒ را جدا قبر کردید مردم پاسخ دادند که وصیت کرده بود مرا درین جا دفن نکنید بخاطر که این زمین را خلیفہ بہ ظلم از نزد مردم غصب کرده است و این فتوی امام صاحب بود که مرا در زمین دفن نکنید که غصبی و بہ ظلم از مردم گرفتہ شده باشد و قتیکہ منصور ظالم این گپ را شنید بی اختیار گفت من یعذرنی منہ حیاً و میتاً یعنی در زندگی و وفات مرا از ابو حنیفہ کہ حفاظت کرده میتواند۔ «دفاع ابو حنیفہ صـ۲۴۲ و عقود الجمان صـ۲۶۱»

حق گفتن منصب فرضی من بود

یک مرتبہ خلیفہ با زن خود حره، در کدام بارۂ ناساز شدند زنش گفت خلیفہ انصاف ندارد خلیفہ منصور گفت نفر سوم را تو مقرر کن کہ در بین ما و تو فیصلہ کند زنش امام صاحب ابو حنیفہ را پیشنهاد کرد، خلیفہ فوراً نفر روان کرد امام صاحب را حاضر کردند زنش در پشت پرده نشستہ بود بہ انداز قریب بود کہ سخنهای این هر دو را می شنید منصور از امامؒ پرسید شریعت برای مرد چند زن اجازه داده است یعنی مرد چند زن گرفتہ میتواند؟ امام صاحب جواب داد کہ چهار زن منصور بہ زن خود صدا کرد کہ شنیدی زنش گفت شنیدم، امام صاحب از صدای منصور فهمیده گفت چهار زن بہ کسی اجازه است کہ او انصاف داشتہ باشد و بہ انصاف قایم باشد اگر چنین نباشد از یک زن زیاد خوب نیست خداوند میفرماید وَاِنْ خِفْتُمْ اَنْ لَّا تَعْدِلُوْا فَوَاحِدَةً ۔ یعنی اگر شما خوف دارید کہ انصاف کرده نتوانید پس یکزن هم بس است امام صاحب طبق شرعی گپ هر دو را شنیده فیصلہ کرده بخانہ اش آمد فوراً یک مزدور یک کیسۂ ۵۰ هزار درهمی را آورده بہ امام صاحب تسلیم کرد کہ این تحفہ را حره خانم منصور بشما روان کرده است و می گوید کہ این تحفہ را بعد از سلام از طرف کنیز خود قبول کنید از سخنان حق شما تشکرم

امام ابو حنیفہؒ پول را دوباره گردانیده بہ خادم گفت کہ بہ آن زن بگو من کدام چیز کہ گفتم و کدام فیصلہ کہ کردم درین کدام غرض دنیوی نداشتم بلکہ این بہ من فرض بود۔

«عقود الجمان صـ۲۹۸ و مناقب موفق صـ۱۸۸»

باب پنجم

علم وفضیلت، وسعت مطالعہ وجامعیت و بصیرت وحقیقت پسندی وہوشیاری وحاضر جوابی

امام ابوحنیفہ رحمۃ اللہ علیہ

محدثین مثل عطار وفقہاء مثل اطباء اند

از عبداللہ بن عمرؓ روایت است کہ یک دفعہ در مجلس امام اعمش نشستہ بودیم کہ بسیار مسائل بحث شد کہ رائی امام ابوحنیفہ ہم را یاد کردند، امام صاحب جواب تفصیلی داد اعمشؒ پرسید کہ تو این جواب را بہ کدام بنیاد میدھی گفت بنیاد این جواب بہ حدیثی است کہ از ابی صالح بہ سند ابی ہریرۃ روایت کردہ بودید و ہکذا بہ روایت و سند فلان و فلانی صحابہؓ کدام کہ ما از شما شنیدہ بودیم اعمش بہ شنیدن این جواب حیران شد امام صاحب را بہ فہم و فقاہتش شاد باش کردہ وناگہان از زبانش این الفاظ خارج شد یا معشر الفقہاء انتم الاطباء ونحن الصیادلہ

یعنی ای گروہ فقہاء شما طبیبان وما عطار ہستیم۔ "در عقود الجمان ص۱۷۲ ومناقب امام ابی حنیفہ الذہبی ص۲۱ جامع بیان العلم جلد ۲ ص۱۳۱"

علم ابوحنیفہ از علم خضر گرفتہ شدہ است

از ہر بن کیسان روایت می کند کہ یک مرتبہ نبیؐ را در خواب دیدم ومی بینم کہ در پشت نبی صلی اللہ علیہ وسلم دو موی سفید نشستہ است درین شب و روز من کتب ابوحنیفہ را بسیار مطالعہ می کردم و مشغول مطالعہ بودم برایم گفتہ شد کہ این نفر مقدم جناب نبی صلی اللہ علیہ وسلم

است و دو نفر که در عقب نشسته است، یکی ابوبکرؓ و دیگری عمرؓ است. من گفتم که چند پرسان از نبیؐ دارم آنها گفتند بپرس لاکن به آواز بلند نه. من از نبیؐ درباره امام ابوحنیفہؒ پرسیدم آنها درجوابم گفتند هذا اعلم انتسخ من علم الخضر یعنی علم ابوحنیفہؒ از علم خضر گرفته شده است. "در عقود الجمان ص ۳۶۸ خیرات الحسان ص ۶۴"

از امام ابوحنیفہ حیا، ام میآید

امام شافعیؒ یک مرتبه به قبر ابوحنیفہؒ حاضر شده دعا مغفرت خواسته بود که وقت نماز فجر شد، امام شافعیؒ نه در نماز دعاء قنوت خواند و نه بسم الله الرحمٰن الرحیم را به آواز بلند گفت حال آنکه امام شافعیؒ همیشه در نماز صبح دعاء قنوت و بسم الله الرحمٰن الرحیم را به آواز بلند می گفت "این مسلک و طریقه او ست" از امام شافعیؒ کسی استفسار کرد که چرا دعاء قنوت نخواندی و بسم الله را باآواز بلند نگفتی پاسخ داد که از صاحب این قبر مبارک "یعنی از امام ابوحنیفہؒ"، حیا ام می آید از جهت احترام و ادب او رائی خود را درین جا ترک کردم و به مسلک او عمل کردم. "در عقود الجمان ص ۳۶۳"

امام اوزاعی از غلطی خود احساس ندامت کرد

سردار محدثین امام عبدالله بن مبارک استاد امام بخاری که از شاگردهای مشهور امام اعظم ابوحنیفہؒ یاد میشود، یک مرتبه به بیروت سفر کرد و غرضش این بود که در درس امام اوزاعی شرکت بورزد تا که از علم حدیث خود را اکمال کند، وقتیکه آن جا رسید امام اوزاعی پرسید من شنیدم در کوفه یکنفر پیدا شده که در دین سخنهای تازه و جدید پیدا کرده است او کیست؟ امام عبدالله ابن مبارک در جواب اش هیچ نداده از جای خود برخاست سه روز بعد چند ورق کتاب ابوحنیفہؒ را گرفته باز آمد که در سر هر ورق نوشته بود "قال نعمان بن ثابت" این اوراق را به امام اوزاعی عرضه کرد، همه ورق ها را خواند تا که همه مضمون ها را ختم نکرد سر خود را هم بلند نکرد. وقتیکه خوانده خلاص کرد از ابن مبارک پرسید اکنون بگو که نعمان بن ثابت کیست؟ امام عبدالله بن مبارک فرمود، نعمان صاحب یکعالم بزرگ عراق و پیر و مرشد من است از بخت نیک ام چند مرتبه در مجلس او شریک شده ام. امام اوزاعی گفت خداوند ترا بیامرزد نعمان آدم نیکی بوده پس برو از آن چیزی یاد کن. امام ابن مبارک گفت این همان شخص است که تو دیروز گفته بودی در دین سخنهای جدید پیدا کرده است

امام اوزاعی به غلطی خود فهمید وقتیکه مکه شریف به خاطر حج رفت آن جا با امام صاحب دیدن وملاقات کرد فقاهت وبحث ومباحثهٔ امام ابوحنیفه راکه دید حیران شد، درین موقع عبدالله بن مبارک هم حاضر بود وقتیکه از همدیگر جدا شدند امام اوزاعی به ابن مبارک گفت از جهت علم و فقاهت ابوحنیفه حاسدان او زیاد شده است وابوحنیفه خار چشم آنهاست حقیقت این است که درباره این بدگمانی من غلط بوده من خود را ملامت می کنم "تاریخ بغداد"

فعل ابوحنیفه مذموم نبود بلکه محمود بود

یک روز قاضی ابن ابی لیلی در یک باغ چکر رفت حکمت خدا بود که چند ساعت بعد امام ابوحنیفه هم همین جا آمد هر دو یکجا شد در طرف دیگری باغ زنها نشسته بودند که بیت می خواندند آنها چپ شدند ناگهان امام صاحب گفت احسنتن _ شما زنها خوب کردید در ظاهر این معلوم شد که امام صاحب بیت زنان را صفت کرد، قاضی ابن ابی لیلی که این سخن را شنید گفت چه گفتی وچرا بیت زنها را صفت کردی، جرم کردی زیراکه توصیف گمراهی راکردی به این جرم تو به حکومت پیش میشوی ومردود الشهادت شرده میشوی امام صاحب گفت قاضی صاحب من چه گفتم؛ قاضی گفت تو بیت غیر شرعی را توصیف کردی، امام صاحب گفت چه وقت؛ قاضی گفت وقتیکه زنها بیت وسرود خوانی را بس کردند امام صاحب گفت من صفت کردم که زن ها یک کار گمراهی که (سرود) بیت خوانی است بس کردند ومقصد سخن من این بود که خوب کردید بیت خوانی را ترک کردید. قاضی صاحب غریب حیران شده شرمسار شده خجل شد وفهمید که سخن ابوحنیفه مذموم نبود بلکه محمود وخوب بود _

"مناقب موفق ص۱۱"

ابوحنیفه به غریب وغربا خود را رسانیده است

یک مرتبه کدام شخص همراه خانواده خود در کدام بارهٔ جنجال کردند زن ومرد از هم دیگر خفه شدند ومرد قسم یاد کرد تاکه تو همراه من سخن نگوی به تو آواز نخواهم داد وحرف نخواهم زد زن هم بدگو بود از الفاظ شوهر النا سخن گفت هر دو در حالت غضب بودند وقتی که از غضب پایان شدند هر دو پشیمان شدند زوج نزد سفیان ثوری رفته قصه را مکمل بیان کرد سفیان ثوری گفت بجز ادای کفاره دیگر چارهٔ نیست شخص که ازین جا ناامید شد نزد امام صاحب رفت واقعه

رابیان کرد امام صاحب گفت برو با خانم خود با محبت گپ بزن به شما کفاره لازم نمی گردد۔ سفیان ثوری که ازین واقعه خبر شد سخت متاثر شده نزد امام صاحب رفته اورا ملامت کرد که چرا مردم مسائل نادرست رانشان دهی می کنی؟ امام صاحب رح پشت آن شخص سائل نفر روان کرد او آمد امام صاحب گفت واقعه رانزد امام ثوری قصه کن، او قصه کرده مسئله را پرسید سفیان ثوری و امام صاحب که واقعه راشنیدند امام صاحب گفت من همان فتوی اول را دادم، امام سفیان ثوری گفت این چگونه میشود امام صاحب گفت، وقتیکه زن روی خود را طرف شوهر کرده گپ زد معلوم شد که اول کلام از طرف زن شد ودرین حالت قسم درکجا باقی میماند سفیان ثوری که این خبر را شنید گفت حقیقت هم همین است که یک سخن در ذهن مانمی باشد ودر گمان مانمی آید که امام ابوحنیفه خود را به غریب وغربا رسانیده است۔ "در تفسیر کبیر بحوالهٔ سیرة النعمان ص۸۱ "

امام باقر صاحب رح پیشانی امام ابوحنیفه رح را بوسه کرد

یک مرتبه ملاقات امام صاحب باامام باقر رح در مدینه طیبه شد، درباره امام ابوحنیفه بگوش امام باقر سخنهای بی مفهوم رسیده بود بناءً امام صاحب خوش امام باقر رح نمی آمد، امام باقر گفت تو همان ابوحنیفه که در دین پاک تبدیلی آورده "ودر مقابله قرآن وحدیث قیاس را اختیار کرده" امام صاحب به بسیار ادب واحترام گفت، شما بنشینید که اصل واقعه را عرض کنم، وقتیکه امام باقر رح نشست امام ابوحنیفه رح مثل تلمیذ هر دو زانو را پایان کرده باادب کامل گفت جناب اگر من از قیاس کار می گرفتم طوریکه بشما از طرف من روایات غلط رسیده است از جهت کم زوری زن به آن دو حصه مقرر می کردم، باز امام صاحب ابوحنیفه گفت این را بگوید که نماز بهتر است یا روزه؟ امام باقر رح جواب داد که نماز افضل است، امام ابوحنیفه گفت جناب اگر من از قیاس کار می گرفتم بجای روزه نماز را به زنها مقرر می کردم زیراکه نماز نسبت به روزه افضل است باز گفت جناب نطفهٔ منی بسیار پلید است یا بول؟ امام باقر رح گفت بول، امام صاحب گفت اگر من از قیاس کار می گرفتم به بول غسل را واجب می کردم وبه نطفهٔ منی صرف وضو را فرض می گردانیدم لاکن من این چنین نکرده ام وقتیکه امام باقر رح این سخنها را شنید امام صاحب را آفرین کرده پیشانی اورا بوسید۔ "مناقب موفق ص۱۴۴ وعقود الجمان ص۲۷۹ "

ازابوحنیفہ علم حاصل کن و بہ آن عمل کن کہ خوب آدم است

ازمسدد بن عبدالرحمن البصری روایت

است کہ یک مرتبہ مرا در بین رکن و مقام خواب برد چشم بند شد در خواب دیدم کہ یک بزرگ آمد گفت برخیز چرا خواب ہستی ؟ این آن جاے است کہ از خداوند سوال کنی قبول میشود وقتیکہ این را شنیدم بیدار شدم بہ مسلمانہا و مومنین دعا ر مغفرت می خواستم دعا ختم نہ شدہ بود کہ باز خوابم آمد و خواب شدم این مرتبہ نبیؐ را در خواب دیدم پرسیدم یا رسول اللہؐ شما در بارۂ آن نفر کہ در کوفہ است چہ نظر دارید در نعمان نام دارد" آیا من از او درس بخوانم ؟ نبیؐ جواب داد کہ بلی از او علم یاد کن و عمل کن زیرا کہ او خوب آدم است من کہ از خواب برخاستم وقت آذان صبح شدہ قسم بہ خدا کہ قبل ازین نعمان بن ثابت را نسبت بہ ہمگی من بد می دیدم لاکن اکنون از خدا معافی این کوتاہی خود را میخواہم ۔ "در مناقب موفق ص۵۹ ۲ والخیرات الحسان ص۶۵"

ابوحنیفہ در آغوش تاجدار نبوت محمد صلی اللہ علیہ وسلم

یشیخ بوعلی می فرماید یکرتبہ در پہلوی قبر بلال رضؓ خوابیدہ

بودم خواب دیدم کہ من در مکہ شریفہ ہستم و نبی صلی اللہ علیہ وسلم از باب ابن شیبہ داخل شدہ یک میانہ سال را در آغوش بالا کردہ بود من حیران ایستادہ بودم نبی صلی اللہ علیہ وسلم بہ حیرانی من فہمیدہ فرمود این امام مسلمانہا والوحنیفہ وطن شماست ۔

در وقت نعل اسپ ہا بقہ ہا ہم پا لیشان را دراز کردند

علامہ مناظر حسن گیلانی یک واقعہ دلچسپ را نقل کردہ

است کہ از آن معلوم میشود امام صاحب را در دربار شاہی بہ کدام نظر می دیدند ظاہر و ہویداست کہ در دربار خلیفہ امام صاحب را بنظر حقارت می دیدند و بہ خادم ہا ہم از جہت بغض و حسد نام امام صاحب بد معلوم میشد زیرا کہ از مامورین و کارگران حکومت اثر گرفتہ بودند قاضی ابو یوسفؒ روایت می کند کہ خلیفہ منصور یک غلام داشت کہ بسیار نازدانہ بود او امام صاحب را ہر صبح با سنگ وغیرہ میزد و زجر میداد وقتیکہ منصور بہ صفت امام صاحب شروع می کرد ، غلام راست و دروغ در حق امام صاحب سخنہای پوچ استعمال می کرد ، منصور برایش گفت تو درین کارہا چہ

غرض داری ؟ روزی منصور او را ممانعت کرد که در حق امام صاحب الفاظ پوچ نگوید او گفت من چند سوال دارم اگر سوال مرا جواب گفت باز دوباره این الفاظ را در حق او استعمال نخواهم کرد ۔ خلیفۂ منصور گفت اگر سوالهای ترا جواب داد باز خلاصی نداری ۔ امام صاحب به کدام طریقه به دربار خلیفه حاضر شده بود ۔ غلام بطرف امام صاحب گفت شما هر سوال را جواب می دهید من هم چند سوال دارم امام صاحب گفت بفرمایید کدام سوال که دارید بگویید غلام به الفاظ درفشانی کرده کلام خود را آغاز نمود ۔

۱۔ اینکه یا بگو ما بین دنیا کجاست ؟

در جواب جاهل آدم چه پاسخ بدهد ، امام صاحب فرمود کدام جای که تو نشسته ما بین دنیاست ۔ زیراکه زمین گرد است هر جاے که آدم است ما بین معلوم می گردد ۔

۲۔ در مخلوقات خداوند آن مخلوق که سر دارد زیاد است یا آن مخلوق که پا دارد زیاد است ۔ امام صاحب فرمود مخلوق که پا دارد بسیار است ۔

۳۔ در دنیا مذکر بسیار است یا مونث امام صاحب فرمود مذکر زیاد است زن ها هم در قدم دوم قرار دارند زیراکه زن ها هم کمی ندارند لاکن این را بگو که تو در جملہ مذکر ها هستی یا مونثات غلام چونکه خصی بود شرمنده شده در حیرت ماند آب دهنش خشک و عرقش جاری شد گویند که منصور این غلام را بسیار نازدانه هم تربیت کرده بود و از بد گفتن و الفاظ پوچ استعمال کردن در حق امام صاحب هم منع کرده بود ۔ مناقب موفق ص۱۴۶ امام صاحب از استاد خود حماد بن سلیمان این طریقه را یاد کرده بود که درین قسم سوالها بهترین جواب آن است که سائل در سوال اش بند شود و ضامن جواب خود شود ۔"

جولاهه هم مضمون می نوسید

گویند که عیسیٰ بن موسیٰ از طرف حکومت عباسی هادر مکه مکرمه حاکم مقرر کرده شده بود در ایام حج قاضی ابن ابی لیلی و ابن شبرمه هم آن جا حاضر شدند و درین وقت امام صاحب هم در مکه موجود بود به عیسیٰ بن موسیٰ به نوشتن یک ورقه حکومتی ضرورت پیدا شد اول هر دو قاضی را غرض نوشتن ورقه اطلاع داد نوشتۂ هر دو به قانون برابر نیامد اگر یکی می نوشت دیگرش غلطی می گرفت و دیگرش که می نوشت

دیگرش نقصان پیدا می کرد، بالآخره کاغذ ہمان قسم ماند ہر دو قاضی صاحب با پشت راه خود رفتند ناگہان درین وقت امام صاحب ابو حنیفہ ”غرض کدام کار نزد حاکم حاضر شد، عیسیٰ کہ امام صاحب را دید خیلی مسرور شد وقصہ نوشتن کاغذ ورقہ حکومتی را بیان کرد۔ امام صاحب فرمود این کدام کار مشکل نیست کاتب را طلب کن من بگویم او بنویسد۔ کاتب آمد امام صاحب می گفت اوی نوشت در ساعتی قلیلی تمام ورقہ را خلاصہ کردہ نوشت وبہ حاکم سپرد طوریکہ خواہش حاکم بود ہمان قسم نوشتہ شدہ بود۔ ہیچ جای کمی ونقص نداشت وقتی کہ امام صاحب از نزد حاکم رخصت شد۔ حاکم ہر دو قاضی را خواست ونوشتہ امام صاحب را بہ آنہا قراءۃ کرد، ہر دو قاضی از اول تا آخر گوش گرفتند ہیچ غلطی پیدا نکردند۔ وحاکم گفت این نوشتہ ابو حنیفہ است قاضی ہا کہ یکی بہ دیگرش نظر می کردند حیران وسکوت شدند گویند ہنگامیکہ ہر دو قاضی از دربار عیسیٰ برآمدند بہ یکدیگر می گفتند۔ اما تری هذا الحائك جاء فی ساعة فکتبه۔

تو این جولاہہ را دیدی کہ در یک دقیقہ آمدہ کاغذ را نوشتہ است۔ دیگرش گفت جولاہہ ہم این قسم مضمون نوشتہ می تواند۔ در موفق ص ۱۴۵ ” جولاہہ عنکبوت را گویند“

خواب ابو حنیفہ رح وتعبیر ابن سیرین

ابن خلکان از حضرت عبداللہ ابن مبارک یکواقعہ را نقل کردہ کہ یک مرتبہ امام صاحب خواب دید ودر خواب می بیند کہ قبر نبی صلی اللہ علیہ وسلم را باز کردہ استخوان ہای اورا جمع می کند صبح کہ از خواب برخاست بسیار حیران وپریشان بود ”واقعاً“ ہم کہ قابل پریشانی وتشویش است“ فوراً نزد معبر علامہ ابن سیرین رفت بدون تعارف با او بہ بیان کردن خوابش را شروع کرد۔ علامہ ابن سیرین تعبیر خواب را این چنین بیان کرد۔ صاحب هذه الرؤیا یثیر علماً لم یسبقه الیه احد قبله۔

بہ این معنی کہ صاحب این خواب خدمت ونشر دین را بہ اندازہ کند کہ قبل ازین ہیچ کس بہ این مقام نرسیدہ باشد۔ ” وفیات الاعیان وتاریخ بغداد جلد ۱۳ ص ۳۳۵ وخیرات الحسان ص ۲“

بعد ازین تعبیر ابن سرین گفت شاید کہ این خواب را ابو حنیفہ رح دیدہ باشد، امام صاحب گفت جناب من خودم ابو حنیفہ ہستم، ابن سیرین گفت شانہ وطرف راست خود را نشان بدہ، وقتیکہ

این سیرین ملاحظہ کرد خالہای سیاہ را دید گفت راستی کہ تو ابو حنیفہ ہستی بعد ازین گفت تعبیر این خواب زندہ کردن وجمع کردن علم است « خدا از تو این خدمت را می گیرد۔

« حدائق الحنیفہ ومناقب کردرے ص۹۶ »

علم ابو حنیفہ وضرورت مردم

کردری از ابو معاذ فضل بن خالد روایت می کند کہ یک مرتبہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم را در خواب دیدم گفتم جناب دربارۂ علم ابو حنیفہ نظر شما چیست نبی صلی اللہ علیہ وسلم فرمود۔ ہمراہ او این قسم علم است کہ بہ مردم ضرورت میشود ۔۔۔

گرفتاری دزد وعدم وقوع طلاق

امام محمد رحمۃ اللہ علیہ میفرماید کہ در یک خانہ دزد آمدہ ہمۂ سامان خانہ را جمع کردہ بود کہ صاحب خانہ خبر شد، دزد صاحب خانہ را گرفتہ بہ زور از او اقراری گرفت کہ بگو اگر من مشہور کردم دزد آمدہ بود یا برای کسی بگویم کہ این سرقت را فلانی کردہ است زنم طلاق باشد دزد سامان واشیا را گرفتہ ہمراہ خود برد فردا آن شخص ببازار رفت دید کہ ہمگی سامان ہای مسروقہ در بازار بہ فروش رسانیدہ میشود، لاکن از جہت قسم نہ دزد را گپ زدہ میتواند ونہ دیگر کس را چیزی می گوید ونہ گپ دزدی را می زند۔ خفہ در بازار ایستاد بود سامان ہای خود را در بازار می بیند ودرد خود۔ را ہم بہ کس گفتہ نمی تواند نزد خود فیصلہ کرد کہ با ابو حنیفہ رحمۃ اللہ تعالی علیہ مشورہ می کنم۔ نزد امام صاحب رفتہ ہمہ قصہ را بیان کرد امام صاحب رحمۃ اللہ علیہ گفت تو برو مؤذن مسجد وچند موی سفید وچند رو سرخ قریہ ومحلہ تان را نزد من روان کن آن بے چارہ رفت مثل کہ امام صاحب رحمۃ اللہ علیہ ہدایت دادہ بود ہمان قسم کرد امام صاحب از مردم پرسید کہ آیا شما می خواہید کہ مال مسروقۂ این بیچارہ دوبارہ برایش تسلیم کردہ شود، آنہا گفتند بلی۔ امام صاحب رحمۃ اللہ علیہ گفت ہمۂ دزد وبدعمل ہای قریہ را در یک خانہ یا مسجد جمع کنید بازیکی یکی بیرون برآرید واین نفر ہم در دروازہ ایستاد شود وقتی کہ ہر دزد را خارج میکند از این نفر بپرسید کہ آیا این دزد تو است؟ اگر دزد او نباشد

گوید که نه این دزد من نیست اگر نفر خارج کرده شده دزد او باشد باز سکوت کند هیچ چیزی نگوید و باز آن نفر را گرفته شود زیرا که آن دزد این است، به این طریقه دزد را هم گرفته شود و طلاق هم نیاید۔

مردم به این گفتار امام صاحب عمل کردند راستی که دزد هم گرفته شد و طلاق هم واقع نه شد خداوند به هوشیاری ابوحنیفہؒ تمام مال را به مالک دوباره گرداند ۔

«عقود الجمان ص۲۶۹ و لطایف الازکیا »

ضحاک انگشت در دهن حیران شد

خداوند به امام صاحب به انداز فهم و دانش داده بود که به مجرد پرسیدن مسئله را طوری حل می کرد که مخالفین سر سخت او هم در حیرت می افتید بحث های طویل را به الفاظ پر مفهوم و کوتاه جواب می داد، در سیرت النعمان نوشته شده است که ضحاک خارجی «ضحاک پیشوای مشهور خارجی ها بود» در زمان حکومت بنی امیه بر کوفه قابض شد۔

یکمرتبه نزد امام صاحب ابوحنیفہؒ آمده شمشیر را بلند کرده گفت توبه کن امام صاحبؒ گفت از چه چیز توبه کنم ضحاک گفت ازین عقیدهٔ خود که حضرت علیؓ همراه امیر معاویہؓ ثالثی دریعنی در بین شان نفر سوم را به حیث قاضی که در بین این هردو قضاوت و فیصله کند» قبول کرده بود۔

در حال که او حق بود پس به حیث ثالثی قبول کردن چه ضرورت بود امام صاحب پاسخ داد اگر ارادهٔ قتل مرا داری دیگر گپ است اگر حق را حق گفتن ضرور باشد بمن اذن بیان و تقریر، بده ضحاک گفت منهم با تو مناظره کردن تصمیم دارم ۔ امام صاحبؒ گفت اگر این بحث ما و شما فیصله نه شد باز چه میشود ضحاک گفت باز ما و تو یک منصف مقرر می کنیم ۔ خلاصه اینکه از جملهٔ حامیان ضحاک یک منصف مقرر کرده شد که در بین این هردو قضاوت کند، امام صاحبؒ گفت همین قسم فعل را حضرت علیؓ هم کرده بود پس او چه ملامت است ضحاک انگشت خود را به دهن گرفته حیران ماند و مثل گنگ لاجواب شده از جای خود برخاست و راه خود را گرفت و رفت ۔ «عقود الجمان ص۲۶۵»

فیصلۂ مملو از حکمت ابوحنیفہ رح

عقل مندی، ہوشمندی، فکرمندی و بہ گپ رسیدن و مشورۂ صحیح دادن از صفات خاص امام صاحب رح بود محمد انصاری رح می گفت از ہر حرکت و از ہر قدم ابوحنیفہ عقل مندی و ہوشیاری ہویدا می گردد، علی بن عاصم رح می گوید اگر عقل نیم دنیا را در یک طرف ترازو و عقل ابوحنیفہ رح را در دیگر طرف ترازو نہادہ شود ہنوز ہم عقل امام صاحب ثقیل می برآید۔

یک مرتبہ در کوفہ عروسی دو پسر یک شخص معتبر بود کہ دہل و دمبورہ وغیرہ آوردہ بود بسیار عروسی پرشان و شوکت بود، ہمہ مردم شہر را خواستہ بود درین مجلس مسعود بن کدام رح و حسن بن صالح رح و سفیان ثوری رح و امام ابوحنیفہ رح را ہم دعوت دادہ شدہ بود یکبار صاحب خانہ وارخطا از خانہ برآمد و فریاد می کرد کہ در غضب گرفتار شدم، مردم واقعہ را پرسیدند آن نفر گفت با کدام پسر کہ عروس شب تیر کردہ او شوہر او نبودہ و نکاح ہمراہ پسر دیگر بستہ شدہ۔ سفیان ثوری گفت پروا ندارد در زمان امیر معاویہ رض ہم ہمین قسم شدہ بود در نکاح کدام فرق نمی آید لاکن بہ ہر دو مہر لازم است، مسعر بن کدام بطرف امام صاحب متوجہ شدہ گفت شما چہ نظر دارید؟ امام صاحب گفت اگر زوجین نزد من بیایند جواب میدہم، مردم ہر دو را حاضر کردند، امام صاحب از ہر کدام جدا جدا پرسید کہ با کدام کسی کہ بیگانہ نکاح تو شدہ او را قبول داری ہر دو گفتند بلی قبول داریم۔ امام صاحب گفت ہر کدام شما۔ عروس خود را طلاق دادہ باز نیکہ شب را گذراندہ است نکاح کند۔

از روشن دان تا دیوار

ابن مبارک رح می فرماید یکنفر نزد امام صاحب آمد دربارۂ روشندان ماندن در خانۂ خود استفسار کرد امام صاحب گفت دیوار از تو ست روشن دان ماندہ می توانی اما خانۂ ہمسایہ را نظر کردہ نمی توانی در شریعت منع است، ہمسایۂ این شخص کہ از مسئلہ روشندان آگاہی پیدا کرد نزد قاضی ابن ابی لیلی رفتہ قضیۂ روشندان را پیش کرد، ابن ابی لیلی آن نفر را از روشندان ماندن منع کرد آن شخص دوبارہ نزد امام صاحب آمدہ از حکم قاضی ابن ابی لیلی او را خبر داد امام صاحب گفت اکنون در دیوار خود یک دروازہ بساز وقتی کہ آن ہمسایہ از دروازہ گذاشتن خبر شد، باز نزد قا...

رفت قاضی این شخص را از دروازہ نہادن ہم منع کرد، باز نزد امام صاحب آمده گفت قاضی از دروازہ ہم مرا منع کرد امام صاحب گفت برادرم تمام دیوار تو چه اندازقیمت دارد آن شخص گفت سه دینار امام صاحب فرمود ہمین سه دینار را من میدہم تو برو دیوار را از بیخ خراب کن وقتیکه آن شخص به سخن امام صاحب عمل را شروع کرد ہمسایه آمده منع کرده باز نزد قاضی رفت قاضی گفت تو ہم عجب انسان ہستی او که دیوار خود را خراب می کند تو چه دیوار از او ہست ہر کاریکه می کند حق دارد و قاضی گفت دیوار توست برد ہر چیزکه میکنی اختیار داری آن نفر گفت قاضی صاحب مرا از ہمہ کار ماندی نسبت به این، روشندان بمن آسان بود قاضی گفت من چه کنم تو نزد نفر رفته بودے که او غلطی و خطای مرا فاش می کند اکنون خطا یای من ظاهر شد ازین زیاد فضیحت می شود ـ « عقود الجمان ص۲۰۷ »

تقسیم یک درہم

ابن مبارک می فرماید من یک مرتبه از امام صاحب پرسیدم که از یکنفر دو درہم و از دیگر نفر یک درہم یک جا خلط شد و از آن جمله دو درہم مفقود گردید فهمیده نمی شود که کدام دو درہم گم شده است و این یک درہم که باقی مانده چه قسم تقسیم میشود؟ امام ابو حنیفہؒ پاسخ داد که این یک درہم را سه حصه کنید دو حصه را به صاحب دو درہم و یک حصه را به صاحب یک درہم بدہید، ابن مبارک گوید که بعد ازین نزد ابن شبرمه رفتم و از او ہم ہمین مسئله را پرسیدم، ابن شبرمه گفت تو از دیگر کس ہم این مسئله را پرسیده یا نه؟ گفتم بلی صاحب از ابو حنیفہؒ پرسیدم و ہمہ سخن امام صاحب را بیان کردم ابن شبرمه گفت ابو حنیفه در پاسخ غلط شده جوابش صحیح نیست و او این پاسخ را ارائه فرمود. دو درہم که گم شده حتماً یکی آن از نفریست که دو درہم داشت اکنون یک درہم مانده از ہر دو نفر است معلوم نیست که درہم کدام نفر مفقود گردیده بناءً ہر دو در نقصان شریک اند پس یک درہم که باقی مانده است نیم نیم به ہر دو تقسیم گردد ابن مبارکؒ گوید که این مسئله بسیار خوشم آمد بعداً که با ابو حنیفه نشست و برخاست کردم عقل آن از عقل نیم دنیا زیاد و ثقیل معلوم میشد امام صاحبؒ بمن گفت تو با ابن شبرمه ملاقات کرده؟ و در جواب تو گفته که یکدرہم باقی را نیم نیم درہم گردد؟ من گفتم بلی صاحب امام صاحب

گفت این یقین است که سه درہم مخلوط شده ـ

در هر درہم شراکت هر دو شخص آمده است نفر یکه دو درہم داشت به او دو حصه و شخص که یکدرہم داشت به او یک حصه داده شود، اصلاً اختلاف ابن شبرمه و امام صاحب در اصول است، امام صاحب می فرماید چند چیز یکه مخلوط شد و فرق اش مشکل بود آن را به مثل مال شریکی تقسیم کرده میشود و این را در عربی "شرکتہ علی الشیوع"، گویند که تقسیم آن واجب است بناءً یک درہم بر سه حصه تقسیم گردد دو حصه به صاحب دو درہم و یک حصه به صاحب یکدرہم داده شود و ابن شبرمه می گوید که اگر مال باهم خلط شد و فرق کردنش مشکل شد دربن صورت شرکت لازم نمی گردد بناءً از سه درہم که یکی آن مفقود شده است حتماً یکی آن از صاحب دو درہم است اکنون از هر کدام یک یک درہم باقیمانده است پس راه بهتر همین است که نیم نیم تقسیم گردد ـ

تدبیر ابو حنیفه درباره چاه

گویند که یکنفر نزد امام صاحب آمده عرض کرد که همسایه ام در حویلی اش چاه کنده است و او درجای است که خطر سقوط دیوار من است؛ امام صاحب فرمود در حویلی خود در استواء چاه یک جویچه بکش آن شخص همین فعل را کرد سرانجام همین بود که چند روز بعد چاه خشک شد و مالک از چاه بی غم شد "ابو حنیفه از زهره حصه دوم"، ـ

حقیقت هم همین است که به سبب شکایت نقصان به همسایه از جرم اخلاقی است پس لازم است که انسان طوری تدبیر بسنجد که هم سد راه مقابل شود و هم مسئله به دعوا و قضاء نرود و این قسم کار را حیله و تدبیری گویند که مردم از ایذاء محفوظ بماند

عطاء من عند الله

روزی ابن هبیره یک انگشتری را به امام صاحب نشان داد که در نگین او نوشته بود عطاء بن عبدالله و گفت این انگشتری خیلی قیمت بها است و در کاغذ مهر زدن به این مناسب نیست اول اینکه درین نام نوشته است دوم اینکه در دفاتر هم منظور نمی گردد این را چه کنم امام صاحب فرمود در اول بن که (ب) است سر آن را جمع کرده شود دوم) جور شود و نقطه "د عبد"، را از بالا گردانیده شود بجای عطاء بن عبدالله

وعطاء من عند اللہ بخشی شود امام صاحب را از فکر تیزش قاضی نوازش کردہ با او تعلقات و دوستی خود را افزون نمود «در عقود الجمان ص۲۴۸»

قسم جماع در ماہ رمضان

یکشخص قسم «سوگند» یاد کرد کہ من در روز رمضان با زن خود جماع می کنم اکنون اگر جماع کند کفارہ روزہ و گناہ و سزا و افزون می گردد اگر این فعل را نکند گنهگار میشود بنا بر نزد بسیار علماء رفت ہیچ کس جواب نداد و بالآخرہ نزد امام صاحب آمد و قضیہ را بیان کرد امام صاحب فوراً جواب داد کہ یسافر بھا فیطوٴھا نهاراً فی رمضان یعنی با خانم خود سفر کند و در سفر با او جماع کند زیرا کہ در سفر بہ مسافر روزہ رخصت است ۔ «در عقود الجمان ص۲۴۶»

اثر نام در کار ہم ظاہر میشود

اسماعیل بن حماد کہ نواسہٴ امام صاحب است روایت می کند کہ ما یک ہمسایہ شیعہ داشتیم بہ اندازہ باصحابہ کرام رض بغض و عداوت داشت کہ نام دو خچر خود یکی را بنام ابوبکر و دیگر را عمر نام نہادہ بود «العیاذ باللہ» یکروز یکی از آن خچرہا آن نفر را یک لگد زد کہ وفات کرد این سخن بہ امام صاحب رسید امام صاحب فرمود شما بروید واقعہ را بررسی کنید آن را آن خچر لگد زدہ کہ عمر نام نہادہ بود زیرا کہ اثر نام در کار ہم ظاہر می گردد خداوند ج در نام عمر رض عزت نہادہ بود ظالم بہ لگد خچر مردار و بی عزت شد «خسر الدنیا والآخرہ» وقتیکہ مردم تحقیق کردند ہمان گپ امام صاحب راست بود کہ او را ہمان خچر مردار کردہ بود کہ عمر نام ماندہ بود ۔

«در عقود الجمان ص۲۴۸»

قیاس دل جیب ابو حنیفہ رض

محمد بن ابراہیم الفقہی روایت می کند کہ روزی امام صاحب با یاران خود در مسجد نشستہ بود کہ یک نفر از پیشروی این ہا عبور کرد وقتیکہ دیدند امام صاحب گفت ۔

(۱) این شخص مسافر است ۔ (۲) در جیب اش شیرینی ہم موجود است ۔

(۳) بہ خیال من این شخص استاد اطفال ہم است ۔

یکی از شاگردان امام صاحب برخاست کہ معلومات کند حقیقت ہم ہمین بود کہ آن نفر

مسافر و در جیبش کشمش و در کجای استاد اطفال بود حاضرین از امام صاحب پرسیدند که شما چگونه این سه سخن را درک کردید، امام صاحب پاسخ داد که این شخص روان بود د هر طرف را تیز تیز نظر می کرد مسافر که باشد هم چنین می کند در اطراف جیب او مگس می گشت فهمیدم که شرینی دارد، نسبت به بزرگان اطفال را بسیار نظری کرد فهمیدم که استاد اطفال است «عقود الجمان ص۲۵»

ماهر علم صرف

در بین مردم مشهور است که علم صرف را از همه قبل ابو عثمان بکر المازنی که در سنهٔ ۲۴۸ ھ وفات کرده، ترتیب و شکل کتابی داده بود قبل ازین به حیث فن علیحده شمرده نمی شد امادر نحو سخن های صرف را و قانون صرف را بیان کرده بیشد «کشف الظنون ج ا ص۲۸۸ و مفتاح السعادة ج ا ص۱۱۳»

اما بعد از تحقیق معلوم گردیده که بانی علم صرف ابو عثمان نیست بلکه یکقرن قبل از ابو عثمان امام صاحب بنیاد علم صرف را وضع کرده بود با وصف ترتیب فقه امام صاحب از همه قبل یک رساله در علم صرف نوشته است که «المقصود» نام دارد که بسیار مختصر اما خیلی مفید و فایده مند است «در معجم المطبوعات العربیه» تا این رساله سه مرتبه ذکر گردیده است و در هر سه مرتبه نسبت «المقصود» به امام صاحب شده است «معجم المطبوعات ج ۲ ص۲۰۴، ج ۸ ص۱۰۴۳»

استاد جامعهٔ اظهر جناب احمد سعید رسالهٔ المقصود را با سه شرح چاپ کرده است

۱- المطلوب: که شارح معلوم نیست اما از مقدمهٔ کتاب معلوم می گردد که از سنه ۹۵۲ھ قبل نوشته شده است که شارح شاگرد یا کدام متعلقین امام صاحب میباشد.

۲- امعان الانتظار: که نام مصنف نور الدین محمد بن بیر علی است این شرح در سال ۹۰ به نشر رسیده است و به تاکید ذکر کرده است که مصنف المقصود امام صاحب است.

۳- روح الشروح: که مصنف این استاد عیسی سیروی است.

علم فقه به شکل دستور

قبل از امام صاحب تابعین رحمهم الله تعالی علیهم مسائل فقه را استخراج کرده و کار اجتهاد و علم حدیث را ضروری می پنداشتند بسیار مسایل فقهی جمع گردیده بود اما نه این را ترتیب فقهی داده شده بود و نه این را درجهٔ فنی داده شده بود استاد امام صاحب ابو حنیفه که حمادؒ است بعد از وفاتش زمانهٔ

آمد که آبادی زیاد شد از جہت تبدیلی زمانہ و گردش ایام و معلومات کثیر در عبادات و معاملات مسائل کثیری عارض می گردید که ہر روز صدہا نفر از راہای قرب و بعد نزد امام صاحب آمدہ استفتاء خواستہ جواب گرفتہ می رفتند چونکہ این کار کار یکنفر نبودہ بہ یک دار الافتاء یا دار القضاء بزرگ ضرورت داشت و طبیعت امام صاحب بہ ہمین قسم کارہا تصادف نمودہ من حیث یک مجتہد و قانون دان بود از جہت شوق و ذوق خود تدوین و مرتب و شکل کتابی دادن این فن را بدوش گرفت و قتیکہ در حجاز با قتادہؒ بصری مناظرہ کرد این تصمیم خود را قاطعی تر ساخت کہ باید علماء و فقہاء دربارہ کدام فتنہ کہ در آیندہ احتمال وقوع را دارد قبل از رویداد شدنش معالجہ اورا سنجیدہ و آمادگی بگیرند چونکہ مرتب کردن دستور یا قانون اسلامی یک امر مہم بود فکر و احتیاط زیاد بکار داشت بناءً امام صاحب بجای تدوین این نظام یا قانون یک کیتہ مشورتی کہ مشتمل از ۴۰ رکن بود ساختہ کو خود را بحیث مقام صدارت انتخاب نمودند - و ہر نفر این کیتہ بدرجہ اجتہاد و صاحب صلاحیت و منصب قضاء رسیدہ بودند از جملہ دہ نفر طوری بود کہ استاد قاضی ہا بودند مثلاً امام محمدؒ در علم و ادب لسان عربی بدرجہ کمال رسیدہ بود و قاسم بن معین استاد مسلم علم و ادب بود و در استخراج مسائل امام زفر فرید بود قاضی ابی یوسفؒ داود طائیؒ و یحیٰی و عبداللہ بن مبارک و حفص بن غیاث در روایات و احادیث بدرجہ کمال رسیدہ استادہای مسلم بودند علاوہ ازین کیتہ یک شوری ۱۲ نفری دیگر ہم بود کہ در آخر بالای ہر مسئلہ غور نمودہ تائید کردہ بہ تصویب می رساندند سرپرستی این ہر دو کیتہ بدوش امام صاحب بود کہ زیر نگرانی او علماء و فقہاء و مجتہدین تا ۳۰ سال کم و بیش در تدوین فقہ یا دستور اسلامی مصروف کار بودند کہ از ۱۲۱ھ تا ۱۵۰ھ این کار جاری بودہ یکی از کارنامہ ہای نافراموش شدنی امام صاحب و یارانش میباشد. دربارہ تدوین فقہ اولین بار امام صاحب پرداختہ جد و جہد کردہ است زیرا کہ این کار در نظر مردم در اوائل اہمیت بیشی نداشت و بالآخرہ زمان شد کہ ہر فقہی و مجتہد فقہ خود را بہ طرز قانون مدونہ امام صاحب تدوین می کرد این کارنامہ یک نفر نہ بلکہ سعی و تلاش و کوشش ۴۰ نفر عالم و مجتہد و فقہی است کہ امروز بنام فقہ حنفی در جہان مشہور است و این اعزاز ہم صرف بہ فقہ حنفی حاصل است و بس پس مسلک حنفی گویا یک مسلک ،،شوری،، است۔

درکمیتهٔ شوری بالاے ہر مسئلہ ۳ سه روز بحث و غور کرده باز مسئله را تصویب می کردند تاکه سه روز بحث نمی شد و مسئله سنجیده غلبیل نمی شد امام صاحب اذن نوشتن رانمی داد، ہر فرد شوری رائی خود را آزادانه بیان می کردند و درباره بحث و غور می کردند باز آن را تصویب می نمودند اہل شوری به اندازه ایشان آزادی کامل داده شده بود که۔

اگر یکنفر از خارج میآمد در نظر او نعره ہاے شوری بسیار بی ادب معلوم می گردیدند از جہت که در بین خود آزاد و بی تکلف بودند روی یک مسئله یکماه ہم بحث می کردند امام صاحبؒ می گفت شما این مردم "یعنی اہل شوری" را آزاد بگذارید زیراکه من برای این ہا اجازۂ بی تکلفی را داده ام تاکه روے مسائل آزادانه بحث کنند تا ۳۰ سال این کار مسلسل جاری بود، امروز آن قانون مرتب شده بنام "در کتب فقه حنفی" یاد می گردد بعد از تدوین ۸ ہزار دفعات دراین قانون اسلامی موجود است ۔ فقه حنفی از لحاظ قانون در برگیرندهٔ ہمهٔ شعبه ہاے زندگیست این ہم علت جامعیت این فقه است که چہار گوشهٔ دنیا از این فقه خود ۔ مستفید می سازند و در عدالت ہا و حکومتہا موجودیت دستور فقه حنفی لازمیت این نظام حکومت است که علماء قاضی ہا منشی ہا، و والی ہا ازین فقه بہره مند گردیدند و خود را مستفید ساختند کتب مدونهٔ فقه حنفی براین ترتیب است ۔

۱ ۔ جامع صغیر: این کتاب را امام محمد به روایت خود و امام ابی یوسف مرتب کرده است که چہل شرح بالای این نوشته شده است ۔

۲ ۔ جامع کبیر: که نسبت به جامع صغیر مسائل زیاد دارد بجز از اقوال امام صاحبؒ اقوال ابی یوسف و زفرؒ ہم موجود است که این کتاب را ہم امام محمدؒ تصنیف کرده است و این آن کتابیست که یک نصرانی مطالعه کرده فوراً ایمان آورده گفت امام محمدؒ خورد مسلمان ہاکه این قسم است محمدؐ کلانشان چه قسم بوده .

۳ ۔ مبسوط: این اولین کتاب مصنفهٔ امام محمدؒ است ۔

۴ ۔ زیادات: این مجموعهٔ مسایلی است که از جامع صغیر و جامع کبیر مانده بود ۔

۵ ۔ السیر الصغیر: این کتاب از حکومت سیاست و در مسایل جہاد بحث می کند ۔

۶- السیرالکبیر: این آخرین کتاب مصنفۂ امام محمدؒ است۔

ابوالفضل محمد بن احمد مروزی ملقب به حاکم شهید از کتب ظاهرالروایت یک انداز مسایل راجمع کرده کتاب نوشته بنام "کافی" که بالای این کتاب مشتمل به ۳۰ جلد امام سرخسی شرح نوشته است ونام آنرا هم مبسوط نهاده وبه مبسوط مشهور است۔

"نوادرات" بجز از کتب مافوق دیگر کتب مصنفۂ امام محمدؒ را نوادرات گویند که

۱- کیسانیات ۲- جرجانیات ۳- هارونیات

امالی امام محمد ونوادر ابن رستم وغیره شامل است: بجز ازین کتب، کتب امام ابی یوسفؒ مثلاً کتاب الآثار کتاب الحج موطاء امام محمدؒ وغیره در نوادر حساب می آیند که ازین کتب مذکوره حتی الحمد لله همهٔ دنیا وحکومت با دراز آئین تیار کرده شاگردان امام صاحبؒ بهره مند گردیدند

اکنون باقی ماند این بحث که مرتبه امام صاحب ومقام امام صاحب

امام اعظم وعلم حدیث

در علم حدیث به کدام انداز است این واقعه پوشیده نیست واز نظر مردم غائب نیست که بنیاد فقه صرف به قرآن وقیاس تهداب گذاری نمی گردد تا که علم حدیث معاونت نکند شاگردان امام ابوحنیفهؒ کدام روایات را که بنام "مسند ابی حنیفه" جمع وتدوین کردند، شمارش به پانزده صد میرسد باز علامه خوارزمی این همه مرویات را یکجا جمع کرده بنام "جامع مسانید الامام الاعظم" مرتب کرد، شاگرد بزرگ امام صاحب ابویوسف در کتاب الآثار تمام مرویات امام صاحب را نقل کرده است اساتذهٔ امام صاحب در حدیث به ۴ هزار بالغ می گردد۔

اشخاصیکه در جمع وتدوین مسانید امام صاحب سهیم شدند دارقطنی وابن شاهین وابن عقده وامثالهم شان شامل اند اگر شخصی در کتب معتبر حنفی شرح معانی الآثار امام طحاویؒ واحکام القرآن ابوبکر جصاص والمبسوط سرخسی را مطالعه کند بازمی داند که امام ابوحنیفه در علم حدیث به چه انداز مهارت داشته وماهر بوده امام ابوحنیفه چهار هزار حدیث، روایت کرده است دو هزار را از امام حمادؒ و دو هزار را از دیگر بزرگان امیر یمانی می گوید بدون شک وشبهه تمام مسند احادیث صحیحه که از نبی صلی الله علیه وسلم روایت است که تکرار نشده باشد چهار هزار وچهار

صداست در توضیح الافکار ص۶۳ ۔ واین چہار ہزار مرویات امام صاحب طوری است کہ تکرار نیست ونہ واسطہ ونہ طرق اسانید شمردہ شدہ است واگر این را حساب وشمار کنیم بہ ۷۰ ہزار بالغ می گردد۔

مسلک ابوحنیفہ درمعاملۂ سند حدیث

در بارۂ احادیث رسول صلی اللہ علیہ وسلم امام ابوحنیفہ رح کدام طرز ومعاملۂ کہ دارد بزبان خود این چنین بیان کردہ است من وقتیکہ یک حکم را در کتاب اللہ پیدا کنم آن را اخذ مینمایم اگر در کتاب اللہ پیدا نکردم باز آن را در سنت وآثار صحیح رسول صلی اللہ علیہ وسلم تلاش میکنم آن کہ بہ توسط ثقات مروی باشد اگر در این ہر دو پیدا نکردم باز من پیروی از اجماع صحابہ رضی اللہ عنہم میکنم اگر کدام مسئلہ کہ در بین آنہا مختلف فیہ بود باز اختیار من است کہ بکدام قول آنہا عمل میکنم وکدام قول را ترجیح میدہم لاکن بیرون اقوال آنہا قول دیگر را قبول نمیکنم وقتیکہ معاملہ بہ ابراہیم وشعبی وابن سرین وحسن عطاء وسعید بن المسیب یا علاوہ ازین ہا بہ دیگر عالم رسید باز فرمود۔

فقوم اجتہدوا فاجتہد کما اجتہدوا [1] یعنی طوریکہ آنہا اجتہاد کردند من ہم اجتہاد میکنم ۔ اما در بعض روایات الفاظ کمتر تبدیل است ۔

وما جاء من غیرہم فہم رجال ونحن رجال [2] یعنی بجز از اصحاب رض معاملۂ قول دیگر بیاید آنہا ہم مردہا ہستند ما ہم مردیم "بہ این معنی طوریکہ بہ آنہا حق اجتہاد است بہ ما ہم است"۔

واذا جاءنا عن التابعین زاحمناہم [3] ۔ وقتیکہ اقوال تابعین بیاید در آن نظر علمی میکنیم؛ وما جاءنا عن غیرہم اخذنا وترکنا [3] ۔ بجز از اقوال صحابہ رض اقوال

---

[1] بغداد للخطیب ج ۱۳ ص ۳۶۸ مناقب موفق ومناقب ذہبی ص ۲

[2] میزان ج او خیرات الحسان ص ۲۷ [3] الانتقاء ص ۱۴۴ والجواہر المضیہ ج ۲ ص ۲۲۹

[3] ذیل الجواہر ج ۲ ص ۲۲۹

دیگران را اخذ هم میکنیم و ترک هم میکنیم۔

وماجاء نا عن الصحابة فعلى الرأس والعين وماجاء نا عن التابعين فهم رجال ونحن رجال ۔ یعنی کدام اقوال که از صحابه رض بما رسیده است به سر و جان قبول داریم اما از غیر صحابه رض آنها هم رجال اند و ما هم مرد هستیم ۔

یک مرتبه کسی بالای امام صاحب اعتراض کرد که تو قیاس را از نص قرآنی افضل میدانی امام صاحب رحمة الله علیه پاسخ داد که ۔

قسم بخدا که آن شخص دروغ گفت و بمن تهمت کرد کسی که این را گفته تو قیاس را به نص بهتر میدانی آیا در حین موجودیت نص به قیاس هم ضرورت میماند «مفتاح السعادة جلد ۲ ص ۶۷»

خلیفه ابوجعفر منصور یکمرتبه به امام صاحب خط نوشت که من شنیدم تو قیاس را از حدیث بلند و برتر میدانی ، امام صاحب در پاسخش نوشت ۔

امیر المؤمنین : کدام سخن که بشما رسیده است صحیح نیست من قبل از همه به کتاب الله عمل می نمایم باز به سنت رسول صلی الله علیه وسلم باز به فیصله ابوبکر صدیق رض باز به فیصله عمر رض باز به فیصله عثمان رض باز به فیصله علی رض و باقی به فیصله های اصحاب کرام عمل می کنم و کدام مسئله که در بین اصحاب رض اختلافی باشد باز از قیاس کار میگیرم ۔ «کتاب المیزان جلد ۱ ص ۶۲»

علامه ابن حزم می فرماید ۔ همه یاران ابوحنیفه متفق اند که کدام حدیث ضعیف هم پیدا میشد در مقابل او قیاس را ترک می کرد و به آن حدیث عمل می نمود «حدیث ضعیف آنرا گویند که سندش قوی نباشد و گمان برده شود که این قول رسول صلی الله علیه وسلم است» «کتاب المیزان جلد ۱ ص ۶۳»

شان تابعیت امام ابوحنیفه رح و ملاقات و روایتش از صحابه رض

امام اعظم ابوحنیفه رحمة الله تعالی علیه

تابعی بود در سال ۸۰ھ چشم به دنیا باز کرده بود و این آن زمانه بود که در کوفه تقریباً ۲۰ صحابه رض موجود بود باز هم خطیب بغدادی و قسطلانی و یافعی و ابن حجر عسقلانی و دارقطنی و ابن حجر مکی به این نظر اند که امام ابوحنیفه با حضرت انس رض که صحابه جلیل القدر است ملاقات کرده است ۔

ملا علی قاری در شرح نخبة در تعریف تابعی می نویسد وهو من

لقی الصحابی هذا هو المختار: تابعی آن را گویند که با صحابه ملاقات کرده باشد و این نیک بختی به امام صاحب نصیب گردیده است و باز هم مصداق این بشارت رسول صلی الله علیه وسلم می گردد۔

طوبی لمن رأنی و آمن بی و لمن رأی من رآنی مژده است به آن کسی که در حین ایمان مرا دید و مبارک است به آن اشخاصیکه در حین ایمان آنان را دید که مرا دیده بودند۔ امام صاحب در زندگی خود ۵۵ مرتبه حج کرده بود که از کم ۱۵ حج خود را در زمان صحابهٔ مشهور ابو الطفیل رض کرده بود این صحابه جلیل الشان باشندهٔ مکه بود که در سنه ۱۱۰ھ دار فانی را ترک گفته به لقاء الله شتافت ازین معلوم گردید که امام صاحب ۱۵ مرتبه از کوفه به مکه رفته است جای تعجب است در همین ۱۵ مرتبه یک دفعه با ابو الطفیل رض ملاقات نکرده باشد و درحالیکه امام صاحب از مژدهٔ مذکور رسول ص باخبر هم بود و در حین حیات یک صحابه ملاقات به او آسان هم بود پس چگونه امام صاحب رح ازین سعادت دارین و نعمت عظمی که سهل الحصول هم بود خود را محروم کرده یک مرتبه با ابو الطفیل دیدن نکرده باشد۔

قطع نظر ازین زمانیکه امام صاحب هفت ساله بود در آن زمان در شهر کوفه حضرت عمرو بن حریث رض و حضرت عبد الله بن ابی اوفی رض حیات بودند پس امام صاحب را پدر بزرگوارش طبق دستور سابق حتما نزد آن صحابهٔ کرام رض حاضر کرده است تا که الله تعالی در عمر او به دعا آنها برکت بیافزاید دیدن امام صاحب صحابه رض را یقینی است و درین باره علماء بزرگ متفق اند با وصف متفق بودن علماء دائرهٔ حدیث شخص که امام صاحب را تابعی نمی داند او در تتبع قاصر و تعصب فاتر مبتلا است اما بعضی ها گویند که از جهت خورد سالی امام صاحب رح روایت نکرده است لاکن در دیدن صحابه و ملاقات با صحابه شکی نیست۔

اولین حج امام صاحب و ملاقاتش با عبد الله بن حارث رض

"در جامع بیان العلم می نویسد امام صاحب"

در سنه ۹۶ھ اولین حج را کرده است و در همین سال با یکی از صحابهٔ جلیل القدر رسول ص حضرت عبد الله بن حارث رض ملاقات کرده است و شاگردی او نصیب امام صاحب گردیده است در همین ملاقات امام صاحب از حضرت عبد الله رض این حدیث را شنیده است من تفقه فی الدین کفاه الله همه ورزقه من حیث لا یحتسب۔ کسیکه تفقه در دین حاصل کند کافی است خداوند غم اورا

ورزق میدہد او را از جائی کہ گمان ہم نمی برد۔ امام صاحب درکوفہ ہیچ صحابہ و تابعی بنودہ کہ با او ملاقات نکردہ باشد لہٰذا چیزی اخذ نکردہ باشد۔ علامہ خوارزمی میفرماید۔

اتفق العلماء علی انہ روی عن اصحاب رسول صلی اللہ علیہ وسلم لکنہم اختلفوا فی عددہم۔ یعنی علماء بہ این متفق اندکہ ابوحنیفہؒ از صحابہ روایت کردہ است لاکن در عدد آن اختلاف دارند۔

"حدائق الحنفیہ ملخصاً" و تنسیق النظام ص۱۱"

محدث کبیر حضرت عبداللہ ابن مبارک در شعرش چنین فرمودہ۔

کفی نعمان فخراً ماروا ہ — من الاخبار عن غرالصحابہ

ترجمہ: بہ نعمان از روی فخر این سخن کافی است کہ از صحابۂ جلیل القدر روایت کردہ است۔

امام صاحبؒ کدام روایات کہ از صحابۂ کرام رضؓ نقل کردہ است آنرا ابومشعر عبدالکریم بن عبدالصمد شافعیؒ، وعلامہ جلال الدین سیوطیؒ در جدا جدا رسالہ جمع و مرتب نمودہ اندکہ رسالۂ سیوطی "تبییض الصحیفہ" نام دارد۔

بشارت رسول صلی اللہ علیہ وسلم و امام اعظمؒ

در صحیح المسلم حضرت ابوہریرۃ از نبی صلی اللہ علیہ وسلم این الفاظ را روایت کردہ است۔

عن ابی ہریرۃ قال کنا جلوساً عند النبی صلی اللہ علیہ وسلم اذ انزلت علیہ سورۃ الجمعہ فلما قراء وآخرین منہم لما یلحقوا بہم قالوا من ہؤلاء یا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فلم یراجعہ النبی صلی اللہ علیہ وسلم حتی سالہ مرۃ او مرتین او ثلثاً وفینا سلمان الفارسی قال فوضع النبی صلی اللہ علیہ وسلم یدہ علی سلمان ثم قال لو کان الایمان عند الثریا لنالہ رجل اور جال من ہؤلاء۔

یعنی از حضرت ابوہریرۃؓ روایت است کہ ما در مجلس نبی صلی اللہ علیہ وسلم نشستہ بودیم کہ سورۂ جمعہ نازل گردید و وقتیکہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم این آیہ را قرائت کردند۔

"واٰخرین منهم لما یلحقوا بهم" یک کس پرسید یا رسول الله آن مردم که تاهنوز به ما طحق نه شده اند وماندیده ایم کیستند - نبی صلی الله علیه وسلم چیزی نگفت حتی که دو سه مرتبه پرسیده شد باز نبی صلی الله علیه وسلم دست مبارک خود را در شانهٔ حضرت سلمان فارسی نهاد گفت اگر ایمان در ثریا هم می بود بعض نفرهای این حتما پیدا می کرد - نظر به همین قول رسول علامه جلال الدین سیوطی وابن حجر مکی فرموده اند که مصداق مکمل این قول رسول حضرت امام ابو حنیفه است -

امام سیوطی بجز از روایت ابو هریرهؓ روایات ابو نعیم طبرانی، شیرازی وصحیح بخاری را هم به فضیلت امام ابو حنیفه حمل کرده است واین سخن از کسی پوشیده وپنهان نیست که در اهل فارس بجز از امام ابو حنیفهؒ این قسم شخص گذشته باشد که نسبت به امام صاحب علم را زیاد نشر وگسترش داده باشد - واگر در احادیث به دقت غور کرده شود مصداقش امام ابو حنیفه برابر میاید اول: این مژده به اهل فارس است وبه همگی هویداست که نه در ائمهٔ اربعه ونه در ائمهٔ حدیث در ابناء فارس بجز از امام صاحب کسی گذشته باشد مثل امام ابو حنیفهؒ بناءً مصداق این احادیث امام صاحب شده میتواندلهٔ "مسلم جلد ۲ ص ۳۱۲"

لهٔ امام مالک وامام شافعیؒ بالاتفاق عربی اند وامام احمدؒ باشندهٔ مرو است که مرو وطنی است در خراسان امام بخاری وامام ترمذی باشندگان بخاری وترمذ بودند که بخاری وترمذ در توران است و امام مسلم باشندهٔ نیشاپور وطنی است در خراسان وامام ابو داودؒ باشندهٔ سیستان است که سیستان به قندهار نزدیک است وامام نسائی از شهر نسا است که نسا شهریست در خراسان وامام ابن ماجهؒ باشندهٔ شهر قزوین بود که قزوین در عراق است وابن ماجه باشندهٔ عجم بود پس بدون شک وشبهه مصداق این احادیث امام ابو حنیفهؒ است زیراکه باشندهٔ فارسی بود ودرین جا حیله وحواله چه ضرور است که مراد از فارسی مطلق عجم را بگیریم طوریکه مصنف "اتحاف النبلاء" رفتار نامناسب کرده است، ودر وقتیکه مصداق حدیث امام اعظم ابو حنیفهؒ شده میتواند واز اهل وابناء فارس بوده وباشندهٔ فارس بوده پس ضرورت به حیله وحواله نماند"

دوم، اگر به مضمون حدیث نظر اندازی و غور کنیم به این حقیقت میرسیم که درین اشاره به شخص است که با وصف پابندی به سنت رسول ﷺ باصحابه رض ملاقات کرده باشد و این سخن ظاهر است که در اہل فارس بعد از سلمان فارسی رض بجز امام صاحب و تلامیذهٔ او که در زمان خود ممتاز بودند دیگر شخص نبوده که باصحابه یا تابعین ملاقات کرده باشد۔

آنانکه ائمه اربعه و امامان صحاح سته را در مفهوم این حدیث 'مسلم' با ابوحنیفه شریک می دانند هرگز ثابت کرده نمی توانند که ائمهٔ اربعه و صاحبان صحاح سته صحابه را نه که تابعین را دیده باشند اگر فرضاً 'سخن آنها را برای لحظه قبول کنیم که در مفهوم این حدیث، ائمهٔ اربعه و امامان صحاح سته شامل باشند باز هم امام ابوحنیفه از همه اولتر و مقدم میآید دیگران در عقب و الفضل للمتقدم'۔

سوم : اینکه در روایت صحیح مسلم یک روایت به این الفاظ نقل شده است .

لوکان الدین عند الثریا لذهب به رجل من ابناء فارس حتی تناوله

یعنی : اگر دین در ثریا هم باشد یکی از ابناء فارس رفته آن را بدست آرد۔

در حدیث لفظ تناول آمده به این اشاره است که آن شخص مجتهد میباشد و علم واجتهاد او از معاملهٔ دینی و مسائل شرعی مملو میباشد و علم واجتهاد او از هر عیب منزه و پاک میباشد زیرا که به مغز مسئله رسیدن و به جزجز مسئله نظر انداختن کار مجتهد است نه از دیگران۔

و این یک حقیقت واضح است که این اعزاز و فضیلت به جز ازین هم امام به دیگران نصیب نشده است در امام ابوحنیفه رح امام شافعی رح امام مالک رح ، امام احمد رح بجز ازین ها دیگر کس نیست که به آن اجماع شده باشد و مذہب او مبنی آیهٔ قرآنی و احادیث نبوی ﷺ باشد و مذہبش را مردم پذیرفته باشد۔ و در ائمه اربعه امام صاحب رح در زمانه اجتهاد و تدوین فقه مقدم است بلکه راهنما است پس صرف امام صاحب است که با تلامیذه اش مصداق این حدیث شده میتوانند۔

چونکه در حدیث صیغهٔ جمع یعنی رجال و صیغهٔ واحد هم یعنی رجل آمده است محدثین در صیغه جمع به وضاحت امام ابوحنیفه و یارانش را و در صیغهٔ مفرد صرف امام صاحب را مراد گرفتند پس ازین جا ثابت گردید که شاگردان او نسبت به دیگران امتیاز دارند۔

چہارم: سلمان فارسی رضؓ از طبقہ خیر القرون یعنی از اصحاب رسول صلی اللہ علیہ وسلم است وامام ابوحنیفہ ہم از طبقہ خیر القرون یعنی از جملہ تابعین است پس دربارۂ ہر دو طبقہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم گواہی وشہادت بہ خیر دادہ است بخلاف دیگر ائمہ کہ از جملہ تابعین نیست ودر بارۂ زمانۂ آنہا نبی صلی اللہ علیہ وسلم ارشاد فرمودہ اند ثم یظہر الکذب " در حدائق الحنیفہ ملخصاً " ص۷۷ "

اعجاز صداقت محمدیؐ

امام ابوحنیفہ رحؒ یکطرف از جہت پیشگوئی نبی صلی اللہ علیہ وسلم کہ ہم دلیل ختم النبوت است وہم معجزۂ پیغمبری در خیرات الحسان از علامہ ابن حجر ہیثمی رضؓ مروی است۔

فیہ معجزۃ ظاہرۃ للنبی صلی اللہ علیہ وسلم اخبر بما سیقع [۱]

یعنی۔ درین معجزۂ ظاہر است کہ قبل از آمدن یک چیز بہ او اطلاع میدہد۔

امام طحاوی رحؒ میفرماید۔

ان اباحنیفۃ النعمان من اعظم المعجزات بعد القرآن [۲]

یعنی۔ بعد از قرآن ابوحنیفہ نعمان معجزۂ بزرگ نبی صلی اللہ علیہ وسلم است۔

اشعار ابن مبارک درشان امام ابوحنیفہ رحمۃ اللہ علیہ

بالاتفاق تمام مؤرخین می نویسند کہ محدث اعظم عبداللہ ابن مبارک در چہار گوشۂ دنیا بہ خاطر دریافت حدیث گشتہ ولکہا روپیہ درین مسافری خود بخرچ رسانیدہ است واز ہر کدام محدث خیر القرون حدیث را اخذ کردہ است وقتیکہ بہ امام صاحب رسید تا وقت مرگش از او جدا نہ شد ہنگامیکہ امام صاحب از دنیا رحلت کردند بر قبر او ایستادہ بہ آواز بلند وفریاد می گفت ابراہیم نخعی وحماد رحلت کرد از خود خلیفہ گذاشت خدا بر تو رحم کند تو کسی را خلیفہ نگذاشتی وبعد از گفتن این الفاظ تا بسیار وقت گریان می کرد واین وصیتش بود کہ آثار وحدیث را ضروری بدانید وبرای معانی ومطلب آن ابوحنیفہ ضرورت است زیرا کہ آن بہ معانی ومطلب حدیث می فہمید " در مختار ص۴۲ "

---

[۱] خیرات الحسان ص۶ [۲] در مختار ص۴۵ وحدائق الحنیفہ ص۷۷

دربارهٔ امام صاحب از محدث کبیر ابن مبارک اشعاری آمده است که: امام صاحب را مدح وصفت کرده است ما از روایت در مختار وغیره چند اشعار را این جا عرض میکنیم تا که خوانندہ وصاحبان دانش وعقل بفهمند که دراین اشعار حقیقت عبرتنک بچه انداز نهفته است وبه چه انداز دلچسپ ولذت دارد۔

لقد زان البلاد ومن علیها — امام المسلمین ابو حنیفه
باحکامٍ وآثارٍ وفقهٍ — کآیات الزبور علی الصحیفه
فما فی المشرقین له نظیر — ولا بالمغربین ولا بکوفه
اماماً صار فی الاسلام نوراً — امیناً للرسول وللخلیفه
یبیت مشمراً سهراً للیالی — وصام نهاره لله خیفه
وصان لسانه عن کل افکٍ — ومازالت جوارحه عفیفه
ویعف عن المحارم والملاهی — ومرضاة الاله له وظیفه
فمن کابی حنیفه فی علاه — امام الخلیقة والخلیفه
رأیت العائبین له سفاهاً — خلاف الحق مع حجج ضعیفه
وقد قال ابن ادریسٍ مقالاً — صحیح نقل فی حکمٍ لطیفه
بان الناس فی فقهٍ عیالٌ — علی فقه الامام ابی حنیفه

فلعنت ربنا اعداد رملٍ
علی من رد قول ابی حنیفه

ترجمهٔ اشعار مذکور قرار ذیل است۔

امام اعظم ابو حنیفه رح شهرها را زینت بخشید — امام جمله مسلمین است ابو حنیفه رح
با فقه وآثار شریعت واحکام — طوری که در صحیفه آیت زبور باشد
چنانچه در مشرق مثال ندارد — ونه در مغرب وکوفه نظیرش پیدا میشود
امام ابو حنیفه رح نور اسلام است — امین علوم نبی ص وخلیفه است
در عبادت وبیداری شبها را می گذراند — وروز از خوف خدا روزه می گیرد

زبان را محفوظ میداشت از هر بد گوئی — اعضاء او عفیف یعنی پاکدامن بود
از حرام و لهو خود را محفوظ می داشت — رضاء الله کار او بود ،
به درجات عالیۀ ابوحنیفه کی رسیده میتواند — امام مخلوق خدا و خلیفه است
کسی که به او طعن می کند احمق است — به خلاف حق با دلائل ضعیفا
محمد بن ادریس در حق امام گفته است — آن صحیح نقل کرده است هر حکم را لطیفه
مردم در فقه مثال عیال اند — در فقه امام اعظم ابوحنیفہؒ
به شمار ریگها باد لعنت بر کسیکه — قول امام ابوحنیفه را از دشمنی رد کند

خوانندۀ محترم قابل تذکر است که نوشتۀ اشعار به طرز شعر است اما من به وزن شعر ترجمه نکرده ام بلکه همان ترجمۀ اصل کتاب را به همان سیستم به الفاظ ساده در رشتۀ تحریر درآورده ام۔ زعیم۔

استدلال به حدیث ضعیف والزام درست نیست

بعض مردم بر ابوحنیفه و پیروانش طعن می کنند که به حدیث فلان فلان استدلال گرفته اند و آن احادیث ضعیف است اما این قسم اعتراض نه مناسب است و نه صحیح زیرا که این سخن به اثبات رسیدگی است که اگر در روایت اختلاف باشد در دیدن صحابه بکلی اختلاف نیست به این سبب امام صاحب تابعی است و روایتش نسبت به دیگران اعلی و افضل است۔

علامه انورشاه کشمیری نوشته که در تابعین هیچکدامش کاذب نبود و از آنها کدام روایتیکه شده بکلی ثقه است و قابل اعتماد است بناءً امام صاحب به کدام بنیاد که دلیل پیش کرده همگی از نبی ﷺ به ذریعۀ صحابۀ کرام رضو تابعین موثق به امام صاحب رسیده است در این کدام شک و شبهه وجود ندارد و در وقت استدلال امام صاحب آن روایات بالکل صحیح و سالم بود اگرچه بعداً ضعیف پیدا شده است به این سبب به امام صاحب طعن کردن که به احادیث ضعیف استدلال کرده بی جای نامناسب و غیر صحیح است امام اعظم به زمانۀ نبی ﷺ بسیار نزدیک بود۔ آنها از آب پاک و صاف نوشیدند و رفتند و اینکه بعد از آن ها در آب تغیر آمده

وخراب شده این را به سوی بالا یعنی به امام صاحبؒ نسبت داده نمی شود بلکه این بدبختی آن قوم است که آب صاف را نیافتند و دچار مشکلات گردید۔

ہمین مضمون از امام الطائفہ شعرانی شافعی ہم منقول است۔ مضمون این است۔

وقال الشعرانی الشافعی جمیع ما استدل به الامام ای امامنا الاعظم لمذهبه اخذه من خیار التابعین ولا یتصور فی سنده شخص متهم بالکذب وان قیل بضعف شیٔ من ادلة مذهبه فذلک الضعیف انما هو بالنظر للرواة النازلین عن سنده بعد موته وذلک لا یقدح فیما اخذ به الامام عنه وکذلک نقول فی ادلة مذهب اصحابه فلم یستدل احد منهم بحدیث ضعیف کما تتبعناه ذالک انما یستدل احدهم بحدیث صحیح او حسن او ضعیف قد کثرت طرقه حتی ارتفع لدرجة الحسن وذلک امر لا یختص باصحاب الامام ابی حنیفه بل یشارکهم جمیع المذاهب کلها ,, مقدمه اوجز المسالک ص۶۸ ،،

باب ششم

واقعات دل چسپ دربارهٔ ذکاوت وجودت طبع و صلاحیت ذہنی وکمالات وبحث ومناظرہ واستنباط و استدلالِ مسائل امام اعظم ابوحنیفہ رحمۃ اللہ علیہ

سہ طرق مختلف استدلال واستنباط

از فیاض ازل کدام فکر وعقل وہوش وفہم وزیرکی وہوشیاری ودانش وذہن کہ بہ امام اعظم ابوحنیفہ رح انعام گردیدہ بود بہ برکت آن یک مسئلہ را بہ صورِ مختلف بیان کردہ بہ ہر کدام دلائل جدا قایم می کرد کہ ما می توانیم از یک واقعہ این اندازہ را تخمین زنیم وبدون مبالغہ ہم گفتہ میتوانیم کہ امام ابوحنیفہ رح ۔

در نصوص نسبت بہ دیگران دقیق ومالک قوت استدلال بود وامام مالک رح کدام چیز را کہ مشاہدہ کردہ است صحیح است وبہ کدام حقیقت کہ رسیدہ است آنرا صراحتاً اعلان کردہ می فرماید۔ نعم رأیت رجلاً لو کلمک فی ھذہ الساریۃ ان یجعلھا ذھبا لقام بحجتہ ۔

یعنی امام ابوحنیفہ آن شخصیت است کہ اگر بخواہد بہ این ستون زوبرو دلائل بیاورد کہ این از ذھب (طلا) است بہ دلائل ثابت کردہ میتواند ،، مناقب ابی حنیفہ للذہبی ص ۱۹ ،،

بہ ہر ترتیب سریع الفہمی وتیز نظری وقوت استنباط واستدلال او ائمہ کبار را درحیرت

انداخته بود در همین سلسله بروایت محمد بن حسن یک قصه را به خوانندگان محترم عرض میداریم۔

یک مرتبه شهرت شد که امام ابوحنیفہؒ بغداد میروند از جمله شاگردان و یاران بزرگ او امام ابی یوسفؒ واسد بن عمروؒ وغیره فقهاء کرام، مشوره کردند که امام صاحب آمد به او یک مسئله را عرض میکنیم و در بین خود بعد از بحث و مذاکرهٔ علمی یک مسئله را تصویب کردند که باید همین مسئله از امام صاحب پرسیده شود و درین باره هر کدام استدلال و دلائل زیادی جمع کردند تا که امام صاحب لاجواب گردد گویا که امام صاحب را امتحان می کردند۔

هنگام که امام صاحبؒ از بغداد بازگشت شاگردان و یارانش در اطراف او جمع شدند و وقتیکه در حلقهٔ درس نشستند آن مسئله تیار کرده را به امام صاحب پیشکش کردند و امام صاحب طوری پاسخ داد که خلاف آرمان سائلین بود فوراً در مجلس شور و شغف و غوغا برپا گردید و گفتند ای ابوحنیفہؒ مثل که ما زندگی سفر به تو اثر کرده زیرا عقب ماندی امام صاحب فرمود هیاهوی تان را خاموش کنید کدام مسئله که دارید به نرمی بپرسید آنها گفتند کدام جواب که شما دادید بلکل غلط است، امام صاحب گفت شما این سخن را به دلیل عرض می کنید یا بلادلیل آنها گفتند بادلیل امام صاحب فرمود دلیل خود را پیش کنید. مناظره و دلیل پیش کردن شروع شد. بالآخره امام صاحب با دلائل معقول آنها را قناعت داده سخن خود را آنها قبولاند و آنها هم به این حقیقت رسیدند که قول امام صاحب بلکل صحیح و قول ما غلط بوده۔

بعد از اقراری آنها امام صاحب پرسید همگی مطمئن شدید گفتند بلی، امام صاحب فرمود درباره شخصیکه جواب مرا غلط و جواب اول شما را صحیح تلقی کرده نظر شما چیست آنها بیک آواز گفتند که جواب شما بلکل درست و صحیح است زیرا که بادلیل است۔

باز امام صاحب همراه آنها مناظره و مباحثه را شروع کرد حتی که کدام جواب داده بود آن را غلط ثابت کرد همگی هم به این متفق شدند که جواب اول غلط بود و بیک آواز گفتند که سخن ما صحیح بود و ما برحق بودیم شما همراه ما خیانت و بی انصافی کردید که جواب و دلیل ما را غلط کشیدید۔

باز امام صاحب فرمود دربارهٔ آن شخص که میگوید این جواب هم غلط است شما چه نظر دارید یعنی این هر دو جواب را غلط و جواب سوم را صحیح می داند۔

ہمگی بیک آواز گفتند این چنین شدہ نمی تواند کہ ہر دو جواب غلط باشد باز امام صاحب جوابی دیگری یعنی جواب سوم را در میدان انداختہ با دلائلی قناعت بخش آنہا را راضی کرد کہ این جواب را صحیح دانستہ ہمگی حیران شدند۔ خلاصہ اینکہ اہل مجلس گفتند امام صاحب بہ لحاظ خدا ما را بہ حقیقت مسئلہ بفہمان امام صاحب گفت بہ بنیاد دلیل فلانی و فلانی جواب اول صحیح است کہ من برایتان عرض کردم و باقی صحیح نیست لاکن من خواستم بہ شما ظاہر کنم کہ جواب این مسئلہ از ہمین سہ پاسخ خارج و بیرون نیست۔

و در فقہ بہ ہر پاسخ دلیل پیدا میشود جواب مرا قبول کنید دیگر را ترک کنید "السنۃ و مکانتہا فی التشریع الاسلامی"۔

فیصلہ میراث داشتان

از وکیع رح روایت است کہ ما در مجلس امام صاحب نشستہ بودیم کہ یک عورت در مجلس حاضر گردیدہ گفت برادرم وفات کردہ و از او شش صد دینار ماندہ وقتی کہ میراث توزیع شد متأسفانہ بمن یک دینار رسید مقصد آن عورت این بود کہ حق من زیاد میشود لاکن بہ سبب برادر و خواہر بمن یک دینار رسیدہ است و این بسیار کم است امام صاحب پرسید کہ میراث را کدام شخص تقسیم کردہ بود زن گفت داؤد طائی۔ امام صاحب گفت تقسیم صحیح است ہمین یک دینار حق تو میشد کہ گرفتی دیگر چہ می خواہی آن عورت (زن) گفت این چہ قسم است؟ امام صاحب فرمود ۱۲ برادر و یک خواہر او زندہ است آن زن گفت بلی۔ بعداً امام صاحب تمام مسئلہ میراث را این قسم بیان کرد کہ ہر دو دختر برادرت ثلثان مال را می گیرد کہ ۴ صد دینار از دختر ہا شد سدس مال بہ مادرش می رسد صد دینار را مادرش گرفت و زن برادرت ثمن را گرفت کہ ۷۰ دینار بہ او رسید باقی ماند ۱۲ برادر و یک خواہر بہ ہر برادر دو دو حصہ و بہ خواہر یک حصہ میرسد۔

۲۰ دینار باقی ماند کہ ۲۴ آن بہ برادرہایت و یک دینار باقی ماند بتو رسید کہ حق خود را گرفتی۔ "عقود الجمان ص ۲۶۱"

تنازع جنازہ و فیصلہ امام ابوحنیفہ رح

قاضی شریک روایت می کند پسر یکی از سرداران بنی ہاشم وفات کردہ بود کہ در جنازہ آن

سفیان ثوری ابن شبرمه قاضی ابن ابی لیلی، ابوالاحوص مندل حبان وامام ابوحنیفه رح یکجا شده بودند وچونکه جنازه کلان بود دیگر علماء و موی سفیدان وریشسان هم حضور وشرکت داشتند جنازه برداشته شد ومردم روان شدند یکبار مردم ایستاد شد وغوغا بر پا گردید که مادر این میت شل دیوانه از خود بی خبر برآمده است چادر خود را بالای میت انداخته بی پرده وبی ستر روان است کدام زن غریب هم نبود بلکه زن یکی از خاندان باعفت هاشمی بود۔

وقتیکه ازین حالت زن شوهرش خبر وآگاهی پیدا کرد از فعل او بد برده به آواز بلند گفت پس بگرد به خانه برو، لاکن زن از فعل خود نگشته به سخن شوهرش گوش نداد، شوهر زن قسم یاد کرد که اگر تو از همین جا بر نگردی به من طلاق باشی در جنازه "تا هنوز در جنازه گاه نرسده بود یعنی در راه بود" زن هم قسم یاد کرد که تا پسرم را جنازه نکنید باز نمی گردم اگر چنین نه شود همه غلام هایم آزاد باشد۔

مردم درین خود شور وغوغا را بر پا کردند وباوصف که علماء وفقهاء کرام درین محفل حاضر بودند در ذهن هیچ کدامش حل مسئله خطور نمی کرد۔ نظر پدر میت به امام ابوحنیفه رح افتید وبه امام صاحب گفت بر ما رحم کن این مسئله را حل کن۔ امام صاحب پیش شد از زن پرسید که تو چه قسم قسم (سوگند) یاد کرده۔

زن همه الفاظ قسم خود را بیان کرد باز از شوهرش پرسیده شد آن هم الفاظ قسم خود را بیان کرد، امام صاحب به حقیقت سخن خود را فهمانده گفت چارپای (رشاقی) را همین جا بگذارید "یعنی جنازه گاه نبرید"، صف بابسته شد پدر میت را حکم کرده شد که پیش شود نماز جنازه را بخواند کسانی که در جنازه گاه بود آنها را هم صدا کرده شد، نماز جنازه خوانده شد میت را بخاطر دفن به قبرستان بردند ومادرش را از همین جا باز گردانیدند۔

وامام صاحب برایش گفت اکنون بخانه ات برو از قسم (سوگند) خلاص شدی وبرای مردم گفت که تو هم از سوگند خلاص شدی زیرا که خانمت بحکم تو از همین جا بازگشت ابن شبرمه که این زیرکی امام صاحب را مشاهده کرد بی اختیار از دهانش این الفاظ خارج شد که مادر نمیاید که این قسم فرزند بیاورد خداند گارت باشد تو حل این قسم مسئله علمی مشکل نیست "عقود الجمان ص ۲۵۷"

مناظرۂ امام ابوحنیفہ وامام اوزاعی در مسئلہ رفع الیدین

امام اوزاعی کہ یکی از ائمۂ بزرگ شام ودر فقہ بانی یک مسلک جداست، گویند یکبار در مکہ در دار الحناطین با امام صاحبؒ ملاقی شدند واتفاقاً در میانشان مسئلہ رفع الیدین مورد بحث قرار گرفت، امام اوزاعی بہ امام ابوحنیفہؒ گفت۔

ما بالکم یا اھل العراق لا ترفعون ایدیکم فی الصلوٰۃ عند الرکوع وعند الرفع منہ ۔ یعنی ای اہل عراق شمارا چہ شدہ کہ در وقت رکوع وبعد از رکوع رفع یدین ”یعنی دستہارا بالا“ نمی کنید؟

امام صاحب فرمود دربارۂ رفع الیدین کدام روایت کہ از نبی صلی اللہ علیہ وسلم آمدہ است بہ درجۂ صحت نرسیدہ است امام اوزاعی جواب داد۔

وقد حدثنی الزھری عن سالم عن ابیہ عن رسول اللہ علیہ وسلم انہ کان یرفع یدیہ اذا افتتح الصلاۃ وعند الرکوع وعند الرفع منہ ۔

یعنی من از زہری او از سالم واو از پدرش شنیدہ است کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم درافتتاح صلاۃ ووقت رکوع وبعد از رکوع رفع یدین می کرد۔ امام صاحب گفت۔

وحدثنا حماد عن ابراھیم عن علقمہ عن ابن مسعود ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کان لا یرفع یدیہ الا عند افتتاح الصلوٰۃ ولا یعود لشی من ذلك ۔

یعنی من از حماد واو از ابراہیم او از علقمہ وآن از عبد اللہ ابن مسعودؓ روایت کردہ است کہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم بجز در افتتاح نماز دیگر وقت رفع یدین نمی کرد۔ امام اوزاعی این را کہ شنید گفت۔

احدثك عن الزھری عن سالم عن ابیہ وتقول حدثنی حماد عن ابراھیم

یعنی من بواسطہ زہری وسالم وعبد اللہ بن عمر حدیث بیان میکنم وتو در مقابل آن با حماد ابراہیم وعلقمہ وعبد اللہ بن مسعود را پیش میکنی مطلب امام اوزاعی این بود کہ سند من معتبر است زیرا کہ در سند من عبد اللہ بن عمرؓ است ودرین بین دو واسطہ است زہری وسالم۔

لاکن در سند تو عبداللہ بن مسعود رضؓ است و درین سہ واسطہ است۔ حمّاد[1] ابراہیم[2] علقمہ[3]
بناءً بہ اعتبار سند روایت من بہتر است امام صاحب پاسخ داد۔
کان حماد افقہ من الزھری وکان ابراھیم افقہ من سالم و علقمہ لیس
بدون ابن عمر فی الفقہ وان کانت لابن عمر رضؓ صحبتہ ولہ فضل و عبداللہ ھو
عبداللہ[1]
یعنی حماد از زہری و ابراہیم از سالم افقہ است و علقمہ در فقہ از ابن عمر رضؓ کمی ندارد و
عبداللہ بن عمر رضؓ ظاہر است کہ روایتش افضل است۔
امام اوزاعیؒ کہ این سخن را شنید چپ ماند[2] و امام صاحب کہ
سند فقہ الرواۃ را اعتبار دادہ است و مطابق فرمان نبی صلی اللہ علیہ وسلم ہم است۔
ورب حامل فقہ الی من ھو افقہ منہ۔ معلوم گردید در راوی کہ صفت فقاہت
ہم باشد روایتش افضل دانستہ میشود۔
امّا این سخن امام صاحب کہ علقمہ در فقہ از ابن عمر رضؓ کمی ندارد قابل شک و شبہہ نیست
زیرا کہ افضیلت ابن عمر رضؓ بہ این است کہ صحابہ است۔
لاکن در حلیۃ الاولیاء جلد ۲ ص ۹۸ از قابوس بن ابی ظبیان روایت است کہ من از
پدرم پرسیدم بہ لای شیٔ کنت تأتی علقمہ تدع اصحاب النبی صلی اللہ علیہ وسلم
بہ این معنی کہ شما درحین موجود بودن اصحاب النبی صلی اللہ علیہ وسلم چرا مسئلہ را از علقمہ
استفسار می کنید۔ قابوس می گوید، پدرم بمن پاسخ داد۔

---

[1] المبسوط للامام سرخسی جلد ا ص ۱۰ و ابن الہمام فی الفتح جلد ا ص ۲۱۹ معارف السنن جلد ۵ ص ۴۹۲۔

[2] علامہ ابن الہمام و سرخسی کہ این مناظرہ را بیان کردہ و رضمن گفتند کہ امام ابوحنیفہ
رحمۃ اللہ علیہ روایت خود را بہ سبب فقہ الرواۃ افضل دانست و اوزاعی روایت
خود را بہ علو اسناد افضل دانست مذہب امام احناف قبول کردہ شدہ است۔ لان الترجیح
بفقہ الرواۃ لا بعلو الاسناد

رأیت اصحاب النبی صلی اللہ علیہ وسلم یسئلون علقمۃ ویستفتونہ۔

من خودم اصحاب نبی صلی اللہ علیہ وسلم را دیدم کہ از علقمہ تحقیق مسئلہ وفتوی می خواستند۔ ازین جا فضیلت وفقاہت علقمہ معلوم می گردد وجای تعجب ہم نیست کہ تابعی نسبت بہ صحابی فقیہ باشد ودلیل این قول این حدیث نبی صلی اللہ علیہ وسلم شدہ میتواند

" فرب حامل فقہ غیر فقیہ ورب حامل فقہ الی من ھو افقہ منہ "

" مشکوۃ کتاب العلم ص۳۵ "

اصول افضلیت فقہ الرواۃ را بجز از امام ابوحنیفہ رح دیگر محدثین ہم قبول دارند مثلاً حاکم ودر معرفۃ علوم الحدیث ص۱۱ این قول علی بن خشرم ہم نقل گردیدہ است کہ می فرماید۔

قال لنا وکیع ای الاسنادین احب لک الاعمش عن ابی وائل عن عبد اللہ او سفیان عن منصور عن ابراھیم عن علقمہ عن عبد اللہ۔

علی بن خشرم می فرماید کہ وکیع رح بمن گفت در دو سند کدام سند نزد شما معتبر است۔ از " امام اعمش " ابووائل بواسطۂ عبد اللہ یا کہ از سفیان از منصور از ابراہیم از علقمہ بواسطۂ عبد اللہ علی بن خشرم جواب داد۔ اعمش عن ابی وائل الخ یعنی سند امام اعمش بہ واسطۂ ابووائل امام وکیع گفت۔ سبحان اللہ الاعمش شیخ وابووائل شیخ وسفیان فقیہ وحدیث یتداولہ الفقہاء فھی من حدیث یتداولہ الشیوخ۔

یعنی پاک است خدا اعمش بزرگ است وابووائل ہم بزرگ است وسفیان فقہی است،، منصور وابراہیم وعلقمہ ہم فقہاء اند۔ کدام حدیث کہ راویش فقہاء باشد آن افضل است از آن حدیث کہ بزرگان روایت کردہ باشد در سیرت النعمان در ص۱۶۰ بہ حوالہ کتاب الحج درین بارہ یک قول دلچسپ امام محمد رح نقل شدہ است، امام محمد رح می فرماید کہ منتہی روایت ما بہ عبد اللہ بن مسعود اختتام می یابد واز جانب مقابل بہ عبد اللہ بن عمر رض میرسد وانتہی می یابد اگر بحث درین بارہ گردد کہ روایت کدامش افضل است پس عبد اللہ بن مسعود رض در زمان نبی ص کلان سال بود واز حدیث ہم معلوم می گردد کہ در صف اول ایستاد می شد واز ہمہ حرکات وسکنات نبی ص واقف بود اما حضرت ابن عمر رض حالت ابتدائیش بود ودر صف ہای دوم و

وسوم ایستاد میشد در واقعیت به عبدالله ابن مسعود کجا رسیده میتواند واین طرز استدلال امام محمد رح به اصول درایت مبنی است و در تقریر امام ابوحنیفه رح که «عبدالله هو عبدالله» آمده است اشاره به همین حقیقت است۔

مناظرهٔ دلچسپ حضرت قتاده و امام ابوحنیفه رض

اسد بن عمر روایت می کند که یکمرتبه قتادهٔ بصری به کوفه تشریف فرما شد، وقتیکه مردم کوفه از آمدنش آگاهی پیدا کردند گروه گروه بدیدن او می رفتند روزی از خانه برآمد و اعلان کرد که کسی اگر کدام مسئله فقهی پرسان می کند آزادانه بیاید بپرسد من جواب میدهم امام ابوحنیفه رح هم درین محفل حضور داشت، فوراً ایستاده شده گفت ای ابوالخطاب درباره شخصیکه چندین سال از خانه بیرون باشد و بالآخره خبر مرگ اش بیاید مردم یقین کنند که این آوازه صحیح است و زن اش با شنیدن و یقین کردن این آوازه با دیگر شخص نکاح کند و از این شوهر ثانی اولاد هم بیاورد بعد از چند مدتی شوهر اول پیدا شد صحت و سلامت بخانه آمد و آوازهٔ مرگ او غلط ثابت شد اکنون شخص اول منکر است که این اولاد از من نیست و شوهر دوم دعوا کند که این اولاد من است اکنون این هر دو به زن تهمت زنا را می کنند یا که صرف آن کس که منکر است نظر شما درین باره چیست؟

گمان امام صاحب این بود که اگر قتاده از نفس خود درین باره چیزی بگوید خطا میشود واگر کدام حدیث را پیش کند او موضوعی میباشد لاکن قتاده بجای اینکه مسئله را حل کند دیگر طرف میلان کرده خود را اخلاص کرده گفت این قسم مسئله کدام جای عارض شده یا نه۔ امام صاحب گفت نه احتمال دارد که واقع شود قتاده گفت این چنین مسئله که تا هنوز عارض نه شده چه حاجت پرسان است۔ امام صاحب فرمود۔

ان العلماء یستعدون للبلاء و یتحرزون منه قبل نزوله فاذا نزل عرفوه و عرفوا الدخول فیه والخروج منه۔ یعنی برای علما قبل از عارض شدن یک مسئله حل کردن و استدلال و دلیل او ضروری است۔ که وقوع پذیر باشد اول علما تحریر کرده میتوانند و وقتی که عارض شد آنرا بشناسند و این راهم بدانند که راه اختیار

کردن یا ترک کردن از نظر شریعت کدام است۔ "عقود الجمان ص۲۶۳"،

چونکہ قتادہ در فقہ و در تفسیر ماہر بود باز گفت مسائل فقہی را بگذارید در بارۂ تفسیر اگر کدام سوال دارید مکمل جواب خواہم داد۔ فوراً امام صاحب پیش شدہ گفت مطلب این آیہ چیست؟۔

قال الذی عندہ علم من الکتٰب انا اتیک بہ قبل ان یرتد الیک طرفک در نمل ۴۰ "گفت او شخصیکہ در نزد او علم کتاب بود من بیآورم تاکہ تو چشم خود را بگردانی

قتادہ گفت این در بارۂ کسی است کہ سلیمان ع۔ بہ خاطر آوردن تخت ملکہ بلقیس گفتہ بود یک وزیر سلیمان علیہ سلام آصف بن برخیا۔ گفت من می آورم تاکہ تو نظر خود را بگردانی۔ در بعض روایات آمدہ کہ آصف بن برخیا اسم اعظم را یاد داشت بہ برکت آن بہ مجرد چشم زدن تخت بلقیس را از شام بہ یمن رساند وقتیکہ امام صاحب این جواب را شنید پرسید آیا سلیمانؑ اسم اعظم را یاد داشت؟

قتادہ گفت نہ، امام صاحب باز از او پرسید کہ آیا در نزد شما جایز است در زمانہ پیغمبر شخص موجود باشد کہ پیغمبر ہم نباشد ولیکن علمش از پیغمبر زیاد باشد قتادہ پاسخ داد کہ نہ قتادہ این مرتبہ غضبناک شدہ قسم خوردہ گفت دیگر با شما در بارۂ تفسیر صحبت نمی کنم البتہ در بارۂ عقائد و علم کلام کدام سوال دارید جواب خواہم داد امام صاحب پرسید آیا تو مومن ہستی[1]؟

قتادہ گفت امیدوارم کہ مومن ہستم امام گفت چرا در مومن بودن خود شک میکنی؟ قتادہ گفت ابراہیمؑ ہمین قسم گفتہ بود۔ والذی اطمع ان یغفرلی خطیئتی یوم الدین۔ یعنی از آن ذات طمع دارم کہ خطای مرا در روز جزا عفو کند۔

---

[1] منشا این سوال این بود کہ اکثر محدثین بہ خود را مومن گفتن می ترسیدند از جہت احتیاط بسیار ہمین راہ را اختیار کردہ بودند از امام حسن بصرے کسی پرسید کہ آیا تو مومن ہستی؟ او پاسخ داد انشاءاللہ سائل گفت درین جا انشاءاللہ چہ بکار است؟ امام حسن بصری صاحب گفت من کہ خود را مومن می گویم می ترسم کہ خداوند نگوید کہ دروغ میگوئی ۱۲

امام صاحب گفت چرا این قول را نمی گوئی۔ اولم تومن۔ آیا تو ایمان نیاوردہ۔ درجواب گفت۔ بلی ولکن لیطمئن قلبی۔ یعنی چرا نہ لیکن برای این خاطر کہ تسلی قلبم حاصل شود" بقرہ ۲۶۰"

امام صاحب گفت تو چرا تقلید قول ابراہیم علیہ السلام را نمی کنی؟ قتادہ خفہ شدہ از مجلس برخاست بخانہ اش تشریف برد۔ بعد از چند سال کہ باز بکوفہ آمد نظرش ضعیف شدہ بود۔ امام صاحب می گوید کہ من نزدش رفتم گفتم۔ اے ابوالخطاب درین آیہ مراد از طائفہ چیست ولیشہد عذابہما طائفۃ من المومنین۔ یعنی در وقت جزاء ہر دوشان یکجاعہ مسلمین را حاضر کردن ضروری است۔ فرمود یک نفر باشد یا از یک نفر بیشتر درین وقت مرا از آوازم شناخت و نامم را گرفتہ صدا کرد زیرا کہ درین مردم نامم را شنیدہ بود۔ "عقود الجمان ص ۲۶۳"

قاضی ابن ابی لیلی غلطی خود را احساس کرد

عبدالرحمان بن ابی لیلی یک فقیہی مشہور و قاضی کوفہ بود ۳۳ سال منصب قضاوت را بہ عہدہ داشت روزی یک ہمسایہ امام صاحب در عدالت حاضر گردید و می خواست دربارۂ باغ کسی گواہی بدہد، قاضی گفت باغ کہ تو میخواہی گواہی بدہی چند درخت دارد شاہد جواب دادہ نتوانست قاضی صاحب شہادتی او را منظور نکرد و این واقعہ را ہمسایہ اش بہ امام صاحب قصہ کرد، امام صاحب دوبارہ آن شخص را نزد قاضی فرستاد کہ بگو تو کہ ۲۰ سال در مسجد جامع کوفہ نشستہ قضاوت کردہ چند ستون دارد؟ آن شخص رفتہ ہمان قسم سوال کرد۔ قاضی صاحب حیران و ملامت شدہ گواہی آن شخص را منظور کرد۔

پنج روپیہ بدست آمد و مشک باقی ماند

ابن جوزی از یحیی بن جعفر روایت کردہ کہ من از امام صاحب این واقعہ را خودم شنیدم کہ گفت یک مرتبہ در صحرا از تشنگی بسیار از راہ رفتن ماندم یکبار یک اعرابی آمد کہ در یک مشک خورد آب داشت من از او آب خواستم لیکن آب نداد و تا مشک

را به پنج درہم آمادۂ فروختن شد پنج درہم داد، مشک را خریدم داو را گفتم کہ تلقان بخور وقتیکہ او دست را دراز کرد من یک اندازہ تلخان بہ او دادم کہ با روغن زیتون مخلوط بود،... تلقان را خورد احساس تشنگی کرد، بہ من عذر کرد کہ آب بدہ گفتم یک جام آب را از پنج روپیہ کم نمیدہم۔ از جہت گرمی روغن زیتون او را تشنگی بہ تکلیف کردہ بود پنج روپیہ کشیدہ برایم داد یکجام آب دادم، اکنون بمن ہم مشک ماند و ہم پنج روپیہ بہ دست آمد "لطائف الازکیا، تذکرۂ ابوحنیفہ"

تدبیر شرعی وبصیرت فقیہانۂ امام صاحب

یک مرتبہ نزد امام صاحب یک مسئلہ آوردہ شد کہ علماء آن دوران آنرا حل کردہ نمی توانستند مسئلہ این بود کہ یکزن بہ زینہ بالای بام می برآمد کہ ناگہان شوہرش آمد۔

وبسیار غضب شدہ سوگند یاد کرد کہ اگر ازین جاے کہ ہستی بالا ہم بالا شوی و پایان ہم پایان شوی بر من طلاق باشی و چونکہ این جا تدبیر ضرور بود کہ زن از طلاق محفوظ بماند۔ امام صاحب گفت این مسئلہ سادۂ است و آن اینکہ زن نہ بالا شود ونہ پایان چند نفر رفتہ زن را ہمراہ زینہ در زمین پاین کنند تا کہ طلاق ہم نیاید و آن مرد ہم از غم خلاص شود زیرا کہ زن از جایش نہ بالا رفت ونہ پایان۔ از امام صاحب پرسیدہ شد کہ دیگر علاج ہم دارد ؟

امام صاحب گفت علاج دیگر این است کہ چند زن برود آن زن را از زینہ بدون ارادۂ او بہ زمین پایان کنند زن و مرد ہردو بی غم شود "عقود الجمان ص۲۷۸ ومناقب موفق ص۱۳۱"

زن بہ شوہرش رسید

یک مرتبہ از قبیلۂ لوئی یک گروپ (قافلہ) بہ کوفہ آمدہ بودند کہ در جملہ زن یکنفر درین قافلہ بسیار بہ زیب وحسین وجمیل بود واو ہمراہ یکنفر کوفہ ہمراہ شد و آن شخص دعوا کرد کہ این زن من است و آن زن اقرار داد کہ این کوفی شوہر من است۔

و آن مرد لوئی گفت این زن من است کہ بہ نکاح گرفتہ ام لاکن گواہ نداشت وبسیار

پریشان بود هر طرف می گشت۔

این واقعه به امام صاحب پیش کرده شد امام صاحب قاضی ابن ابی لیلی و چند تن علما و فقها و چند زن را گرفته به کمپ لولوی ها تشریف بردند و امام صاحب برای زن ها گفت که شما در خیمهٔ آن نفری بروید که زنش جنجالی شده است وقتی زن ها به خیمهٔ لولوی نزدیک شدند سگ او زنها را مزاحم شده نه گذاشت که داخل خیمه بروند۔ باز امام صاحب به آن زن گفت که تو جدا در خیمه برو وقتی که او نزدیک خیمه شد سگ لباس های او را بوسیده چپ شد امام صاحب گفت مسئله حل شد زن زنی لولوی بوده و حقیقت هم همین بود۔ چند ساعت بعد آن زن خودش اعتراف کرد که شوهر من لولوی است لاکن مرا شیطان فریب داد مرد کوفی را شوهر خود گفتم۔

به قیاس ابوحنیفه مسئله طعام حل گردید

ابن مبارک روایت می کند که روزی امام صاحب در مکه روان بود دید که چند نفر در راه نشسته است و در پیشروی آنها یک بچه شتر بریان کرده شده و سرکه بود اما آنها ظرف پیدا نکردند که سرکه را در آن بانداز ند و بخورند همگی حیران نشسته بودند امام صاحب نزد آنها رفت زمین را مثل کاسه کند دسترخوان را از بالا پهن کرد و در آن سرکه را انداخت گفت اکنون گوشت را همراه سرکه بخورید۔ آنها گفتند ترا خدا عفو کند چه خوب طریقه را بما نشان دادی امام صاحب گفت این هم فضل خداوندی است که به خاطر سهولت کار شما این طریقه را در فکر من در آورد «عقود الجمان ص۲۵۸ و کتاب الاذکیاء»

تلاش مال گمشده و قیاس عمدهٔ ابوحنیفه رح

امام ابویوسف رح روایت می کند که روزی یک نفر نزد امام صاحب حاضر شده گفت در گوشهٔ خانه ام چیزی سامان گور کرده بودم لیکن اکنون فراموش کرده ام به لحاظ خدا همرایم همکاری بکنید۔ امام صاحب فرمود بیاد تو که نمی آید ما چه کنیم و به یاد ما چه قسم بیاید آن شخص به ناله و فغان شروع کرد۔ امام صاحب را رحمش آمد همراه یک گروپ شاگردان خود به خانهٔ آن شخص تشریف بردند و نقشهٔ خانه را به شاگردان نشان

داده گفت اگر این خانهٔ شما می بود کدام اشیاء خود را برای حفاظت گور می کردید در کجی دفن می نمودید، هر کس هر چیز گفت پنج نفر بودند پنج گپ زدند امام صاحب حکم کرد هر پنج جای را کنده شود از همین پنج جای مال خواهد بر آمد. همین بود از اول و دوم نه از جای سوم مال بر آمد امام صاحب بسیار خوشحال شده گفت شکر خدا ست که مال گشدهٔ تو را این ذریعه ما پیدا کرد. «عقود الجمان ص ۲۶۷»

ابن شبرمه و وصیت

یک شخص در وقت مرگش در حق امام ابوحنیفه وصیت کرد لاکن امام صاحب خودش در آن وقت موجود نبود، دعوا به عدالت کشید امام صاحب گواه پیش کرد که فلانی در حق من وصیت کرده است. قاضی ابن شبرمهؒ گفت ابوحنیفهؒ آیا تو قسم می خوری که گواهان تو راست می گویند؟ امام صاحب فرمود به من قسم (سوگند) لازم نمی شود زیرا که من در آن وقت موجود نبودم ابن شبرمهؒ گفت قیاس تو بکار نمیاید، امام صاحب فرمود این را بگو که سر یک اعمی را کسی بشکند و گواهان گواهی بدهد که فلان شخص شکسته است آیا به اعمی سوگند داده میشود که آیا گواهان تو راست می گویند یا دروغ در حالیکه حقیقت این است که او بکلی ندیده است ابن شبرمه به شنیدن این سخن امام صاحب دیگر چیزی نگفته وصیت را قبول کرده جاری نمود «ابوحنیفه از ابو زهره»

لطیفهٔ علمی

خلیفهٔ منصور از ذهن تیز و ذهانت و بلند کرداری و راست گفتاری و وسعت علمی امام ابوحنیفهؒ بی اندازه متاثر بود و وقتیکه امام صاحب در مجلس خلیفه حاضر می گردید در حین صحبت مسائل علمی را هم پیش می کرد. این است یک لطیفهٔ که دلچسپ هم است و قابلیت امام صاحب هم معلوم می گردد.

مؤرخین می نویسند که یک مرتبه خلیفهٔ منصور امام صاحب را به دربار خود خواست در این مجلس قاضی ابن ابی لیلی هم موجود بود. در مجلس کسی این مسئله را پیش کرد که اگر یک سوداگر در وقت خریدن به مشتری بگوید که این مال که تو می خری اگر کدام نقصان و عیب بود من ضامن نیستم اگر خواهش داری بخر ورنه راه خود گیر. اکنون مسئله این جا ست که اگر در مال کدام عیب ظاهر شد آیا خریدار مال را باز گردانده میتواند یا نه؟

رائ امام صاحب این بود که بعد از اعلان سوداگر، خریدار نمی تواند که مال را دوباره بگرداند اما رائ ابن ابی لیلی این بود که سوداگر به محض اعلان خلاص نمی شود بلکه او نقص مال را به خریدار نشان میدهد درین باره بحث این هردو دراز شد و هر کدام شان دلائل خود را عرض می کردند خلیفه منصور دربار یانش این مناظرهٔ علمی امام صاحب و ابن ابی لیلی را سمع می کردند قاضی ابن ابی لیلی هیچ دلیل امام صاحب را قبول نکرد بالآخره امام صاحبؒ از قاضی ابن ابی لیلی پرسید فرض کن که یک زن با حیاد با پرده و با شرف که یک غلام داشته باشد و تصمیم فروختن آن غلام را بگیرد و در جای شرمگاه غلام هم عیب باشد و قاضی هم حکم کرد که جای عیب غلام را به دست نشان بدهد و به خریدار ظاهر کن آیا آن زن در آن جا دست می ماند و نشان میدهد قاضی ابن ابی لیلی گفت بلی باید به دست نشان بدهد به این فتوی ابن ابی لیلی همگی درباریان خندیدند گویند که خلیفه منصور بر این ضد بی جای قاضی صاحب و چپ شدنش بسیار سخت متأثر هم شد در مناقب موفق ص ۱۴۲"

از دشمنی به غلامی

یک مرتبه امام صاحب اصول مناظره را بیان می کرد درین وقت این طریقه را هم ذکر کرد که با کسی مناظره می کردید از جانب مقابل سوال کنید کامیاب میشوید و امام صاحب خودش هم به این اصول عمل کرده است. بطور مثال یک واقعه که ذکر کرده است میخوانیم که امام صاحب با خارجی ها مناظره کرده است، یک روز یک گروپ ... خوارج آمده نزد امام صاحب ایستاده شده شمشیرهای خود را کشیده گفتند تو شخص را که گناه کبیره کند کافر نمی گوی بناءً ترا قتل میکنیم امام صاحب جواب داد سخن به نرمی حل می گردد به نرمی همراه من صحبت کنید اگر از من کدام خطائ شد باز اقدام قتل را کنید لاکن اول شما شمشیرهای خود را در غلاف بیاندازید اهل خوارج گفتند ما این شمشیرهای خود را بخون تو سرخ میکنیم و این فعل قرار عقیدهٔ ما از ۷۰ سال جهاد بهتر است، امام صاحب فرمود کدام سوال که دارید بفرمایید۔

خارجی ها سوال کردند که دو جنازه حاضر شد یکی آن مرد بود و دیگرش زن اما مرد در حال شراب نوشیدن مرده و زن در وقت حمل داشتن خود را قتل کرده است اکنون درباره ...

هر دو توجیه می گوئی؟

به امام صاحب نه رعب پیش شد ونه وارخطا شد به توصلهٔ کامل از آنها پرسید که این

دو نفر یهودی ها اند یا نصراتی ها یا مجوسی ها؟ خارجی ها گفتند، نه یهودی ها نه نصراتی ها و نه مجوسی ها

امام صاحب باز پرسید که آنها با کدام ملت تعلق دارند۔ خوارج گفتند با ملت تعلق دارند

که کلمه شهادت را می خوانند و اقرار دارند که اشهد ان لا اله الا الله و اشهد

ان محمداً رسول الله۔

امام صاحب پرسید این را بگوید که این کلمه کدام جزء ایمان است نصف است چهارم

است یا سوم جزء، خوارج گفتند این همگی ایمان است زیرا که ایمان اجزاء نمی داشته باشد۔

امام صاحب فرمود وقتیکه ایمان اجزاء نداشته باشد و آن هر دو این کلمه را می خواندند و

یقین هم داشتند اکنون شما بگوید که این دو جنازه از کیست؟ از مسلمان هاست یا از کفار؟

خارجی ها پریشان و وارخطا شدند و گفتند این سخن را بگذار اکنون این را بگو که این

هر دو دوزخی اند یا جنتی؟ امام صاحب گفت جواب این سوال در کلام الله موجود است

و سیرت پیامبران در پیش روی ما حاضر است پس من آن چیزی را بشما میگویم کدام چیزی را که ابراهیم

علیه السلام بدرگاه خدا درباره آن مجرمان گفته بود که نسبت به این دو نفر سخت تر مجرم بودند۔

فمن اتبعنی فانه منی ومن عصانی فانک غفور رحیم (الآیه)

یعنی کسیکه متابعت مرا کرد آن از من است و کسیکه نافرمانی مرا کرد خدایا تو بخشنده و مهربانی

و من آن الفاظ میگویم کدام الفاظ که عیسیٰ علیه السلام گفته بود۔

ان تعذبهم فانهم عبادک وان تغفر لهم فانک انت العزیز الحکیم

یعنی اے الله اگر تو اینها را عذاب میدهی بندگان تو اند و اگر عفو و بخشش می کنی

غالب و با حکمتی۔

و من آن کلمات را گویم که نوح علیه السلام گفته بود۔

وما علمی بما کانوا یعملون ان حسابهم الا علی ربی (الآیه)

یعنی چیزی که آنها کردند ذمه‌ش بمن نیست حساب آن ها با خداست هر چه بخواهد می کند

وقتی که خارجی ها این دلیل پر محتوی و پر مفہوم امام صاحب را شنیدند احساس ندامت کرده پیشمان شده شمشیر ها را در غلاف داخل کرده توبه کرده عقیدهٔ اہلسنت والجماعت را اختیار کردند وحسن سلیقهٔ امام صاحب را و تدبیر و فراست او را مدح کرده به امام صاحب غلام (تابعدار) شدند در مناقب موفق کوالهٔ دفاع ابوحنیفه ..

امام صاحب دشمن خود را از مرگ خلاص کرد

در دربار خلیفهٔ منصور یک شخص بود که خفیه خفیه با امام صاحب دشمنی می کرد که اسمش (ربیع) بود یکروز با امام صاحب هر دو یکجا در دربار خلیفه حاضر شدند ناگهان ربیع سوے خلیفه گفت ابوحنیفه ناحق با جد اکبر تو حضرت عبدالله بن عباس رضؓ دشمنی می کند و به خلاف قول او حکم می دهد یعنی یک شخص بعد از دو سه روز برای دفع سوگند انشاء الله بگوید نزد جد اکبر تو این استثنا صحیح است - ان الاستثنا جایز لو کان بعد سنة - یعنی استثنا صحیح میشود اگرچه بعد از یکسال هم باشد -

وابوحنیفه استثنا را متصل حجت وصحیح میداند بعد از او نه و دلیلش این قول نبی صلی الله علیه وسلم بود که من حلفَ یمین واستثنیٰ فلا حنث علیه یعنی شخص که سوگند خورد و استثنا کرد حانث نمی شود امام صاحب بطرف منصور توجه کرده گفت مطلب ربیع این است که لشکر تو همراه تو بیعت کرده است صحیح نیست خلیفه پرسید این چه قسم؟ امام صاحب فرمود لشکر تو در نزد تو بیعت کردند و سوگند یاد کردند وقتیکه بخانه های شان رفتند انشاء الله گفتند بیعت از بین رفت وختم شد - مطلب ربیع این است که این بیعت بی تاثیر میباشد زیراکه به لشکر این قدرت را امید بود که با تو بیعت کنند قسم یاد کنند و در خانه که رفتند استثنا کنند از نظر شه بیعت پابندی به عهد ختم شد - این سخن فتنه و فساد است [1] گویند که بر این سخن امام صاحب خون

---

[1] در دوران عباسی این طریقهٔ بیعت بود که بیعت کننده سوگند می خورد اگر من بی لوطی کردم زنم به من طلاق باشد غلام وکنیزهایم آزاد باشد وفتق برج پیاده برایم نذر باشد وباوصف این قسم بخانه برود دگو یدا این قسم تا وقت است که خواهش خودم است مطابق قول عبدالله بن عباس استثنا صحیح است وبا این استثنا تمام پابندی ختم شد درین وقت راه خطرناک را امام صاحب بخلیفه نشانداد.

در بدن ربیع خشک شد خلیفہ منصور بہ شنیدن این گپ بہ خندہ آمد و بہ ربیع گفت با امام صاحب بحث نکن وقتیکہ از دربار بیرون شدند سوے امام صاحب گفت [1]

امروز گویا تو مرا کشتی ، امام صاحب گفت نہ تو ارادۂ قتل مرا کردہ بودی من خود را باز کردم و تو راہم ، در دیگر روایت آمدہ کہ ابن اسحاق [2] در حضور خلیفہ از امام صاحب پرسید اگر یکنفر قسم یاد کرد کہ فلان کار کنم یا نکنم و متصل انشاء اللہ نگفت چند ساعت بعد انشاء اللہ گفت درین بارہ رائ تو چہ است ؟ امام صاحب پاسخ داد کہ اگر انشاء اللہ را متصل نگوید کدام فائدہ ندارد ابن اسحاق خوش حال شد و بہ سوی خلیفہ منصور گفت کہ از جد اکبر تو مخالفت می کند کہ عبد اللہ بن عباس است ۔ منصور بہ غضب شد امام صاحب با اطمینان کامل گفت جناب اصلاً این مردم راہ از بین بردن خلافت ترا تعقیب می کنند و مقصد شان این است کہ ضمانت و بیعت خلیفہ از ما سلب گردد ، چراکہ اگر بیعت کنند بعد از حنیکہ بخانہ ہایشان رفتند انشاء اللہ بگویند آن بیعت ختم گردد ۔ بعد از شنیدن این سخن خلیفہ امر کرد کہ در گردن ابن اسحاق چادر را انداختہ بیرون بکشید نفرہای دربار خلیفہ ہمین قسم ہم کردند ، بعد از اینکہ از دربار خارج شدند ابن اسحاق بہ امام صاحب گفت ، امروز مرا در مرگ تیار کردہ بودی امام صاحب گفت تو دربارۂ من چہ حیلہ سنجیدہ بودی در مناقب موفق ص ۱۲۲ "

جواب استفتاء بہ دو پارۂ سیب

روزی امام صاحب با شاگردانش در مسجد نشستہ بود ناگہان یکزن کہ در دست اش یکدانہ سیب داشت و یکطرف سیب سرخ بود و طرف دیگر ش زرد نزد امام صاحب آوردہ گذاشت امام صاحب سیب را گرفتہ با چاقو دو تقسیم کردہ بہ زن تسلیم نمود مردم حیران شدند بعد از رفتن زن اہل مجلس از امام صاحب واقعہ را پرسیدند بعد از استفسار زیادے امام صاحب گفت این عورت حائضہ بود و بعض وقت خون سرخ و بسا اوقات دم اصفر " زرد "

---

[1] وفیات الاعیان لابن خلکان جلدہ ص ۴۱۱ موفق ۔

[2] منسوب بہ سوے مغازی نویس است ۔

می دید از جہت حیا بہ لسان استفسار نکرد وقتیکہ من سیب را دیدم بہ مطلب او رسیدم ۔ سیب را دو پارہ کردم بر این معنی کہ سرخی و زردی حیض است تا کہ شکل این سیب سفیدی خالص نیاید تو پاک نمی شوی آن زن بہ گپ رسیدہ پشت راہ خود رفت ۔

"روض الفائق بحوالہ حدائق الحنفیہ صہ ۹۹ "

پنج چیز در دنیا نسبت بہ انسان حسین نیست

قرطبی در تشریح سورۃ التین این را ہم نوشتہ کہ یکی از درباریان خلیفہ منصور یعنی عیسیٰ بن موسیٰ با خانم خود محبت زیاد داشت و زنش بسیار حسین ہم بود وقتیکہ شب چہاردہم ماہ بود مہتاب تمام جہان را منور و روشن ساختہ بود او با زنش صحبت و مزاح داشت ۔ وقتیکہ بہ روے خانمش نظر کرد گفت ۔ انت طالق ثلثاً ان لم تکونی احسن من القمر یعنی تو بہ طلاق باشی اگر از مہتاب حسین نباشی ۔ ہنگامیکہ زن این الفاظ را شنید از شوہرش کنارہ گی را اختیار کرد کہ مرا شوہرم طلاق داد درحالیکہ این الفاظ درحین مزاح سرزدہ بود و طلاق طوری است کہ اگر بہ مزاح ہم باشد واقع می گردد عیسیٰ بن موسیٰ بیچارہ شب را بہ غم و بے خوابی تیر کرد و وقت کہ صبح شد بدربار خلیفہ رفتہ واقعہ را بیان کرد ہمین بود کہ خلیفہ ہمہ علماء شہر را بدربار خود خواستہ این مسئلہ را در جریان گذاشت ہمگی گفتند کہ زن طلاق شد زیرا کہ آدم از مہتاب حسین نمی باشد ، لاکن یکی از شاگردان امام صاحب درین مجلس حاضر و ساکت بود ۔ وقتیکہ ہمہ علماء رای خود را دادند ہمہ آنہا را رد کردہ قبول نکرد خلیفہ منصور گفت تو چرا خاموش نشستہ اور در پاسخ گفت بسم اللہ الرحمٰن الرحیم والتین والزیتون تا آخر سورہ خواند و بہ خلیفہ گفت خداوند میفرماید لقد خلقنا الانسان فی احسن تقویم ۔ طبق فرمان الٰہی خداوند ہیچ چیز را نسبت بہ انسان حسین پیدا نکردہ است وقتیکہ این جواب را حاضرین مجلس شنیدند ہمگی حیران ماندند ہیچ چیز نگفتند خلیفہ ہم بہ این فتویٰ عمل کرد زن طلاق نہ شد ۔

"معارف القرآن جلد ۸ صہ ۷۷۶ بحوالہ قرطبی "

مسئلہ مشکل طلاق ثلثہ

یک مرتبہ یک شخص نزد امام صاحب حاضر شدہ گفت یکنفر سوگند یاد کردہ زن خود را سہ طلاق دادہ است اکنون راہِ دیگری نیست زن طلاق میشود خانہ آباد ویران می گردد چہ کنیم امام صاحب پرسید چہ قسم سوگند خوردہ است آن شخص گفت قسم اوّل این قسم بود کہ اگر امروز من نماز پنجوقتہ را بہ وقتش نخواندم زنم طلاق باشد (سہ طلاق) دوم قسم این بود کہ اگر من امروز با زن خود جماع نکنم او بمن طلاق باشد سوم این بود کہ اگر من امروز از جنابت غسل کردم زنم بمن سہ طلاق باشد، این مسئلہ پیچیدہ بود کہ سرش معلوم نمی شد علماء مفتی ہا بر این مسئلہ نرسیدند اما بعد از شنیدن امام صاحب بہ باریکی گپ رسیدہ فوراً فرمود۔

۱۔ صاحب واقعہ امروز عصر را نخواند۔

۲۔ بعد از نماز عصر با زن خود جماع کند۔

۳۔ وقتیکہ آفتاب غروب کرد غسل کند شام وخفتن را ادا کند طلاق ہم نیاید ہر سہ قسم او ہم بجا شود " اصل مسئلہ این است کہ بہ اصطلاح شریعت شب تابع روز می باشد بعد از غروب دیگر روز حساب شد طوریکہ مہتاب عید را دیدے حکم عید نافذ گردد"

دیت را کدام شخص میدہد

در مجلس مسائل مشکل فقہ بحث می گردید با سفیان ثوری قاضی ابن ابی لیلی و امام ابوحنیفہ دیگر علماء و طلباء ہم نشستہ بودند، ہر کس رای خود را اظہار می کرد کہ ناگہان یک نفر پرسید کہ در یکجا چند نفر جمع شدہ بود مجلس داشتند کہ ناگہان از یک سوراخ مار بر آمد بہ یکی از اہل مجلس بالا شد آن نفر از ترس خود بہ بالای دیگر کس انداخت نفر دوم بہ بالای نفر سوم انداخت نفر سوم بالای نفر چہارم انداخت نفر چہارم بہ بالاے نفر پنجم انداخت از بخت بد نفر پنجم را مار گزید وفات کرد اکنون مسئلہ در عدالت پیش شد ووارث ہاے میت دعوای دیت کردند از نظر شریعت اکنون دیت را کدام شخص می پردازد و دیت بہ بالای کہ واجب میشود؟ چونکہ علماء مفتی ہا ومشائخ موجود بودند ہر کدام مدلل بہ قرآن واحادیث رای خود را پیش می کردند کہ بعض می گفت بہ ہمگی لازم است کہ دیت را بپردازند وبعض می گفت بہ نفر اوّل لازم است وبعض

می گفت بہ نفر آخری لازم است کہ دیت را ادا کند۔ امام صاحب درحین جواب دادن مردم و محققین متبسم بود بالآخرہ نوبت بہ امام صاحب رسید از امام صاحب نظر خواستہ شد، امام صاحب گفت نفر اوّل مار را بہ بالای دوم انداخت از جہت کہ خود را از شر مار محفوظ نگہدارد بنا" گردنش خلاص شد و دوم کہ بہ بالاے سوم انداخت و سوم بہ بالاے چہارم و نفر چہارم کہ بہ بالاے پنجم انداخت از جہت حفاظت خودش و چونکہ بہ انداختن نفر چہارم مار شخص پنجم را نیش زد و وفات کرد دیت بہ بالای نفر چہارم لازم گردید۔

اما اگر بہ مجبو انداختن نفر چہارم ہم پیش نمی زد یا فوراً نمی مرد بالاے او ہم چیزی لازم نمی شد زیرا کہ نفر پنجم در حفاظت خود سستی کردہ بود۔ " وضامن خودش می بود در آن وقت " بر این رائی امام صاحب ہمگی قبول کردند و زیرکی و فقاہت امام صاحب را تعریف کردند۔

"عقود الجمان ص۲۹۹"

سہ سوال دانشمند رومی سہ جواب مسکت ابوحنیفہ

یکروز یک دانشمند رومی بدربار خلیفہ حاضر گردید کہ مدعی علم و فضل و دانائی و ہوشیاری بود طمطراقانہ گفت من سہ سوال دارم کہ اگر تمام علماء سلطنت تو جمع شوند جواب گفتہ نخواہند توانست، خلیفہ حیران شدہ اعلان کرد کہ علماء عظام، ائمہ کبار و اماماں جمع شوند ہمگی طبق دستور خلیفہ جمع و بہ دربار خلیفہ حاضر گردیدند کہ امام صاحب ہم تشریف آوردہ بود، رومی بہ خود یک منبر ہم نہادہ بود، وقتیکہ علماء حاضر شدند او در منبر نشستہ بہ نوبت از ہر عالم این سہ سوال را بالترتیب پرسان می کرد۔

اوّل ۔ این را بگوید کہ قبل از خدا کہ بود ؟

دوم ۔ این را بگوید کہ رخ (نظر) خداوند کدام طرف است ؟

سوم ۔ این را بگوید کہ خداوند تعالیٰ درین وقت چہ کار می کند ؟

واقعاً کہ در ظاہر سوال ہای پریشان کن بود، ہمگی بعد از شنیدن سوال ہا بہ فکر افتیدند یک بار امام صاحب از جای خود برخاست نزدیک آمدہ گفت تو از بالای منبر سوال کردی بر من ہم لازم است کہ در بالای منبر جواب بدہم، تا کہ حاضرین بی تکلیف بشنوند بناءً بتو لازم

است که از منبر پایان شوی رومی زود پایان شد امام صاحب در منبر نشسته گفت اکنون یک یک سوال بگو و یک یک جواب بشنو دانشمند رومی به ترتیب اول سوال های خود را شروع کرد و امام صاحب به این ترتیب جواب داد، درباره سوال اول گفت از یک تا ده بشمار رومی از یک تا ده شمارید وقت که به ده رسید مثلاً "۱۰،۹،۸،۷،۶،۵،۴،۳،۲،۱ باز امام صاحب گفت اکنون از ده شمارید به عقب برد وقتی که دانشمند رومی از ده شروع کرده تا یک رساند امام صاحب گفت از یک او طرف بشمار رومی گفت از یک این طرف دیگر عدد نیست امام صاحب گفت وقتیکه قبل از واحد مجازی ولفظی قبل دیگر چیز نیست پس الله هم یک است قبل از الله دیگر کسی نیست وهم نبوده درجواب سوال دوم امام صاحب یک شمع را روشن کرد وازا پرسید که رخ این شمع کدام طرف است، رومی گفت هر طرف است۔

امام صاحب گفت شمع مخلوق است واز تعین رخش مثل تو دانشمند ها عاجز است پس بندهٔ عاجز وبیچاره را در تعین رخ الله چه کار است باز هم به هر حال رخ خداوند هر طرف است۔

درجواب سوال سوم امام صاحب فرمود درین وقت خداتعالیٰ تورا از منبر پایان کرده مرا در منبر شاند وبه من عزت داد وقتی که دانشمند رومی این جواب ها را شنید شرمنده شده راه فرار را اختیار کرد۔،، موفق ص۱۵۲ وعقود الجمان ص۲۸۴،،

قراءت خلف امام

چند نفر از مدینهٔ منوره نزد امام صاحب حاضر گردیدند امام صاحب وجه آمدن آنها را پرسید آنها گفتند که دربارهٔ قراءت خلف امام با تو مناظره میکنیم، امام صاحب گفت همگی شما یکجا با من چه قسم مناظره می کنید اگر یکنفر می بودید گپ او را می شنیدم شما جماعهٔ کثیر هستید من زود تر کدام شما را بفهمانم وسخن کدام نفر شما را جواب بدهم شما همگی علماء وفضلاء هستید وبه گپ می فهمید یکنفر امیر مقرر کنید که با من سخن بگوید دیگران سمع کنید آنها از جمله یک نفر را تعین کردند وگفتند که این در بین ما عالمتر است واز طرف ما با شما مناظره می کند ما همگی خاموش بوده سمع می کنیم۔

امام صاحب گفت اگر شما همگی به این اعتماد داشته باشید خیلی خوب است۔ باز

امام صاحب گفت اگر شما به بالای او اعتماد داشته باشید قناعت او را قناعت خود می دانید؟ همگی گفتند بلی۔ امام صاحب گفت گپ خلاص شد مناظره ختم شد ما هم در نماز امام را به این غرض می گیریم که آن قرائت کند ما بشنویم نبی صلی الله علیه وسلم می فرماید من کان له امام فقراءة الامام قراءة له یعنی کسیکه امام داشت در نماز" قراءت امام قراءت اوست

"در مناقب موفق و عقود الجمان صـ ۲۸۴"

یک مرتبه از امام صاحب کسی پرسید

جای افسوس نیست بلکه فضل خدا شامل حال شما است

که آیا تو هیچ وقت در اجتهاد خود پشیمان شدهٔ؟ گفت بلی یک مرتبه از من چند نفر پرسید که زن مرده در شکم او طفل دست و پای زند چه قسم کنیم گفتم که شکم زن را پاره کرده طفل را بکشید وبعداً به این حکم پشیمان بودم که چرا این حکم را داده به مرده ضرر رساندم و باز خبر نشدم که آن طفل زنده برآمد یا مرده!

سائل گفت، جناب این جاے افسوس نیست بلکه فضل خدا شامل حال شما ست آن طفل من هستم که از برکت اجتهاد شما زنده مانده به علم و فقه و اجتهاد رسیدم۔

"در حدائق الحنفیه صـ [illegible]"

قسم واقعهٔ مذکور قصهٔ امام طحاوی رح هم مشهور است

اجتهاد ابوحنیفه رح سبب زندگی امام طحاوی رح شد

که اساتذه کرام اکثراً این قصه را به شاگردان خود بیان می کنند و منهم چند مراتب از اساتذه خود شنیدم اکنون در حدائق الحنفیه بحواله فتوی برهنه از نظرم گذشت می نویسد که اول امام طحاوی رح شافعی مذهب بود زیراکه او درسهای خود را نزد امام مزنی خوانده بود و به سبب اقامت با او خدمت و درس مسلک او را اختیار کرده بود بعد ازین که به ذریعهٔ مطالعه و اجتهاد حقیقت براو معلوم شد از مذهب شافعی گشت حنفی مذهب شد۔ علت از مسلک شافعی گشتن را این قسم ذکر کرده اند که یکروز امام طحاوی با مامای خود مزنی رح درس می خواند که این مسئله آمد اگر زن حامله دار بود وفات کرد با طفل برده دفن گردد طفل او را از شکمش خارج کردن جائز

نیست ودرین بارہ مسلک امام صاحبؒ این است کہ شکم مادررا پارہ کردہ طفل را از مرگ نجات بدہند وقتی کہ امام طحاوی این درس را خواند از جای خود برخاست وگفت من تابع این چنین مسلک کہ پروای مرگ مرا ندارد چگونہ باشم ۔ « سبب این بود کہ طحاوی » در شکم مادرش بود کہ مادرش وفات کرد نظر بہ فتوی فقہ حنفی بطن مادرش را پارہ کردہ اورا زندہ خارج کردند "

بعداً امام طحاوی مطالعہ وتحقیق فقہ حنفی را شروع کرد حتی کہ دراحادیث وفقہ ثانی نداشت دریک روایت دیگر این قسم آمدہ کہ محمد بن احمد شروطی از امام طحاوی پرسید کہ تو چرا مسلک ماموی خود را ترک کردہ مسلک حنفی را اختیار کردی امام طحاوی پاسخ داد بسیار وقت من می دیدم کہ ماموم کتب حنفی را مطالعہ می کرد واز آن فائدہ می گرفت ۔

« حدائق الحنفیہ ص۱۹۱ وعقود الجمان ص۱۶۶ »

باب ہفتم

خوان زعفران

درشش ابواب مذکور کتاب تکمیل گردیده آمادۂ چاپ بود که خوش بختانہ در پنج ذالحجہ ۱۴۰۷ھ از طرف مدرسہ تعطیلات ایام عیدالاضحیٰ اعلان گردید که ناگہان کتب که از مصر و عربستان سعودی خریده شده بود به کتب خانۂ دارالعلوم رسید که من جملہ مناقب ابوحنیفہ للموفق، مناقب ابی حنیفہ لکردری اخبار ابی حنیفہ واصحابہ للصیمری ابوحنیفہ حیاتہ عصرہ آراۂ و فقہہ لابی زہری مصری الطبقات السنیہ فی تراجم الحنفیہ، عقود الجمان فی مناقب ابی حنیفۃ النعمان. فوائد البہیہ فی تراجم الحنفیہ و طرب الاماثل بتراجم الافاضل. سیر اعلام النبلاء بود، چونکہ تعطیلی ہای عید ہم بود از موقع استفاده کرده بعض واقعات که در ابواب قبلی نگذشته بود جمع نموده در آخر کتاب بنام "خوان زعفران" نام نہادم

بشارت احیاء سنت در خواب

امام ابوحنیفہ وقتی که به درس وتدریس مشغلہ گرفت به شوق و ذوق تشنگان علم را سیراب می کرد در ہمین ایام خواب دید که قبر نبی صلی اللہ علیہ وسلم را کنده عصہ ہای جسد اطہر مبارکش را جمع می کند امام صاحب می فرماید وقتیکہ این خواب را دیدم وارخطاء شدم در طبیعت ام اضمحلال پیدا شد درس وتدریس را ترک کرده دیگیر در خانہ نشستم۔

وقتیکہ طلباء وعاشقان علم ازین حال من خبر شدند به احوال پرسی من می آمدند ومی گفتند کہ تب و مریضی نداری مجتمع وتندرست ہستی پس چرا درس را ترک کردی امام صاحب می فرماید

از اصرار کثیر آنہا صبرم نیامد بالآخرہ خواب خود را بیان کردم آنہا متوجہ شدہ گفتند قابل خفگان نیست خداوند خیر کند درین نزدیکی معبر خواب ابن سیرینؒ موجود است آن را طلب کنیم، امام صاحب خواستن او را مناسب ندانسته خودش نزد او تشریف برده خواب را بیان کرد۔ امام ابن سیرین گفت بلی معلوم میشود و من یقین دارم که این خواب را تو دیدہ۔ امام صاحبؒ می فرماید من جواب دادم که بلی این خواب را من دیده ام ابن سیرین گفت ابوحنیفه اگر این واقعه درست باشد تو به خاطر احیاء سنت و اقامه دین باندازه علم داده شود که به دیگر کس داده نه شده باشد و علم تو حاوی علوم پراگنده و منتشره میشود وکدام سنت پیامبر صلی اللہ علیہ وسلم را که مردم ترک کرده باشد یا فراموش کرده باشد به برکت علم تو دوباره تازه می گردد امام صاحب می فرماید من این تعبیر را بشارت بخود دانستم و برایم اطمینان و سکون حاصل گردید درس و تدریس را دوباره شروع کردم و به علم فقه بسیار کوشش وسعی به خرچ می دادم الحمد للہ امروز بسیار زاویه و گوشهٔ علم زنده شده است اللهم اجعل عاقبة الی الخیر۔

درمناقب لوفق ص۶۳ و مناقب کردری ص۱۷۴ ،،

قصهٔ سه زن و عبرت امام صاحب

درباب اول گذشت که امام صاحب فرمود سه زن ذریعهٔ انقلاب زندگی من گردید یک

زن مرا فریب داد و یک زن مرا زاهد ساخت و زن سوم مرا فقیه گردانید در تفصیل این حکایت امام صاحب می فرماید روزی از یکوچهٔ کوفه عبوری کردم ناگهان دیدم که یک شخص با انگشت خود بطرف کدام شئ اشاره میکند گمان کردم که او گنگ است و به انگشت خود بسوی شئ افتیده اشاره می کند که بالا کنم و یعنی از زمین بلند کنم ،، من از جهت جذبهٔ همدردی انسانی نزدیک شده آن چیز را از زمین بلند کرده می خواستم که به او تسلیم نمایم زیرا که گمان بردم شاید از او باشد به غور نظر کردم که او زن است و بعد از افراشتن آن چیز بمن گفت جناب این را نزد خود محفوظ نگهدار تا که مالکش پیدا شود و به او حواله کنی۔ و در تفصیل زن که زاهد ساخت می فرماید۔ که من روزی از یک کوچه عبوری کردم که جماعهٔ زنها مجلس داشتند و قتیکه یکی آن مرا دید دیگران را خبر داده به آواز بلند گفت هذا ابوحنیفة الذی یصلی الفجر بوضوء العتمة ۔ یعنی این است آن ابوحنیفه

که به وضو خفتن نماز فجر را می خواند به شنیدن این سخن زن اراده کردم که گفته او را راست می کنم
همان بود که من به عبادت کر بستم اکنون الحمد لله عادتم شده است و در تفصیل آن زنیکه فقیه گردانید
«یعنی ذریعه علم فقه من گردید» می فرماید - یکزن نزد من آمد درباره حیض «ماهواری» از من
چیزی پرسید و آن مسئله بمن معلوم نبود بسیار شرمنده شده بعد از آن روز تصمیم تحصیل علم فقه
را گرفتم که الحمد لله امروز طبیعت ام با فقه تا جای برابر است -
«مناقب کردری و مناقب موفق ص۵۵ و ص۵۶»

موسیٰ بن جعفر صادق ابوحنیفه را از چهره اش شناخت

موسیٰ بن جعفر صادق دیگر امام صاحبؒ را ندیده بود وقتیکه او با امام صاحب ملاقی شد گفت جناب شما نعمان بن ثابت نیستید
امام صاحب فرمود بلی وکیف عرفتنی فقال - قال الله تعالیٰ سیماهم فی وجوههم من اثر السجود -
یعنی تو چه قسم مرا شناختی؟ او گفت خداوند می فرماید نشانهٔ آنها در رو های شان است که از اثر
سجده معلوم می گردد «مناقب و موفق ص۲۲۲ و مناقب کردری ص۲۶۳»

عظمت ابوحنیفه در نظر امام جعفر صادق

از عبدالمجید بن عبدالعزیز روایت است که ما با امام جعفر صادق در مقام حجر،
نشسته بودیم که امام صاحب تشریف آورد و به ما سلام داد امام جعفر صادق جواب سلام
را داده از جای خود برخاسته بغل کشی و مصافحه کرده امام صاحب را بنظر حاضرین معززشان داد
وقتیکه امام صاحب رخصت شد یکنفر از جعفر صادق پرسید که آیا شما این شخص را می شناختید؟
امام جعفر صادق گفت من نسبت به تو دیگر بی عقل ندیدم که از من می پرسید این شخص را شناختی
این امام ابوحنیفه بود که درین ملک نسبت به همه مردم فقهی است «امام جعفر پسر امام باقرؒ است
که با امام ابوحنیفه تعلق کامل داشت و هر دو یش هم سن هم بودند درباره او مورخین این قول
امام صاحب را نقل کرده که والله مارأیت افقه من جعفر ابن محمد الصادق
یعنی من نسبت به جعفر صادق دیگر فقهی بزرگ ندیدم ، با وصف که این هر دو هم سن بودند باز هم
علماء جعفر صادق را از جمله استاذهٔ امام صاحب شمرده اند «ابوحنیفه از ابوزهره ص۲۰»

ملاقات امام صاحبؒ بازیدبن علیؓ، امام باقر، امام جعفر صادق و عبداللہ بن حسن

دائرۂ تحصیل امام صاحب محدود نبود بلکه او از ائمہ شیعه در آنانکه شیعه امامان خودمی دانند و در حقیقت آنها نه شیعه استند ونه امامان شیعه" کسب فیض کرده است و از آنها هم درس گرفته خود را مستفید ساخته و با آنها مذاکره کرده حتی در میانه سالی با آنها نصرت و اعانت کرده و در امتحانات گوناگون خود را واقع کرده است حتی که محبت اهل و بیت، زهد و تقوی، حق و صداقت باعث خاتمۂ حیات امام صاحب گردید امام صاحب با زید بن علیؓ، محمد باقر و ابو محمد عبداللہ بن حسن ملاقات کرده از آنها درس فقه هم گرفته است زیراکه آن ها ستون علم فقه بودند در الروض النضیر می آید که امام صاحب می فرماید من زید بن علی و خاندان او را دیده بودم در آن زمان نسبت به او دیگر فقیهی و عالم حاضر جواب و فصیح و بلیغ ندیده بودم امام صاحب با زید بن علیؓ بسیار صحبت نکرده ولی باز هم از او استفاده کرده است هکذا امام صاحب در وقت با امام باقر بن زین العابدین ملاقات کرده بود که توصیف فقاهت و رائی امام صاحب در هر جا تبصره می گردید، امام باقر از امام صاحب بسیار سخن های مخالف شنیده بود وقتیکه این واقعه در مدینه طیبه رخ داد با همدیگر ملاقات کردند به امام صاحب گفت تو دین بابای من و احادیث او را به قیاس تبدیل کردهٔ امام صاحب فرمود معاذاللہ این چه قسم میشود، امام باقر گفت پس چرا در هر جا علیه تو شور و غوغا برپا است؟ امام صاحب درین وقت تفصیلاً با امام باقر صحبت کرده او را از حقیقت قیاس آگاه کرد که تفصیل ملاقات شان در باب پنجم گذشت وقتیکه امام باقرؒ سخنان قناعت بخش امام صاحب را شنید از جای خود برخاسته با امام صاحب مصافحه کرده جبهه (پیشانی) امام صاحب را بوسیده او را تکریم داد، امام جعفر صادق هم از اساتذهٔ امام صاحب شمرده شده است و هم چنین امام صاحب شاگردی عبداللہ بن حسنؓ را بگردن گرفته زانوی ادب پیش شان پایان کرده است آنکه ثقه (قابل اعتماد) محدث و صدوق و راست گفتار بود. " در ابوحنیفه از ابوزهره ص۵۵ "

حقیقت فقہ جعفریہ

بہ زعم باطل شیعہ ہا زید بن علیؓ امام محمد باقرؒ و امام جعفر صادق ائمہ شیعہ اند" درحالیکہ این ہا درحقیقت نہ شیعہ بودند و نہ امام ہای اصل تشیع اند" بہ امامت امام باقر صاحب دو گروہ مشہور اہل تشیع۔

۱۔ اثنا عشریہ و ۲۔ گروہ اسماعیلیہ متفق اند لیکن از اصل تعلیمات آن ائمہ و ہدایات ایشان و خدمات علمی ایشان در فقہ جعفریہ نشان اش دیدہ نمی شود درحقیقت اصل فقہ جعفریہ آنست کہ امروز در تمام جہان بنام فقہ حنفی مشہور است و مقبول و منظور و قابل عمل و رائج ہم است۔

امام ابوحنیفہ امانت دار علم و معارف حضرت عمرؓ و حضرت علیؓ و دیگر اصحاب کرام رضی اللہ عنہم

قابل شک نیست کہ سرچشمۂ فقہ حنفی از آن ذخیرۂ است کہ بہ امام حماد از ابراہیم نخعی بہ وراثت ماندہ است باوصف کہ امام صاحبؒ از حمادؒ علم حاصل کردہ نیز از دیگر اساتذۂ کرام فیض یاب شدہ است کہ تفصیلش در ورق قبلی گذشت بعد از وفات حمادؒ امام صاحب بہ این قول اسلاف عمل کردہ درس و تدریس را ترک نکردند۔ لایزال الرجل عالماً مادام یطلب العلم فاذا ظن انہ علم فقد جہل۔ یعنی تا وقت کہ انسان در تلاش علم است عالم می گردد۔ وقتیکہ خود را عالم تصور کرد جاہل شد، امام صاحب در تمام عمرش ۵۵ حج کردہ است درین دوران از عطاء بن رباح تا وقتیکہ در مکہ بود علم حاصل کردہ است۔ در سفرہائے پیاپی امام صاحب دو فائدہ بود۔

۱۔ ذخیرۂ فقہ و احادیث و فتویٰ۔

۲۔ از طرف دیگر بہ اداء حج تقویٰ و ورع و ترقی روحانی و باطنی میآمد این جا امام صاحب از عطاء بن رباح و از عبداللہ بن عباسؓ و از عبداللہ بن عمرؓ و از مولی ابن عمرؓ علم نافع فاروقؓ را نیز حاصل کردہ است و فضل علم حضرت عمرؓ و حضرت عبداللہ بن عباسؓ را از درسگاہ ہای کوفہ بدست آوردہ است و افکار علمی حضرت عمرؓ و ابن عباسؓ را از تابعین خاص اندیشگاہ

آنہا فیض یاب شدہ بود بدست آورد" ابوحنیفہ از ابوزہرہ ص۶۷ وص۶۸ "۔

امام اعظم ابوحنیفہ وعلم قراءت

امام صاحب طوریکہ در علم فقہ فضل وتفوق وتقدم وسبقت وشرف وبرتری داشت درفن قراءت هم کتب ابوحنیفہ بہ طرز وطریقہ او پیدا میشود کہ در ہر دور علماء وفقہاء وقاری ہا از آن استفادہ کامل کردہ اند درین سلسلہ تفصیلاً در بعض واقعات مہم ومناقب وحکم ترجیحات قراءت امام صاحب کتاب ہا نوشتہ شدہ است بلکہ موفق وکردری دربارۂ قراءت امام صاحب ابواب مستقل قایم کردہ اند " مناقب ابوحنیفہ للموفق ص۳۲۷ " ودرین بارہ قراءت نقل شدہ از صحابہ رض را افضل حکم کردہ وبر آن امثال ہم دادہ است ودراین بارہ شاگردان خاص اش صاحبین یعنی امام ابی یوسف وامام محمد رح است اما بعض اشخاص کہ از نفس خود احادیث جور کردہ بہ امام صاحب نسبت دادہ اند صاحبان علم آن را اعتبار ندادہ است اولین کسانی کہ دربارۂ قراءت امام صاحب کتاب نوشتہ ابوالقاسم زمخشری وابوالقاسم یوسف بن علی بن جبارہ است درین بارہ کتاب مشہور " الکامل " است خصائل محمودہ وعلم بی پایان امام صاحب را ہر کس مدح می کرد اما کردری وموفق بہ اشعار عربی چنین تعریف کردہ است ۔

لابی حنیفہ ذی الفخار قراءۃ — مشہورۃ منخولۃ غراء
عرضت علی القراء فی ایامہ — فتعجب من حسنہا القراء
للہ در ابی حنیفہ انہ — خضعت لہ القراء والفقہاء
خلف الصحابۃ کلہم فی علمہم — فتضائلت لجلالہ العلماء
سلطان من فی الارض من فقائہا — وہم اذا افتوا لہ اصداء
ان المیاہ کیثرۃ لا کنہ — فضل المیاجمیعہا صداء[1]

دہ خصائل ابوحنیفہ رح

عمران الموصلی روایت می کند کہ برابوحنیفہ خداوند دہ خصلت دادہ بود کہ اگر از آنجملہ یک خصلت ہم در کسی موجود باشد سیادت

---

[1] ذیل الجواہر المضیۃ جلد ۲ ص۴۷۷ وموفق ص۳۲۵ وکردری ص۲۴۲

وقیادت قوم وریاست قبیلۂ خود را کردہ میتواند وآن دہ خصلت این است۔

الورع والصدق والسخاء والفقه ومداراة الناس والمروة الصادقة والاقبال علے ما ینفع وطول الصمت والاصابة بالقول ومعونة اللهفان عدواً کان او ولیاً۔

یعنی۔ پرہیزگاری، صداقت، سخاوت، مہارت فقہی با عامۂ مردم نرمی محبت با خلوص کامل ہمدردی سرعت وسبقت در خیر رسانیدن خاموشی طویل "یعنی از فضول گپی اجتناب" در گفتگو راستی و معاونت مظلوم برابر است کہ دشمن باشد یا دوست۔

مصروفیات ابوحنیفہؒ

از امام زفرؒ روایت است کہ من بیش از بیست سال در مجالس ومحافل امام ابوحنیفہ شرکت کردم اما من نسبت بہ ابوحنیفہ دیگر خیرخواہ وشفیق وغم خوار ندیدم امام ابوحنیفہؒ زندگی خود را در راہ خدا در کار خیر وقف کردہ بود روزانہ اکثر اوقات در تدریس واشاعت علم مصروف بود وجواب مسائل را امداد در واقعات مختلف وحادثات گوناگون مردم را سرپرستی وراہنمائی می کرد بعد از اختتام مجلس عیادت مریضان و ہمدردی فقیران وملاقات دوستان ودر جنازہ ہا شریک شدن وحال پرسی دوستان وفقراء معمول امام صاحب بود حتی کہ بہ ہمین حال شب می شد خود را آمادۂ عبادت کردہ تمام شب را در نوافل ریاضت ومناجات وتلاوت قرآن می گذراند این تقسیم اوقات امام صاحب بود حتی کہ جہان فانی را ترک گفتہ بہ دار باقی رحلت کرد۔ "مناقب موفق ص۱۸۶"

ابوحنیفہؒ در تمام عمر کسی را بہ بدی یاد نکرد

بکیر بن معروف می فرماید کہ من بخدمت امام ابوحنیفہ حاضر شدہ گفتم جناب من بر مثل شما دیگر کس ندیدم چراکہ در پیشروی ہر کسی کہ اسم ترا یاد کردم او بالای تو اعتراض کردہ وبد گفتہ اما وقتیکہ نام ہر کس را کہ در نزد شما یاد کردم دوست بودہ یا دشمن آنرا توصیف کردۂ وقتیکہ امام صاحب این را شنید گفت ما کان احداً بسیئة قط یعنی تا امروز من بہ بد گفتن کسی بدل نگرفتم برابر است کہ دوست باشد یا دشمن "یعنی کسی را بد نگفتم وبر کسی تنقید واعتراض بغیبت وبدگوئی نکردہ ام" عبداللہ بن مبارک می فرماید من ہیچ بندۂ را ندیدم کہ این

قدر پرہیزگار ومتقی ومحافظ زبان خود باشد طوریکہ ابوحنیفہ بود۔ ابن مبارک می فرماید یک قصاب رادیدم کہ امام صاحب را دشنام می داد لیکن امام صاحب در پاسخ بجز از دعا و خیرخواہی دیگر چیزی نمی گفت در مناقب موفق ص۲۵۱۔

مکالمہ کنیز ونضر بن محمد دربارۂ ریاضت امام صاحب

از نضر بن محمدؒ روایت است کہ می فرماید

من از خانہ بہ ارادۂ حج برآمدم ہمراہم یک کنیز ہم داشتم وقتیکہ در کوفہ رسیدم بہ ملاقات امام صاحب مشرف شدم وقتیکہ مرا دید بسیار خیر مقدم کردہ خیلی خوشحال شد۔ بعد از چند روز من بہ حج روان شدم و کنیز را در جای امام صاحب ماندم کہ تا آمدن من خدمت شما را بکند وقتیکہ از سفر حج بازگشتم باز بکوفہ رفتم و با امام صاحب دیدن کردم امّا ارادۂ ایستادن زیاد را نداشتم و تصمیم نداشتم کہ امام صاحب را تکلیف بدہم بنا٬ بہ دیگر جا "دکناسہ" رفتن عزم داشتم امام صاحب را گفتم بہ خادم تان امر کنید کہ کنیز مرا در کناسہ در خانہ فلانی برساند امام صاحب گفت این جا جای خودت است کدام تکلیف نیست۔

لاکن نضر قبول نکرد و امام صاحب آن کنیز را بہ کناسہ فرستاد وقتی کہ کنیز بہ نضر رسید در گفتگوی بین خودشان کنیز از نضر پرسید آیا تو از جملہ شاگردان امام صاحب نیستی ؟ نضر گفت بلی من از شاگردان امام صاحب ہستم کنیز گفت تو چہ قسم شاگرد ہستی کہ افعال و کردار تو مثل افعال امام صاحب نیست بلکہ از زمین تا آسمان فرق دارد نضر گفت بہ علم و تقوی امام صاحب کہ رسیدہ میتواند؟ کنیز گفت نہ نہ من دربارۂ مہارت علمی نمی گویم بلکہ من زندگی عادی و عادت او را میگویم بتو خوب معلوم است کہ تو ۴ ماہ در مسافری بودی و در ہمین چہار ماہ کہ من در خانۂ آنہا بودم جای تعجب اینجاست کہ درین مدت مذکورہ بہ امام صاحب نان علیحدہ پختہ می شد ونہ جای استراحت خاصی داشت وقتی کہ شب میشد امام صاحب بدرگاہ خدا ایستادہ مصروف بندگی و عبادت بود بہ نماز و تلاوت و دعا تا سحر قایم بود گویا کہ یک چوب را ایستاد کردہ باشی در جای امام صاحب بہ من انتظام نان جدا بود امّا بہ امام صاحب کسی آرد را ہم بخاطر نان صفائی کرد ہ یعنی بہ امام صاحب کدام دیگ دکاسہ جدا نبود۔"

گویند وقت که نظر ستمبای کنیز خود را شنید حیران شده خوشحالی اش به غم مبدل گردید وطوری در فکر وغم فرو رفت که از اعمال خود پشیمان شده در حالت بی خودی شب را در یک گوشه خانه گذراند و کنیز در جای دیگری شب را سپری کرد. «مناقب موفق ص۲۲۲»

احتیاط ابوحنیفه در بحث ومناظره

در ایام که امام صاحب مصروف اشاعت علم فقه بود که بسا اوقات مناظره با خوارج وشیعه ها پیش می شد بنا به اصول عقائد شاگردان واحباء خود را از مناظره کردن منع می ساخت حتی که یک مرتبه پسر خود حماد رح را در حال مناظره دید او را منع کرد که دوباره این کار را نکنی حماد فرمود. رأیناک تناظر فیه وتنهانا عنه. یعنی ما می بینیم که تو خود ت مناظره میکنی وما را منع یسازی. امام صاحب جواب داد که من مناظره میکنم لاکن بسیار احتیاط می کنم و در حین مقابله کوشش می کنم که جانب مقابل حصر شود وشما که مناظره می کنید به خاطر که جانب مقابل خطا شود بلغزد وکسی که آرمان دارد که جانب مقابل خطا شود گویا که کافر شدن او را آرمان کند. وکسی که طمع کافر شدن دیگر را کند و به آن خوشحال شود قبل از کافر شدن دیگر خودش به درجه کفر می رسد «ابوحنیفه از ابوزهرهٔ مصری ص۷۷»

عقیدهٔ راسخ ویقین محکم امام ابوحنیفه رح

شقیق بن ابراهیم بلخی میفرماید من یک مرتبه در مسجد همراه امام صاحب در مجلس نشسته بودم و مسجد از تلامیذ واحباء امام صاحب مملو بود که یک مار از بالا در پیش روی امام صاحب افتید مردم هر طرف گریخت که مار است منهم از جمله کسانی بودم که جا تبدیل کرده بودم لاکن این سخن بر امام صاحب کدام اثر نکرد وما تحرک ابوحنیفه فی مجلسه ولا تغیر لونه فوقعت الحیة فی حجره فنفضها ومازال عن مجلسه فعرفت انه صاحب یقین. یعنی نه امام صاحب از جای خود بی جا شد ونه در رنگش تغیر آمد در حالیکه مار در دامن او افتیده بود وآن را دور انداخته در جای خود مطمین نشسته بود وقت که من این حال را دیدم گفتم که واقعاً امام ابوحنیفه رح مالک یقین کامل است.

امام مالکؒ و احترام ابوحنیفہؒ

اسماعیل بن فدیک میفرماید کہ من امام مالک را دیدم کہ دست امام ابوحنیفہؒ راگرفتہ درحین رفتار گفتگو می کردند حتی کہ بہ مسجد رسیدند دیدم کہ امام مالک احترام امام ابوحنیفہ راکردہ اورا مقدم کرد و خودش ازعقب اورفت درحین دخول در مسجد شنیدم کہ امام صاحب این دعارا می خواند۔

بسم اللہ الرحمن الرحیم، ھذا موضع الامان فآمنی من عذابک و نجنی من النار ۔ یعنی بنام خدای کہ بی اندازہ مہربان و نہایت بارحم است این مسجد جای امن است الٰہی مرا از عذابت در امان دار و از آتش دوزخ محفوظ دار [1]

امام شافعی بہ توسل ابوحنیفہ برکت حاصل کرد

دربارۂ قبر امام صاحب مورخین می نویسند و خطیب بغدادی ہم نوشتہ است و موفق ہم ہمین روایت را نقل کردہ است کہ راوی علی بن میمون است و علی بن میمون ازجملۂ شاگردان خاص امام شافعیؒ بحساب می آید می گوید کہ من بہ گوش ہای خود شنیدم کہ امام شافعی می گفت انی لا تبرک بابی حنیفہ واجیئ الی قبرہ فی کل یوم یعنی زائراً فاذا عرضت لی حاجۃ صلیت رکعتین وجئت الی قبرہ و سالت اللہ تعالی الحاجۃ عندہ۔

یعنی من بہ وسیلہ ابوحنیفہ برکت حاصل می کنم و کدام حاجت پیش شود دو رکعت نماز خواندہ در پہلوی قبر او از خدا خواہم پورہ گردد۔ "تاریخ بغداد و موفق ص۲۵۳"

مولائی ابوحنیفہؒ

قاضی ترمذ (قاضی عبدالعزیز) روایت می کند کہ یکروز امام صاحب فرمود روزی نزدی من یک شخص آمدہ گفت خواہرم وفات کردہ و حاملہ

---

[1] مناقب موفق ص۱۰ بیاد داشتہ باشید کہ امام صاحب پانزدہ سال از امام مالک کلان بود ابوحنیفہ در ۸۰ھ پیدا شدہ است و امام مالک در ۹۵ھ تولد شدہ و ابوحنیفہ در ۱۵۰ھ وفات کردہ و امام مالک در ۱۷۹ھ وفات کردہ است امام ابوحنیفہؒ تابعی است و امام مالک تابعی نیست۔

دار است اکنون در شکم او طفل دست و پای می زند من گفتم اذهب وشق بطنها واخرج الولد یعنی زود برو شکم او را پاره کرده طفل را از شکم او خارج کن۔ آن شخص رفت همان قسم کرد بعد از هفت سال همان نفر آمد که همراهش یک کودک هفت ساله بود گفت آیا تو این طفل را میشناسی گفتم نه آن شخص گفت این همان طفل است که در شکم مادر بود تو فتوی خارج کردن اش را داده بودی من به قول تو عمل کرده شکم مادر را پاره کرده طفل را از مرگ نجات دادم و این طفل از شما ممنون است یعنی تو بالای این طفل احسان سند بستی بنا بر ما هم نام این را مولائی ابوحنیفه "یعنی غلام ابوحنیفه" نام نهاده ایم۔ مناقب موفق بعد از این حکایت در آخر گفته هذا مولاک وقد سمیته نجا۔ یعنی این کودک غلام تو هست و نام او را نجا مانده ایم۔ "مناقب ابی حنیفه لکردری ص۱۹۶ و مناقب موفق ص۱۲۱"

شرافت نسبی وکمالات فقہی

واقعات نویس ها درباره نسب امام صاحب اقوال مختلف را نوشته اند بعضی ها گفته اند که از کابل بود بعضی ها گفته که از بابل بود بعضی مورخین گفته که عربی النسل بود لاکن قول راجح این است که امام صاحب از نسل فارس بود و با این همه از شان و مرتبهٔ امام صاحب هیچ فرقی نمی آید و نه خدمت دین به عقب می افتد و حقیقت این است که امام صاحب و والدش آزاد بودند و غلامی نکرده اند و غلام نبودند و درباره بابای او که آزاد بود یا غلام بحث کردن بی جاست۔

بر این خاطر در شان و مرتبهٔ او هیچ کمی و بیشی نمی آید اگر فرض کنیم که امام صاحب غلامی هم کرده باشد در شان و شوکت او هیچ کمی نمی آید و از لحاظ اخلاق اسلامی در صفات او و خوبی او هیچ فرق نمی آید امامت امام صاحب و علمیت و قابلیت و هوشیاری و تقوی و اخلاص اش او را از مال و زر و حسب و نسب بی نیاز گردانیده است و این رحم و فضل خداست که به بعضی ها میدهد علامه برکلی می فرماید که تقوی نسب است از همه بالا و ذریعه است برای کسب ثواب۔ ان اکرمکم عند الله اتقاکم نبی صلی الله علیه وسلم می فرماید الی کل بر و تقی۔ یعنی هر نیک و متقی در آل من است نبی صلی الله علیه وسلم سلمان فارسی رضی الله عنه را در آل خود حساب کرده است۔ سلمان منا اهل البیت یعنی سلمان از اهل و بیت ماست۔

خداوند اولاد نوح علیہ السلام را از زادہ او حساب نکرد انہ لیس من اھلك انہ عمل غیر صالح (ہود) نبی ؐ بلال رضؓ کہ غلام بود بخود قریب کرد و کاکای خود کہ ابولہب بود دور کرد۔ در مناقب ابی حنیفہ للمکی ص۶ " در کدام زمان کہ مردم حسب و نسب را اعتبار می دادند بر ابوحنیفہ ذرہ حقارت عارض نگردیدہ بود روزی یکنفر از قبیلہ بنی تمیم " نام کدام قبیلہ کہ نسبت غلامی امام صاحب بر آن قبیلہ می گردد " بہ امام صاحب گفت انت مولای . تو مولای من هستی " یعنی آزاد کردہ منی " امام صاحب جواب داد انا واللہ اشرف لك منك لی یعنی بہ سبب من بتو عزت دادہ شدہ است، لیکن بہ سبب تو در عزت من افزونی نیامدہ است " در الانتقاء لابن عبدالبر " در زبان مؤرخین عرب موالی عجم را گویند و فارسی النسب بودن در عظمت و شان امام صاحب ذرہ نقصان وارد نمی کند ہمین موالی (غیر عرب) بودند کہ در زمان تابعین حامل علم و فقہ بودند امام صاحب نزد آنہا زانوی ادب را پایان کردہ از علم و فقہ آنہا کمال و فیض حاصل کردہ است و حقیقت ہم ہمین است کہ در زمان تابعین و تبع تابعین در بلاد و امصار اکثراً فقہاء و موالی عجمی بودند " ابوحنیفہ حیاتہ، وعصرہ، آراوہ، و فقہہ ص۱۳ "

وانعکاس این حقیقت از مکالمہ عبدالملک مروانی و زہری و یا از گفتگو ہشام و عطاء بن رباح خوبتر واضح می گردد۔ ابن عبدربہ بہ نقل قول از عیسیٰ بن موسیٰ و قاضی ابن لیلی می فرماید " در کتاب العقد الفرید " کہ این نقل را ہم امام مکی در مناقب ابی حنیفہ و حاکم در معرفت علوم الحدیث ص۱۹۸ ذکر کردہ است۔ گویند کہ یک مرتبہ ابن شہاب زہری بہ دربار خلیفہ عبدالملک تشریف برد در حین صحبت خلیفہ از ابن شہاب زہری پرسید آیا تو معلوم است کہ امروز در بلاد و امصار مسلمین علماء بزرگ کہ مرجع انام باشند کدام ہا اند؟

زہری: گفت بلی صاحب بمن معلوم است بگو کہ علماء کدام شہر را برایت نام ببرم۔

عبدالملک: حسب ذیل از زہری پرسیدن را شروع کرد۔

عبدالملک: تو اکنون از کجا آمدی؟

زہری: از مکہ شریف۔

عبدالملک: تو کہ از مکہ آمدی امروز در مکہ رہنما و پیشوای روحانی مردم و عالم بزرگ

و مرجع مردم که مردم به او عقیدت مند باشد کیست ؟

زهری: عطاء بن رباح و مجاهد و سعید بن جبیر و سلمان بن یسار. اسماء که در توس بنداست ماخوذ از دیگر روایت است چونکه واقعه یکی است بنا بر یک جا ذکر کردیم.

عبدالملک : عطاء بن رباح عرب است یا از موال ؟

زهری : از موالی.

عبدالملک : چه چیز عطاء و همراهانش را به این مقام رسانده ؟

زهری : علم دین و روایت حدیث.

عبدالملک : راست گفتی همین دو چیز طوری است که به انسان سرداری و پیشوای و زعامت میدهد.

عبدالملک : در یمن امروز پیشوای مسلین کیست ؟

زهری : طاوس بن کیسان و پسرش و ابن امیه

عبدالملک : آنها عربی النسل اند یا از موالی اند ؟

زهری : از موالی اند.

عبدالملک : چه چیز به آنها این بزرگی را عطا کرده است.

زهری : چیزیکه عطاء بن رباح در رفقا و او را عزت داده بود.

عبدالملک : امام و پیشوای مصر که است ؟

زهری : یزید بن حبیب.

عبدالملک : یزید عرب است یا موال ؟

زهری : از جمله موالی اند.

عبدالملک : پیشوای شام که است ؟

زهری : مکحول.

عبدالملک : از عرب است یا موالی ؟

زهری : این هم موالی است. یکزن قبیله هذیل آزاد کرده بود. وقتیکه

عبدالملک این جواب بار اشنید در چهره اش تغیر آمد رنگ اش سرخ گشته غضبناک شده از جای خود ایستاده پرسید در جزیره یعنی در میان دجله و فرات پیشوا کیست؟

زهری: میمون بن مهران.

عبدالملک: عربی است یا موالی؟

زهری: موالی.

عبدالملک: فقیه و امام عراق کیست؟

زهری: حسن بن ابی الحسن و محمد بن سرین.

عبدالملک: عربی اند یا موالی؟

زهری: موالی اند یعنی عجمی اند.

عبدالملک: در مدینه فقیه و عالم و سردار پیشوا و امام کیست؟

زهری: زید بن اسلم و محمد بن المنکدر و نافع بن ابی نجیح.

عبدالملک: عربی النسل اند یا موالی؟

زهری: موالی اند به مجرد شنیدن این جوابات غضب عبدالملک افزون گردیده گفت فقیه و رهنمائی خراسان کیست؟

زهری: ضحاک بن مزاحم و عطاء بن عبدالله خراسانی.

عبدالملک: این ها عرب اند یا عجم؟

زهری: موالی "یعنی عجم" اند.

عبدالملک: آه سرد کشیده گفت ویلك افسوس یاد بتو، در رنگش تغیری زیادی آمده گفت در کوفه فقیه و پیشوای مردم کیست؟

زهری: ابراهیم النخعی و شعبی.

زهری می گوید از ترس نام حکم بن عتبه و حماد بن ابی سلمان را نگرفتم زیرا که این ها هم موالی بودند از جهت برپا شدن شر و فتنه های آنها را یاد نکردم، وقتیکه من نام ابراهیم النخعی را گرفتم عبدالملک بلا اختیار الله اکبر گفته طرف من گفت بعد از ین قدر وقت الان یک سخن گفتی که کمتر برایم اطمنان و

مژده داد» العقد الفرید جلد ۲ ص ۲۶۲»

دربعض روایات می آید که عبدالملک گفت اگر همین جواب آخری را همین قسم ارائه نمی کردی قریب بود که دلم بترقد و در کدام روایت که این واقعه بسوی هشام منسوب است در آن روایت الفاظ عبدالملک را این چنین نقل کرده است که من گمان داشتم روح من برآید لیکن در زبان تو نام عربی نیاید. «ابوحنیفه از ابوزهره ص ۱۵»

بهرحال در زمانه ای که امام اعظم ابوحنیفه رحمة الله علیه مصروف تحصیل علم بود علماء اکثراً موالی وا عاجم بودند و به ذریعهٔ آنها دین نشر و اشاعت می گردید غرض من از نقل این واقعهٔ مفصل این است که استاتذهٔ امام ابوحنیفه موالی بود یا اعاجم در فخر و نسب و عزت و شرف او ذرهٔ رخنه وارد نمی شود «چراغ را که ایزد بر فروزد، هر آنکس پف کند ریشش بسوزد» اما خداوند به آنها علم، و فهم و فقه و کمالات و مراتب روحانی و صلاحیت های وهبی را داده بود که نسبت به نسب زیاده مقدس تر بوده بلکه تا قیام قیامت نام انسان زنده میباشد۔

ملاقات ابوحنیفه با ابراهیم بن ادهم رح

شفیق بن ابراهیم میفرماید که یک مرتبه ملاقات امام صاحب با ابراهیم بن ادهم شده با هم صحبت کردند امام صاحب گفت ای ابراهیم خداوند بتو در عبادت و ریاضت و مجاهدت حصهٔ وافری بخشیده مگر آرام نه نشین به علم توجه کن زیرا که علم رأس العبادات است و دارومدار کارهای دنیا و آخرت به علم است «مناقب ابوحنیفه رح الموفق ص ۲۵»

مثال نادر دیانت داری و عدل و انصاف امام صاحب

از سفیان بن زیاد بغدادی روایت است که امام صاحب در ریاضت تقوی و ورع و نیکوکاری بسیار پیش بود و از لحاظ کاروبار بزاز بود «دکان کالا فروشی داشت»

تجار کالای خز بود بنا بر خزاز هم گویند در خرید و فروش و تجارت هم از تقوی و پرهیزگاری کار گرفته در ذره ذره سودا احتیاط می کرد یک مرتبه یک شخص از مدینه بکوفه آمده عزم کرد که بخانه اش چیزی مال و سودا و کالا بخرد بعد از اینکه دوستان خود را دید ذکر خریدن سودا و کالا را هم کرد۔

احیاء او گفت کدام کالای کہ تو تصمیم خریدن داری بجز در دکان ابوحنیفہؒ دیگر جا پیدا نمی شود لاکن وقتیکہ بہ دکان او رفتی بہ ہر قیمتی کہ می گوید بگیر چرا کہ او یک گپ دارد آن نفر پرسان کردہ دکان امام صاحب را پیدا کردہ در دکان یک شاگرد امام صاحب نشستہ بود او گمان کرد کہ ابوحنیفہ ہمین است و کالای را کہ ضرورت داشت یک ہزار درہم قیمت داشت پول را دادہ کالا را گرفتہ باقی سوداد خود را خریدہ بہ مدینہ بازگشت چند وقت بعد آن کالا ضرورت شد امام صاحب پرسید شاگردش گفت آن کالا را فروختم امام صاحب پرسید بچند فروختی ؟ شاگرد گفت بہ یک ہزار درہم وقتیکہ امام صاحب این را شنید بہ او غضب شدہ گفت تغرالناس وانت معی فی دکانی یعنی تو ہمراہ من در دکان ہستی و مردم را فریب میدہی ، امام صاحب آن شاگرد را از دکان خارج کرد یک ہزار درہم را گرفتہ بہ تلاش خریدار کالا مدینہ رفت وقتی کہ در مسجد داخل شد دید کہ از ہمان کالا در تن یکنفر است و آن نفر نماز می خواند امام صاحب ہم بہ نماز نیت کرد وقتیکہ آن نفر نماز را ادا کرد امام صاحب قریب شدہ گفت برادرم این کالا را از کجا خریدی آن نفر گفت من این کالا را از ابوحنیفہ فقیہ از کوفہ بہ قیمت یک ہزار درہم خریدم امام صاحب گفت ۔

تو اگر ابوحنیفہ را ببینی میشناسی ؟ آن شخص گفت بلی امام صاحب گفت من ابوحنیفہ ہستم آیا تو این کالا را از من خریدہ آن شخص گفت نہ ۔ امام صاحب گفت این یک ہزار درہم خود را بگیر این کالای کہنہ را پس بمن بدہ و امام صاحب تمام حالات و واقعہ را بہ آن شخص قصہ کرد ۔ آن شخص گفت جناب من کالا را چند مرتبہ پوشیدم و کہنہ ہم شدہ نامناسب است کہ اکنون برای تو بدہم اگر می خواہی دیگر پول ہم میدہم امام صاحب گفت من برای پول گرفتن نیامدم اصلاً قیمت این کالا چہار صد درہم است و رفیق من بتو قیمت سودا کردہ است من می خواہم کہ شش صد دیگر بتو بدہم اگر این قسم خوش نداری یک ہزار درہم را بگیر کالای مرا برایم بدہ و چہ اندازہ کہ تو این کالا را استعمال کردہ از طرف من بخشش است خواہش مندم کہ ازین دو راہ یکی را اختیار کنی آن نفر قبول نکرد و گفت بہ ہمین قیمت کہ خریدم صحیح است لاکن امام صاحب او را مجبور کرد بالآخرہ او گرفتن شش صد را قبول کرد امام صاحب شش صد درہم او را دادہ دوبارہ بہ خوشحالی کامل بکوفہ بازگشت « مناقب موفق ص۱۷۴ »

خدا جنت را بتو واجب بگرداند اگرچه من خوش ندارم

اسد بن عمرو می فرماید که یک مرتبه

عمر بن ذر نزد امام صاحب آمده گفت جناب من یک همسایهٔ شیعه دارم کدام مسئله بر ایش عارض شده است امام صاحب گفت او را نزد من روان کن طبق شریعت فیصله کنم و جواب بدهم عمر بن ذر همسایهٔ خود را خبر داده هر دو نزد امام صاحب آمدند شیعه گفت من به خانم خود گفتم انتِ علی حرام تو بر من حرام باشی آیا بر این لفظ زن طلاق شده؟ و بر انسان حرام میشود یا نه؟

امام صاحب گفت ـ درین مسئله رای علی رضی الله عنه سه طلاقه بوده زن مغلظ می گردد ـ شیعه گفت قول علی رض بمن بکار نیست فتوی تو منظور است امام صاحب گفت وقتیکه انت علی حرام گفتی چه مقصد داشتی ـ شیعه (رافضی) گفت هیچ چیز نیت نکرده بودم ـ امام صاحب گفت نیت طلاق را هم نکرده بودی؟ شیعه گفت نه ـ امام صاحب گفت هیچ گپ نیست زن در نکاح تو هست، وقتیکه آن رافضی (شیعه) این جواب را شنید گفت جزاک الله خیر؟ و اوجب لک الجنته وان کرهت انا یعنی خداوند ترا جزای خیر بدهد و واجب بگرداند بتو جنت را اگرچه من خوش ندارم «ابوحنیفه کردری ص۱۸۱»

حرکت حیاسوز رافضی (شیعه) و غیرت دینی و حیاداری ابوحنیفه رح

شیطان طاق که رهبر مشهور

شیعه ها بود و شیعه ها او را مومن طاق می گفتند ـ این خبیث از نام ابوحنیفه بسیار بدمی برد و یکی از جمله حاسدین و کینه ورو بغض کننده های امام صاحب بود، و از موقع استفاده کرده می خواست که امام صاحب شرمنده شود و اعتراضات و تنقیدات هم می کرد یک مرتبه به حمام رفت دید که امام صاحب هم آن جا موجود است ـ وقتیکه امام صاحب را دید گفت ای نعمان شکر خداست که استاد تو «حماد بن ابی سلیمان فوت کرد» امام صاحب گفت اگر استادان من می مرند طبق فطرت بشری و تقاضای قانون خداوندی است واما استاذک من المنظرین الی یوم الوقت المعلوم یعنی استادان تو زود نمی مرد زیرا که خداوند تا مدت خاص مهلت داده است و اشارهٔ امام صاحب بطرف شیطان بود زیرا که قرآن می فرماید الی یوم وقت معلوم ـ وقتیکه این جواب

امام صاحب راشنید لاجواب شده خاموش ماند وقتیکه از دستش دیگر چیز نیامد از بی حیای کار گرفته ازار خود را کشیده شرمگاه خود را بطرف امام صاحب کرد چونکه امام صاحب نمونه و پارچه حیا بود۔ روی خود را دیگر طرف گردانید شیعه گفت چشم تو چه وقت کور و نظرت ختم شده بود؟ امام صاحب گفت وقت که خداوند پردهٔ تو را درانید چونکه امام صاحب حیاناک بود این فعل خبیث را برداشت کرده نتوانست زود از حمام برآمد این

اشعار را می خواند۔

اقول وفی تولی بلاغ وحکمة	وما قلت قولاً جئت فیه بمنکر
الا یا عباد الله خافوا الهکم	فلا تدخلوا الحمام الا بمیزر
ترجمه: هر کلام من مملو از حکمت وبلاغت ست	هر قول تو منفور وضلالت است
یا عباد الله بترسید از معبود برحق	تبدستری وبی حیای سر ملایک رانفرت است

در مناقب موفق ص۲۶۱ ومناقب ابی حنیفه کردری ص۰۰

از کنارهٔ دوزخ به برکت ابوحنیفه قدریه محفوظ ماند

نوح ابراهیم الحنظلی قاضی سمرقندی است

که همراه ما یک گروه از سمرقند روان شد و یک نفر ما عقیدهٔ گروه قدریه را داشت در راه ما همراه او بحث ومباحثه کردیم وقت که بکوفه نزدیک شدیم گفتیم اکنون این جا جای فیصله کردن است لاکن تو بگو که نزد کی فیصله کنیم؟ اوگفت نزد ابوحنیفه بالآخره نزد امام صاحب رفتیم که مصروفیات ومکتوبات زیاد داشت ما هم در صف مراجعین ایستاده شدیم وگفتیم جناب، این کاروان ما از سمرقند آمده از بخت بد ما یک همراه ما عقیدهٔ قدریه را دارد ما بسیار مباحثه کردیم لاکن حل مسئله وفیصله را بشما معطل کردند، مهربانی کنید اورا طلب کنید اگر خداوند به برکت شما هدایت کند به راه نیک بیاید چه کاری خوبی خواهد شد ما بدل خود می گفتیم امام صاحب مصروف است کار زیاد دارد شاید گپ ما را گوش نکند ویا خود را به بی خبری بانداز دلیکن فوراً امام صاحب قلم وکاغذ را بجای خود گذاشت با قدریه در تماس شده بازمی با او صحبت کرد وقتیکه امام صاحب با او گپ را شروع کرد او سست شد وقتی که دوم بار با او کلام کرد در فکر فرو رفت وقتیکه مرتبه سوم

با او کلام کرد سر خود را بزمین انداخته لاجواب شد حتی که خداوند آن را به برکت ابوحنیفہ ؒ براه آورد از گمراہی بہ راہ آمدہ توبہ کردہ گفت استغفر اللّٰہ واتوب الیہ ۔ جزاک اللّٰہ یا ابوحنیفہ عنی خیراً ومن جمیع المسلمین کنت علی شفیر النار فانقذنی اللّٰہ علی یدک ۔ یعنی ۔ پناہ می خواہم از خدا و توبہ میکنم بہ او اے ابوحنیفہ خدا ترا از طرف من و ہمہ مسلمین جزاء خیر نصیب گرداند ۔ من بہ زاویہ دوزخ رسیدہ بودم لاکن خداوند بہ برکت تو باز مرا کشید و محفوظ ماند "مناقب موفق ص۱۹۱ و مناقب کردری ص۱۹۶ "

علم آنست کہ نافع باشد

از امام زفرؒ روایت است کہ امام صاحب فرمود کدام علم کہ انسان را از کارہای حرام و گناہ منع نکند این چنین عالم در خسران و تاوان است "مناقب موفق ص۳۴۳ و ص۲۴۴ "

علماء و فقہاء ولی اللّٰہ اند

ابن وکیع می فرماید کہ امام صاحب فرمود ۔ وقتیکہ علماء و فقہاء ولی اللّٰہ نباشد پس در زمین و آسمان ہیچ ولی اللّٰہ نیست زیرا کہ خدا می فرماید اللّٰہ ولی الذین امنوا الخ

پس علماء و فقہاء در شناختن خدا نسبت بہ دیگر بندہای خداوند مقدم اند بناءً حق دار ولایت و قابلیت مقام اعلیٰ را دارند "مناقب موفق ص۲۴۳ "

اختصار در خطبہ

کدام مجلس انعقاد نکاح بود مفضل کوفی می فرماید من ہم درین مجلس حاضر بودم دیدم کہ سفیان ثوری و قاضی شریک وغیرہ علماء نشستہ اند و معلوم می گردید کہ منتظر کسی بودند از صاحب خانہ پرسیدند کہ منتظر کیستی ؛ صاحب خانہ گفت منتظر امام ابوحنیفہ در ہمین وقت امام صاحب ہم حاضر شد و صاحب خانہ گفت جناب خطبۂ نکاح را شما بخوانید "یعنی نکاح را شما بستہ کنید" امام صاحب خطبہ را شروع کرد بعد از حمد و ثنا گفتن این چنین گفت ۔

اما بعد ۔ فان الکلام کثیر و محکمہ یسیر ۔ وان الکلام لا ینتھی حتی ینتھی عنہ وخیر الکلام ما ارید بہ وجہ اللّٰہ وشر الکلام ما ارید بہ غیر وجہ اللّٰہ تعالیٰ وعقد نکاح قال فقال سفیان لشریک الا مر کما تری

یعنی۔ بعد از حمد وثناه کوتاه گفت بعد ازین سخن، سخن بسیار است لاکن خبر خوب آن است که آسان باشد کلام تا آن وقت خلاص نمی شود که تو خلاص نکنی در همه کلام بهتر آن است که به رضاء خدا باشد وبدترین کلام آن است که به رضاء دیگران باشد" بعد از آن نکاح رابسته کرد" راوی می گوید سفیان بر رفیق خود شریک گفت چه قسم بود دیدی۔

"مناقب کردری ص۲۴۷"

خواننده وسامعین گرامی خدا نگهدارتان بعداً اینکه امروز یوم جمعة المبارک ۹ میزان ۱۳۷۲ هجری شمسی مطابق اوّل اکتوبر ۱۹۹۲ء عیسوی مصادف با ۱۵ ربیع الثانی ۱۴۱۴ھ هجری قمری به توفیق ومعاونت خداوند بی نیاز باوصف مشکلات درسها "واقعات حیرت انگیز امام اعظم ابو حنیفه رحمة الله تعالی علیه" ترجمه گردیده ختم شد۔ باوصف نظر ثانی فکر میکنم که هنوز هم در کتاب سهو وخطای لفظی یا کتبتی موجود باشد۔ پس امید وارم که بجای تنقید شما خواننده وسامعین محترم لطف نموده با ما همکاری نماید۔

پاینده محمد (زعیم) بدخشانی فاضل واستاد دار العلوم حقانیه اکوره خټک پشاور۔ پاکستان۔

مولانا عبدالقیوم حقانی کی تصنیفات وتالیفات

نام کتاب	ہدیہ	نام کتاب	ہدیہ	نام کتاب	ہدیہ
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	30/=	[illegible]	[illegible]	[illegible]	50/=
دفاع امام [illegible]	120/=	اسیر [illegible]	[illegible]	[illegible]	40/=
دفاع امام ابو حنیفہ (جلد)	60/=	تذکرہ وسوانح مولانا [illegible] صاحب	90/=	[illegible]	30/=
امام اعظم کا نظریہ انقلاب وسیاست	30/=	اماں [illegible]	75/=	[illegible]	15/=
امام اعظم کے حیرت انگیز واقعات ([illegible])	120/=	ماں کی عظمت	99/=	[illegible]	60/=
امام اعظم کے حیرت انگیز واقعات ([illegible])	70/=	اسلامی [illegible]	350/=	[illegible]	500/=
واقعات امام اعظم ([illegible])	50/=	[illegible]	150/=	[illegible]	120/=
علماء احناف کے حیرت انگیز واقعات	90/=	علامہ سید سلیمان ندوی [illegible]	150/=	[illegible]	60/=
علماء احناف کے حیرت انگیز واقعات (جلد)	75/=	مولانا سید ابوالحسن علی ندوی [illegible]	180/=	[illegible]	15/=
عبداللہ بن مبارک کے حیرت انگیز واقعات	45/=	صلیبی دہشت گردی اور عالم اسلام	240/=	[illegible]	12/=
اسلامی سیاست اور اس کے انقلابی خدوخال	120/=	آثار صالحہ	99/=	[illegible]	15/=
اسلامی انقلاب اور اس کا فکری لائحہ عمل	120/=	ہدایہ اور صاحب ہدایہ [illegible]	[illegible]	[illegible]	120/=
شیخ الحدیث مولانا عبدالحق نمبر	750/=	ہدایہ اور صاحب ہدایہ [illegible]	[illegible]	[illegible]	21/=
سوانح شیخ الحدیث مولانا عبدالحق	99/=	تحفہ [illegible]	[illegible]	[illegible]	21/=
میرے حضرت میرے شیخ	90/=	[illegible]	[illegible]	[illegible]	10/=
صحبتے با اہل حق	160/=	[illegible]	[illegible]	[illegible]	10/=
خطبات حقانی	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
سنگول معرفت	180/=	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
مکتوبات [illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
مشاہیر کی [illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
ساعتے با اولیاء	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

القاسم اکیڈمی ۔ جامعہ ابوہریرہ

خالق آباد ۔ ضلع نوشہرہ ۔ سرحد ۔ پاکستان